

G. BEZVICONI

PROFILURI

DE IERI ȘI DE AZI

— ARTICOLE —

EDITURA LIBRĂRIEI UNIVERSITARE I. CĂRĂBAȘ

STR. GENERAL BERTHELOT, Nr. 3

1943

PROFILURI DE IERI ȘI DE AZI

G. BEZVICONI

PROFILURI

DE IERI ȘI DE AZI

— ARTICOLE —

EDITURA LIBRĂRIEI UNIVERSITARE I. CĂRĂBAȘ
STR. GENERAL BERTHELOT, Nr. 3

1943

Articole apărute în :

Viața Basarabiei (rev.), Viața Basarabiei (ziar),
Cuvânt Moldovenesc, Izbânda, Basarabia, Gazeta
Basarabiei, Neamul Românesc, Gazeta Femeii,
Gazeta Cărților, Adevărul Literar, Sânzana, Itine-
rar, Arhivele Basarabiei, Bugeacul, Insemnări
Ieșene, Cuget Moldovenesc, Cuget Clar, Estul,
Parlamentul Român, Revista Istorică, Convorbiri
Literare, Cetatea Moldovei, Revista Fundațiilor
Regale, Evenimentul (Iași), Moldova (Iași), Cu-
rentul, Acțiunea, Păstorul Tutovei, Acțiunea
(Galați), Moldova (Bacău), Ararat, Svetoglas (So-
fia), Gazeta Refugiaților, Ani, Vremea, Curentul Li-
terar, Basarabia Literară, Basarabia, Arhiva Româ-
nească, Arhivele Olteniei, Curierul Ieșan, Kalende
— Preocupări Literare, Analele Moldovei ș. a.

LA RĂSĂRIT DE CARPAȚI...

În vechime, când populația globului nu se înmulțise, stepele erau puțin locuite, deoarece migrațiunile popoarelor distrugeau ușor încercările timide ale unor oameni întreprinzători, care îndrăzneau să-și închege traiul la răscruce de drumuri. Aceasta era soarta stepelor din Sud-Estul european de dincolo de Nistru și Nipru. Pe aici au trecut primele popoare, venind din leagănul omenirii, — continentul Asiei, în peninsula Europa. Până târziu, în secolul al XVIII-lea, hoardele barbare hoinăreau în largul stepelor, fără să admită înfiriparea unei vieți permanente, decât la marginea spațiului descoperit. *La margine* — Ucraina, acest nume a rămas legat de ținuturile de stepă din Sud-Estul european, spațiul țării așa denumite variind între o fâșie de pământ — hotar al Slavilor și tendințele imperialiste ale unui stat de largă concepție a istoricului galițian Hrușevski.

Stepele din Sud-Estul european nu au o populație care să le locuiască fără întrerupere, din vechime, și care să aibă pretenții asupra lor, datorită unei permanențe istorice. Totuși, ori de câteori retragerea hoardelor barbare din stepe lăsa spațiul descoperit unei expansiuni de colonizare a vecinilor, din două părți, îndată pornea extinderea vitalității a două blocuri de popoare existente: acel nordic — slav, și acel apusean sau carpatic — românesc.

Stepele din Sud-Estul european mai apropiat, astăzi locuit de urmașii străvechii populații — Românii, a avut o strălucită civilizație încă în epoca neolitică și cea eneolitică. Dela marea Egee până la Vistula și Bug — spune

În marea lui *Istorie a Românilor* mult regretatul Nicolae Iorga, — trăia neamul cel mare al Tracilor, dela care s'a-moștenit întregul folklor al Sud-Estului european, dar și denumirile unor fluvii-hotare — Nistru și Nipru, precum și a munților Carpați, — blocul polarizator al vieții românești de mai târziu. Din stepe s'au impus unei populații agricole triburile cuceritoare ale Cimerienilor, de origine nesigură, dar în al căror nume de căpetenii tracismul este evident. Sub Sciți, ca și sub Sarmați, se afirmă o înaintare tracică în stepe, spre Nipru, prima încercare de expansiune a blocului carpatic, în Răsărit. O influență civilizatoare, asupra acestor popoare, au cetățile elenice, care stabilesc legăturile lor, încă din secolul al VII-lea î. C. Puterea de împotrivire a Tracilor se exercită chiar împotriva regatului traco-macedonean, când Lisimah, diadohul Traciei, ajunge să fie sdrobit și luat prizonier, în actualul Bugeac, de șeful național al Traciei, Dromichaïtes. Maréle precursor al Bizanțului, Regele Pontului Mitridate, servește drept model șefului trac Boerebista, un promotor al expansiunii spre Răsărit. Romanii vin să lupte pentru apărarea drumurilor și legătura celor două țărmuri, adriatic și pontic. Lupta Împăratului Domițian o continuă Traian, în războaiele sale împotriva conducătorului Daciei, Decebal, un succesor al lui Boerebista și imitator al monarhiei romane. Caracterul colonizării romane în Dacia poartă un caracter militar civilizator.

Dăinuirea elementului autohton este afară de discuție, dar lipsită de coeziune națională prin dispariția aristocrației în luptele împotriva Romanilor, populația dacică se romanizează într'un răstimp destul de scurt.

Năvălirea Goților găsește aici o populație întru câtva închegată, care nu se lasă ușor înrăurită de barbari, retrăgându-se în clipele de primejdie, în codrii și cetatea Carpaților. Romanii lui Aurelian părăsesc Dacia în voia soartei. Între Prut și Nistru se formează Gothia, dar Goții niciodată nu stăpânesc Dacia întreagă. Presiunea barbară din

stepe, ce se simte mai slab pe timpul Goșilor, sporește sub Huni, a căror rămășiță sunt Avarii.

„Dintre toate neamurile câte s’au așezat în Dacia, după retragerea legiunilor romane, niciunul nu are atâta însemnătate, pentru istoria poporului nostru, ca Slavii. Ei joacă, în ținuturile dunărene, — scrie profesorul Constantin C. Giurescu — rolul pe care l-au jucat în Apus neamurile germanice. Suntem un popor romanic de coloratură slavă, după cum Francezii, Italienii, Spaniolii sunt popoare romanice de coloratură germanică. Reprezentăm tocmai prin aceasta o nuanță aparte, caracteristică, și o posibilitate de civilizație și cultură *unică*, în mijlocul marei familii romanice“.

Constatările profesorului Giurescu sunt cu atât mai importante, cu cât apropierea acestor elemente etnice înseamnă cu timpul o colonizare comună a stepelor din Sud-Estul european. Credem, abia atunci se consolidează viața în micile ținuturi de autonomie locală, precum sunt vechile „Câmpulunguri“, Vrancea și Tigheciul.

Formarea și extinderea spre Kiev a noului stat slav are loc în secolul al IX-lea, în momentul când o forță barbară unică nu stăpânește stepele din Sud-Estul european. Odată cu aceasta, mai slabă ca număr, dar sub diferite forme, pornește spre Răsărit și infiltrarea de expansiune a populației românești din blocul carpatic. E vorba de Vlahi, Berladnici, Brodnici și Bolohoveni, care prezintă un interes deosebit pentru primele colonizări din stepe, aceștia fiind, alături de Slavi, premergătorii Tătarilor.

Numele de *Vlah*, dat Românilor de către străini, provine — după părerea filologului Alexandru Philippide (*Originea Românilor*)—dela vechea denumire germană: *Welsch-Roman*. Radicalul cuvântului este *val* — a stăpâni, de unde provine cuvântul francez: *Vallon*, și cel polon: *Wloch*, care înseamnă: italian. Istoricul rus N. P. Barsov (*Schița geografiei istorice ruse*, Varșovia, 1885), consideră că croniciarii slavi deduc acest nume dela Romanii care strâm-

torau pe Slavi la Dunăre, — denumirea trecând apoi acelorăși Romani, — adică Români. Pe la 1165, Nicetas Acomintatos Koniatis povestește că Andronicus Komnenos, pribegit în Galiția, a fost prins la granița acestei țări de Valahi, care, de la 1222, sunt deseori amintiți în istorie.

În aceeași epocă apar *Berladnicii*, istoriografia rusă legând numele lor de târgul moldovenesc Bârladul. Dacă am crede „Diplomei Bârlădene“, un document din 1134, în Moldova, într'un principat al Bârladului, domnea Kneazul Ivanco Rostislavovici, un urmaș al Domnitorilor ruși Riuricovici. B. Hasdeu publică acest document în ziarul *Tratan* (nr. 5, 1868), într'o copie din arhiva tatălui său, Alexandru Hâjdeu, originalul nefiind cunoscut, dar pe baza unor particularități grafice și fonetice, slavistul Ion Bogdan declară („Analele Academiei Române“, 1899) „Diploma“ un falsificat. Unii din istoricii ruși, ca și faimosul Roesler, s'au pronunțat pentru acest document; totuși, același N. P. Barsov îl contestă. Berladul, ca și Tmutaracan de pe malul mării Azovului, erau localități marginase, unde își găseau adăpost fugarii și aventurierii, încât marele istoric rus N. Karamzin (*Istoria Statului Rosienesc și Dicționarul Enciclopedic Rus*, ed. Brockhaus și Efron, vol. 6, p. 542), s'a pronunțat pentru o simplă *poreclire* a Kneazului Ivanco — „Berladnicul“, adică „vagabondul“ și nu „al Bârladului“. Ivanco domnea la Zvenigorod, până la 1144, când poporul din Galiciu l-a chemat acolo. Zdrobit de Kneazul Vladimirco, numai pentru un an pribegul a venit la Bârlad, fugind apoi prin câmpie la Marele Kneaz Vsevolod, la Kiev. Cincisprezece ani Ivanco a colindat Curțile unor Domnitori mai puternici, luptând în armatele lor și fiind silit — după moartea protectorului său, Iziaslav, — să se refugieze la Tesalonic; acolo, el a fost otrăvit în același an, sau în anul următor, la 1162. Îl amintesc *Letopisețele* Novgorodului, Kievului și altele. Probabil, Alexandru Hâjdeu, căruia îi plăceau diferite mistificări istorice, folosindu-se de această *poreclă*, a alcătuit „Diploma“ din 1134.

Totuși, date fiind aceste împrejurări, este incontestabilă existența vechilor locuitori ai regiunii târgului Bârlad, populație asemănătoare cu celălalt element colonizator din stepe, Brodnicii.

Cuvântul slav *broditi*—înseamnă a vagabonda, iar *brodni* sunt niște cizme lungi. *Brodnicii* (nu au nimic comun cu *vadulenii*, cuvântul *brod* însemnând *vad*. De altfel această teorie a *vadulenilor* Donului a lansat-o istoricul rus Vasile Tatișcev (1686—1750), care a explicat, în opera sa *Istoria Rosienească*, multe denumiri vechi, prin experiența unor călătorii personale. N. Karamzin consideră pe Brodnici drept haiduci și hoinari dintre Don și Volga, despre care vorbește misionarul olandez Wilhelm Rubruquis. Erau niște mercenari, constituiți în obște, asemănându-se celor căzăcești, — scrie istoricul S. M. Soloviov. *Letopiseșul Ipatievski* amintește pe Brodnici la 1147, în lupta lui Sviatoslav împotriva Kievului și Cernigovului, în care mai participă și Polovții (Cumanii). La 1216, Brodnicii fac parte din armata lui Iaroslav. La 1223, ei dau ajutor Tătarilor, în lupta dela Calca, adică pe malul mării de Azov. Fiind vecini cu Polovții și luptând în Răsărit, locul de așezare e considerat basinul Donului. Șeful lor, la Calca, e Ploscânea, care a sărutat crucea Kneazului Mstislav, ceea ce dovedește că Brodnicii sunt creștini.

Faptul că Brodnicii ajung în luptele lor peste Don, nu înseamnă că acolo este locul lor de obârșie. Regele Bela IV al Ungariei, scrie la 1254 Papei Inochentie IV (P. V. Golubovski, *Pecenegi, Torki și Polovți până la năvălirea Tătarilor*, în „Știrile Universității din Kiev“, 1883, vol. VI), că statul său a suferit năvălirea Tătarilor; țara avea spre Răsărit triburile necredincioase ale Rușilor și Brodnicilor, iar spre Sud pe eretici: Bulgari și Bosneci. Tătarii au impus un tribut asupra Rușilor, Cumanilor, Brodnicilor și Bulgarilor. Faptul că întâlnim mereu pe Brodnici alături de Polovți, adică de Cumani, face să amintim simbioza româno-cumană, una din cele mai însemnate din toate

colaborările Românilor cu barbarii, iar Ungurii continuă în tot cursul secolului al XIII-lea să denumească părțile transcarpatice — Cumania. În legătură cu această Cumanie, Nicolae Iorga admite grupuri de autonomii, ca 'acela al Brodniciilor, deducând greșit acest nume dela *vad*. De-ar fi *vadulenti* de pe malul Nistrului, Prutului și Siretului, Brodnicii n'ar fi avut ce căuta în părțile Donului, iar dacă aceeași teorie (aplicată de altfel cu mult înainte, de Tatișcev, pentru Brodnici, în Răsărit) ar fi admisă la toți *vaduleni*, atunci Brodnicii ar fi apărut și în alte ținuturi, mai ales în Polonia, unde denumirea *Brodi* este destul de răspândită.

Același P. V. Golubovski publică o scrisoare a Papei Grigorie IV, din 1227, în care se vorbește de Cumania, vecină cu Țara Brodniciilor.

Ca fel de constituire, Brodnicii se aseamănă cu Berladnicii. De sigur, ei pornesc din grupul Carpatic și sunt Români de origine, fiind elementul colonizator care, în lipsa unui obstacol, ajunge mai la Răsărit decât celelalte. Ei rivalizează și luptă împotriva colonizării Slavilor nordici, în secolele al XII-lea și al XIII-lea. Totuși, nefiind o populație compactă, Brodnicii printre primii se supun Tătarilor, dându-le ajutor în bătălia dela Calca, la 1223.

Astfel, fiind un element întru câțva opus expansiunii nordice, Brodnicii obțin dela Tătari dreptul de a hoinări și mai târziu în stepe. Cu timpul, încearcă și ei să se stabilească la marginea tatarăcului. Dela ei se naște obiceiul de a se refugia, din Apus și Nord, în stepele avanposturilor tătărăști. Se formează un nou și important centru de viață.

Vechimea încheșării acestei caste militare, căci alt rost ea nu putea să aibă, ca tradiție de luptă permanentă pentru existență, nu poate să se precizeze, centrul de așezare — în lipsa unor munți și păduri — fiind pragurile Niprului. Așa se naște Zaporozskaia Seci, oastea căzăcească a cărei asemănare cu Brodnicii o observă istoricul S. M. Soloviev. De altfel, cuvântul *cozac*, de proveniență tătară, corespunde

slavonescului *brodnic* (*brodiaga-vagabond*); o spune istoricul N. Kostomarov.

Ultima ramură a Românilor sau a Brodnicilor carpatici sunt *Bolohovenii* (*Volohovenii*), ai căror kneji aveau teritoriile lor între Galiția, Volynia și Kiev. Acești kneji n'au fost Domnitori în sensul celor nordici, ci kneji-staroste, de felul celor vasali Domnitorului Moldovei. Făcând parte din marele grup al Brodnicilor, ei locuiesc între Nistru și Bug, de unde sunt chemați de Roman al Galiției, ca să lupte împotriva voinicilor Valahi și Cumani. Dela 1231, Bolohovenii sunt dușmanii lui Daniil al Galiției, împotriva căruia luptă alături de Kneazul Cernigovului (1235); sunt învinși la 1257. Istoricii caută originea Bolohovenilor printre Români, Cumani și Ruși, dar obârșia lor românească o precizează distinsul cercetător al trecutului galițian A. S. Petrușevici (*Cine sunt knejii Bolohoveni?*, revista „Slovo“, 1877), precum și slavistul Franz Micloșici, N. Kostomarov, Alexandru Boșdur și alții.

VECHEA ELITĂ DE DINCOLO DE PRUT

Din vechime, în jurul Suveranilor, întâlnim pe voinicii și sfetnicii lor, boierii, oamenii aleși ai pământului, care alcătuiesc Divanul sau Sfatul Domnitorului. Rostul boierilor este perfect justificat. Titulatura lor provine încă de pe timpul când erau slujitori la Curtea Domnească — curtea moșierului Moldovei, la care funcțiile lor corespundeau direct titlului. Pe lângă Curtea Domnească s'a format ceata boierilor, care mai pe urmă — odată ce Domnitorul începe să o cârmuiască țara întreagă — trec dela sarcini casnice la cele de Stat.

Ereditate, privilegiilor boierești rămâne la noi, formal, fictivă, căci nu numai boierimea în sine, dar și titlul urmașilor de Domnitori nu este determinat printr'o succesiune. Deși neereditară formal, totuși boierimea pământească are unele îndatoriri vasaale față de Domnitor, mai ales acelea de a apăra țara, venind cu oamenii, armele și caii în oastea Suveranului. Ea trebuie să administreze unele ținuturi — moșii, unde face judecata și ridică biruri. Iar boierimea însăși, în schimbul îndatoririlor, în deosebi a celor militare, este scutită de bir.

În lipsa unor privilegii scrise, există totuși o ereditate în țară și, mai ales, există o boierime, familiile nobile cu o vechime de mai multe secole, care trebuie luată în considerație. În demnitățile boierești, au acces înlesnit boierii și fiii lor, reprezentanții unor neamuri străvechi și proprietarii unor moșii de familie. În felul acesta, vreme de câteva secole, unele familii dețin titlul efectiv de noblete, purtând demnitățile boierești din generație în gene-

rație, chiar fără o succesiune înlesnită — altă parte — prin titlul formal și ereditar.

Numai curtenii se completează și din cadrul birnicilor, alcătuind o clasă de boierinași. În condiții obișnuite, parveniții pot ajunge numai vătăfi, ciohodari, pivnicieri, logofeți de curte, vornici de târg etc. Călărașii și darabanii n'au privilegiile boierimii, iar urmașii boierilor puțin apți, devin mazili. În ce privește răzeșii, ei sunt reprezentanții unui sistem de proprietate de pământ în comun, dela strămoși — din bătrâni.

Această așezare — feodală printr'un specific al Orientului — este caracteristică Moldovei. După căderea Bizanțului, Ștefan cel Mare, căsătorit cu Maria din Mangup, ca și socrul său, Ioan III al Moscovei, căsătorit cu Sofia Paleolog, ajunge unul din succesorii autocrației divine a Împăraților bizantini. La Curtea lui vin numeroșii refugiați din Constantinopolul cucerit de Turci, încât și boierimea moldovenească, prin acest contact, împrumută din tradițiile oligarhiei bizantine.

Boierimea există, chiar cu spiritul impunător de boieresc sublim al feudalismului. Lipsesc însă castelele, deși legătura cu pământul se întărește din ce în ce mai mult și în Răsărit. Pe de altă parte, o unitate integrantă a feudalismului — cavalerismul — lipsește în părțile acestea. Este, probabil, o influență a Bizanțului, care, ca și Roma, Egiptul antic și China, era străin de cavalerism. Călărașii lui Ștefan cel Mare, de sigur, erau apropiați, ca spirit, cavalerilor occidentali. Totuși, o castă specifică cu *dreptul*, iar nu *datoria* de a lupta, codexul onoarei, etica vasalului, cultul femeii — toate găsesc un răsunet slab în Răsărit. În mediul patriarhal și plin de tradiții, îngreuiat de o evoluție reacționară a Bizanțului, progresul lent al Românilor era însă mai sigur.

În acest mediu s'a creat boierimea vechei Moldove, din care o parte însemnată era așezată în partea de Răsărit a țării, între Prut și Nistru. Acolc, încă Alexandru cel Bun

a conferit moșii întinse voinicilor oștirii sale. La Cetatea-Albă, Domnitorul Alexandrel a încercat să creeze un principat deosebit. Și mai multă grijă a arătat Ștefan cel Mare, numind și el pârcălabi în cetățile de hotar, pentru apărarea acestor ținuturi. Încă de pe vremea lui Șerpe-postelnicul, moșierul din Puhăcenii-Orheiului, răsculat împotriva lui Ștefăniță-Vodă, s'a stabilit spiritul războinic al locuitorilor, concretizat, mai târziu, prin numeroase și îndrăznețe lupte, printre care răscoala lui Mihălcea Hâncu, sărdarul Orheiului, împotriva lui Duca-Vodă, acel cu proverbul bătrânesc: „Vodă da, Hâncu ba“! Vasile Alecsandri a cântat, în versuri, pe arcașii din Orhei.

Încă din secolul al XVI-lea, întâlnim în istoria Moldovei pe puternicii boieri din părțile dintre Prut și Nistru: Stroici, Golea, Movilă, Pilipovski, Costin, Moțoc, Ureche, Prăjescu, Donici, Ghenghea, Bucioc... Toți aceștia au moșiile lor în ținuturile de Răsărit ale țării. În secolul al XVIII-lea, găsim pe succesorii vechilor boieri: Râșcanu, Rusu, Cantacuzino, Balș, Sturdza, Catargi, Rosetti, Miclescu, Bogdan, Palladi, Ghica, Calmăș (Kallimah), Razu, Carp, Kazimir, Bașotă, Lazu și alții. Dacă comparăm pe boierii din tot largul Moldovei cu acești moșieri dintre Prut și Nistru, observăm că sunt tot aceiași boieri mari ai Curții Domnitorilor din Iași. Aceștia sunt stăbunii nobilimii din Basarabia, din secolul următor. O succesiune dela Alexandru cel Bun până în zilele noastre, care nu se întrerupe pentru nicio clipă.

Luptele crâncene, care se dau împotriva păgânilor, silesc pe mulți boieri să-și caute calea bejaniei dincolo de hotar, în Polonia, la Cazaci și la Ruși. Aceste emigrări se țin lanț și continuitatea lor istorică ar fi trebuit cercetată printr'o sinteză a tuturor evenimentelor în legătură cu luptele, pribegiile și colonizările românești, în Nord și Răsărit. Vom observa că firul răscoalei lui Mihălcea Hâncu, Durac-sărdarul și Constantin-clucerul ne va aduce la bătălia Hâjdeilor, la Hotin, și fuga lor în Polonia, de unde, înapoiți în țară, unii și aceiași boieri au urmat în pribegie pe Dimitrie Cantemir.

Domnitori și iluștri cărturari români își găsesc adăpost în Răsărit. Legăturile și mai intense, din punct de vedere al emigrării și colonizării Românilor peste Nistru, se mențin cu Ucraina. Refugiul unui Domn al Moldovei, ca Ioan Potcoavă, la 1577, urmat de numeroși boieri, printre care și strămoșul familiei hotiniene Hâjdeu, sau căsătoria Domniței Roxandra, fiica lui Vasile-Vodă Lupu, cu Timuș, feciorul hatmanului Bogdan Hmelnițki, precum și numeroasele năvăliri ale Cazacilor, fac să sporească numărul Românilor în Ucraina. Domnitorul Moldovei, Gheorghe Duca, ajuns și hatman al Ucrainei, pornește chiar o colonizare românească a pământurilor de dincolo de Nistru.

Apar numeroși nobili ucraineni de origine românească, ca Ivanenco, Dumitrașco, Apostol, Afendic, Armașevschi, Tanschi, Brazuli și mulți alții. Toți aceștia sunt conducătorii oștirii căzăcești, polcovnici, chiar hatmani, care lasă urme neșterse în trecutul Ucrainei. Ei populează marginile sudice ale stepelor, pe măsură ce Tătarii se retrag. Emigrările ce urmează, completează cadrele lor.

Dimitrie Cantemir vine în Rusia cu sute de boieri și vechi răzeși români, cunoscuți din vremurile vechi: Bantăș, Banar, Rugină, Buhuș, Abaza, Gafencu, Hâncu, Nacu, Nour, Merescul, Dicescul, Zărul, Racoviță, Dubău, Vremev, Sturdza, Codreanu și alții. Nu sunt decât aceleași persoane, ce le întâlnim și în ținuturile moldovenești de mai târziu. Acești boieri populează mai cu seamă regiunea Harcovului.

Sub domnia Ecaterinei II, emigrările românești continuă. În această epocă, în Ucraina, între Cazaci și Sârbi, găsim și pe nobilii români: Ciocan, Varzaru, Galagan, Ciorbă, Vornicov, Abaza și alții. După pacea din Iași, la 1792, urmează cea mai mare emigrare din acea perioadă. Familiile Cantacuzino, Sturdza, Catargi, Ghica, Balș, Rosetti, Gaios, Remare, Hârjeu, Lățeanu, Măcărescu, Canano și altele părăsesc țara și se așează dincolo de Nistru.

Cu cât mai aproape de Moldova, cu atât Românii din Răsărit își mențin mai mult caracterul lor specific.

MITROPOLITUL PETRU MOVILĂ

Urmaș al unei puternice familii de boieri moldoveni, prin bunica sa, Domnița Maria Rareș, coborând din Ștefan cel Mare, Petru Movilă era feciorul lui Simion Movilă, Domn al Țării Românești (1600—1601) și al Moldovei (1606—1607). El s'a născut la 21 Decembrie 1596.

Pierzând tronul Moldovei, Movileștii s'au refugiat în Polonia, unde neamul lor avea ctitorii la Lvov și legături d'istinse cu aristocrația regatului. Irena, fata lui Ieremia-Vodă Movilă, ocrotitoarea unor mănăstiri ortodoxe, era măritată cu prințul Wisnowiecki și trebuia să ajungă mama eroului romanelor lui Sienkiewicz, voinițu Teremia, și bunica Regelui Poloniei, Mihail Wisnowiecki.

Petru Movilă a crescut în mijlocul unei strălucite Curți regale. Studiile și le-a făcut la Lvov, unde a învățat nu numai teologii Pamvo Berînda și Silvestru Cosovici, dar și cronicarii moldoveni, Grigore Ureche și Miron Costin. Fiind crescut în spiritul unei ortodoxii anti-unite, a plecat apoi în străinătate, ajungând să cunoască mai multe limbi, printre care și cele clasice.

Fecior de Domnitor, el n'a renunțat la frumosul vis de domnie, în Moldova lui. De aceea, a luptat în anii 1620—1621, în războiul Hotinean.

Văzând că nu poate ajunge Domn, Petru a răspuns unei vocațiuni spirituale, călugărindu-se sub înrăurirea Mitropolitului Kievului, Iov Borețki. De altfel, mama sa a și terminat viața în mănăstire, iar unchiul, Gheorghe, a fost Mitropolit al Moldovei. Cariera bisericească prezenta aceleași calități și posibilități înalte, pentru'un fecior de Domn, ca și în Occident.

La 1627, Petru a fost ales Arhimandrit al Lavrei Kievo-Pecerska, depinzând nu de Mitropolitul Kievului, ci direct de Patriarhul Constantinopolului. I se zicea : Mare Arhimandrit. Mitropolitul Iov i-a testat biblioteca sa, numindu-l executor al testamentului său.

Chiar în anul următor, după alegerea lui ca Arhimandrit, Petru s'a distins pe tărâmul apologetic, osândind *Apoloogia* lui Meletie Smotrițki. În același timp, el a intrat în conflict cu succesorul lui Iov, Mitropolitul Isaia Kopinski. Nefiind sub jurisdicția lui ierarhică, Movilă a înființat, la 1631, un colegiu separat, pentru predarea științelor libere în limbile greaca, slavona și latina. Vechea școală a frăției bisericești s'a unit cu noua instituție, fiind supusă jurisdicției supreme a Patriarhului.

La 1632, Arhimandritul a fost ales reprezentant al Kievului, la alegerea Regelui Vladislav IV. El a reușit să obțină recunoașterea legală a existenței bisericii ortodoxe, alături de cea favorizată de guvern — biserica unită. Condițiile lui Movilă au fost acceptate de Poloni, renunțându-se la numirea unor Episcopi. Insuși Mitropolitul Isaia a fost destituit și, la 1633, la Lvov, Petru a primit investitura de Mitropolit, din partea Episcopului local, în calitate de Exarh al Patriarhului.

Mitropolitul Movilă a organizat întreaga ortodoxie din Sud-Estul european, influența activității sale resimțindu-se în mijlocul tuturor pravoslavnicilor creștini. Din momentul sosirii sale la Kiev, în calitate de Mitropolit, Petru și-a întins stăpânirea asupra mănăstirilor și bisericilor înstrăinate uniților, chiar Catedrala Sf. Sofia și mănăstirea Vîdubețki. El a restaurat vechea biserică a Sf. Vladimir, din Berestov, bisericile Trei Sfiatiteli, Deslătinei și multe altele, rămase în ruină. Fondurile necesare le lua din vistieriile mănăstirilor, mai cu seamă din Kievo-Pecerska Lavra, dar și din propria sa avere. El a încurajat mult tiparul cărților, trimițând „tiparnițe“ și Domnitorilor români, Vasile Lupu și Matei Basarab, la Iași și la Târgoviște.

Deși n'a izbutit ca școala sa să fie numită Academie totuși el este acela, care, prin aducerea unor profesori cu, studiile făcute în Occident, a pus temelia Academiei Teologice Movilene (1701). Mitropolitul a avut multe de suferit din pricina răutății voevodului catolic al Kievului, Jan Tyszkiewicz. Continuând activitatea sa apologetică, el a strâns Soborul din Kiev (Septembrie 1640), continuând desbaterile lui la Soborul din Iași (1641—1642). Aici s'a citit catehismul său, scris în latinește; *Mărturisirea Ortodoxă*. Traducerea grecească a apărut la 1662, la Amsterdam, fiind folosită la traduceri românești, a logofătului Radu Greceanu și a stolnicului Constantin Cantacuzino.

Dela Petru Movilă s'au mai păstrat câteva predici și unele notițe. Personalitatea acestui ilustru Ierarh a preocupat pe mai mulți biografi, cercetători istorici ai vastei lui activități. Mitropolitul a murit la 1 Ianuarie 1647.

Mi se pare că nu s'a semnalat nicăiri că și succesorul lui Petru Movilă, Mitropolitul Silvestru Cosovici, era Român de origine. Despre familia lui, genealogistul V. Modzalevski scrie că strămoșul ei „a intrat din Valahia în Jmudi“. Sunt menționați trei frați: Sebastian, în călugărie Silvestru, Ioan și Gheorghe.

Silvestru a fost profesor și primul „prefect“ al Colegiului Movilean, numit de Petru Movilă Episcop al Mstislavului. Era un cărturar erudit, autor al unor scrieri. În calitate de Mitropolit, el nu s'a grăbit să adere la alipirea Ucrainei la Rusia, murind trei ani mai târziu, la 1657.

SPĂATARUL NICOLAE MILESCU

Nicolae Spătarul, sau Nicolae Milescu, este unul din cei mai culți oameni ai epocii sale.

Fiu al lui Gavriil Milescu din moșia Milești-Vaslui, Nicolae s'a născut pe la 1635. El a studiat la Constantinopol și în Italia. Cunoștea mai multe limbi și avea o remarcabilă erudiție în științele teologice, istorice și altele.

Nicolae Milescu a ajuns, în Moldova, spătar. El se bucura de o influență mare în mijlocul compatrioților săi, dar aceasta i-a trezit o ambiție exagerată, încât îl găsim mereu încurcat în diferite intrigi împotriva Domnitorilor. Drept răsplată, Ștefăniță Lupu i-a tăiat nasul, de-aici provenind porecla de: Cârnu. Milescu fugi în Țara Românească și ajunse agent diplomatic al lui Gheorghe-Vodă Ghica, la Constantinopol. Relațiile sale cu Șerban Cantacuzino, l-au silit și de data aceasta să părăsească postul, plecând în Germania, unde, la Stettin, locuia fostul Domnitor Gheorghe Ștefan. Iar Cantacuzino, suindu-se pe tron, a publicat cea dintâi traducere completă a Bibliei, alcătuită de sigur de Milescu, pe care nu l-a pomenit totuși, în prefață.

Gheorghe Ștefan l-a trimis pe Nicolae Spătarul la Stockholm, ca agent al său. Aici, rugat de ambasadorul francez Arnauld de Pomponne, el a scris despre Euharistie, expunerea sa publicându-se la 1669, la Paris, de jansenistii Antoine Arnauld și Pierre Nicole.

În timpul acesta, murind Gheorghe Ștefan, Milescu se întoarce în Moldova, de unde pleacă pe la 1671, înzestrat de recomendațiile Patriarhului Dositei al Ierusalimului, la Moscova. În Rusia, îl ocrotesc boierii V. Golîșin și Matveev.

Boierul moldovean ajunge translator la afaceri externe și preceptor al unor feciori de boieri.

Din această epocă datează principalele sale scrieri, monumentale, erudite, scrise însă într-o limbă grea și suprasăturate de știința învechită a vremii.

Cea dintâi, *Hrismologhton*, este o culegere de povestiri din istoria antică. Urmează apoi scrierea : *Despre sibile*, în care Milescu tratează un subiect popular, despre 12 (în loc de zece) sibile antice. În volumul *Despre muse*, el vorbește despre șapte științe, reprezentate prin muze. O scriere foarte erudită pentru vremea aceea și care a obținut două redactări, este *Aritmologia*, care încearcă diferite explicații, pe baze de numerotație mitologică.

În *Vasiltologhton*, Nicolae Spătarul publică 18 biografii ale unor Suverani antici și contemporani, arătându-se cam sgârcit în redarea datelor biografice despre cei contemporani. În sfârșit, urmează *Descrierea bisericii Sf. Sofia din Constantinopol* și *Cartea ieroglifică*. Astfel, perioada vieții sale între anii 1672—1674 este cea mai productivă pentru știința vremii, iar pentru posteritate, mai mare importanță au alte câteva scrieri de mai târziu.

La 13 Iulie 1674, Milescu, sprijinit de Matveev, primește o însărcinare specială, de ambasador al Țarului în China. El trebuie să-l viziteze, la început, pe prințul Gantimur, refugiat din China la Nercinsk, în Siberia, și pe a cărui extrădare o pretind Chinezii.

Milescu pleacă la 4 Martie 1675, ajungând la Tobolsk la 30 Martie. Aici, vizitează pe învățatul croat Krijanici, exilat în Siberia între anii 1671—1676, pentru critica politicii moscovite, în Ucraina. La 5 Septembrie, la Ircutsk, ambasadorul îl întâlnește pe Gantimur, iar la 5 Decembrie, ajunge la Nercinsk. La 13 Ianuarie 1676, el trece granița Chinei, sosind la 15 Mai la Peking, unde e primit de Împărat. Peste trei luni, Milescu stă în capitala Chinei, unde intră în contact cu puținii reprezentanți europeni, printre care jesuitul Ferdinand Verbiest. La 1 Septembrie,

părăsește Pekingul, întorcându-se la 16 Ianuarie 1678 la Moscova.

Țarul Alexei, care aprecia pe Milescu, murise între timp. Învățătură română alcătuește în scurt timp o *Descriere a Chinei*, ce-o prezintă la 13 Noembrie 1678. El redactează de asemenea *Jurnalul călătoriei prin Siberia*, o *Descriere a fluviului Amur* și *Cărticica Tătărească*. Aceste scrieri trezesc un viu interes al posterității, deoarece pentru contemporani rezultatul călătoriei rămâne un secret de Stat. De aceea, chiar la întrebările Patriarhului Dositei al Ierusalimului, din 1689, Milescu răspunde sumar, abia la 1693. Contemporanii străini, de La Neuville, agentul francez din Rusia la 1689, jesuitul Philippe Avril și alții publică încă în același secol tot ce pot afla despre această călătorie.

Nicolae Milescu trece însă printr'o criză. Protectorul său, Matveev, e ucis. De pe urma acestor evenimente politice, îndură o prigoană și el. Reabilitat, spătarul mai întreprinde o călătorie în China. Menține contactul și cu patria sa, Moldova, al cărei Mitropolit, Dosoftei, îl roagă, la 23 Martie 1679, să intervină la Patriarh, pentru trimiterea unei tipografii, la Iași. Cunoaștem corespondența sa cu arhimandritul Hrisant Notara dela Sf. Mormânt, căruia învățătură îi descrie cucerirea Chinei de Tătari, iar la 1694 — scrie despre Sciți. El se ocupă de fondarea unei Academii slavo-greco-latine, la Moscova; studiază tot felul de manuale, alfabetul... Redactează, la 1697, scrisorile oficiale către Împăratul Leopold și — de sigur — influențează măsura din 1700, când se introduce studiul limbii chineze. În același timp, traduce corespondența latinească din străinătate și jurnalul proscris în Rusia, al secretarului ambasadei germane, Johann Georg Korb.

Nicolae Spătarul moare pe la 1708, în Rusia.

HATMANUL DANILĂ APOSTOL

Danilă Apostol este una din cele mai eminente figuri ostășești ale Ucrainei, un Român ajuns la cea mai înaltă treaptă conducătoare a căzăcimii. Străbunul său a fost Apostol (1649), cazac în regimentul din Mirgorod, pe care tatăl hatmanului, Pavel Efrem Apostol (†1668), l-a condus în calitate de polcovnic. După mărturia lui Engel, se credea greșit că Pavel era căsătorit cu o reprezentantă a familiei moldovenești, Catargi.

Numele de familie, Apostol, nu are nimic comun cu pronumele Apostol, răspândit în familia Catargi. Pe de altă parte, numele de Catargi nu putea să fie necunoscut lui Engel, figurând, de pildă, în *Comentariile războiului Hotinean*, ale lui Iacob Sobieski, încât istoricul nu l-ar fi scris eronat: „Catarren“. Familia Catargi apare în Moldova abia puțin înainte de nașterea lui Danilă Apostol, cu atât mai puțin — a mamei sale. Încât nu credem că mama hatmanului era o Catargi, acest „Catarren“ corespunzând mai curând pârcălabului de Hotin, Gheorghe Izlozeanu, poreclit Kataratos, adică „curatul“, și care era tatăl Doamnei Elisabeta Movilă, soția lui Ieremia-Vodă Movilă.

Danilă Apostol s'a născut la 4 Decembrie 1658. În vârstă de zece ani, el a rămas orfan, dar cazacii regimentului din Mirgorod, în care s'au ilustrat trei generații ale familiei Apostol, l-au proclamat îndată pe micul Danilă, polcovnic al lor. Conducerea efectivă a regimentului revenea lui Dubeagă, iar în vârstă de 20 ani, tânărul însuși preluă comanda.

Mazepa, ajuns hatman al Ucrainei, căuta să se răz-

bune împotriva lui Apostol, care era adeptul predecesorului său, Samoilovici. Pentru scurt timp, polcovnicul a și pierdut conducerea regimentului. Însă, nevoia face ca voinicul Român să fie rechemat, deoarece Tătarii atacă Sudul Ucrainei. Secretarul general al oștirii, Petric, fuge în Crimeia și, proclamat acolo hatman al Ucrainei, Tătarii năvălesc de câteva ori pe teritoriul cazacilor. Între anii 1693—1697, polcovnicul Apostol obține câteva victorii asupra lor, printre care bătăliile de la Ingul, Socolca și altele. El cucerește câteva cetăți tătărăști și e numit hatman de campanie.

Dela 1700, Danilă Apostol luptă pe alte fronturi, împotriva Suedezilor lui Carol XII. Iarăși, el ajunge hatman de campanie; la 1701, participă în campania din Lituania, iar trei ani mai târziu, contribuie la eliberarea Varșoviei.

Memorialistul Marcovici spune că Apostol era o fire mândră și răzbunătoare. Avea un dor de libertate caracteristic poporului din care făcea parte. De aceea, în campanie, sub comanda lui Patkull, el a protestat împotriva asprimii acestuia și s'a retras, împreună cu polcovnicul Mirovici, acasă. Când, la 1706, Mirovici a fost asediat de Suedezi, Apostol s'a întors pe câmpul de luptă, ca să-l salveze.

Mazepa se temea de popularitatea lui Danilă Apostol. Conspirația împotriva hatmanului Mazepa, a secretarului oștirii Kociubei, cuscru lui Apostol, a dat prilej ca polcovnicul să fie învinuit de a fi informat pe Kociubei de intențiile hatmanului, de-a fi complotat împotriva Țarului. Zdruncinând situația oficială a lui Apostol, care se zicea că era candidatul la hătmănie al conspirației lui Kociubei, Mazepa s'a mulțumit de a obține dreptul de a-l pedepsi, achitându-l totuși și scriind Țarului Petru cel Mare:

„Apostol, de obârșie valahă, bărbat din tată meritos în armată, ostaș bun, din toți polcovnicii cel mai vechi, cel mai bătrân nobil, câștigând cinstirea și dragostea tuturor regimentelor“.

Când Mazepa a trecut în tabăra lui Carol XII, Apostol

l-a urmat. S'a întors însă îndată în patrie, luptând la 1722 în Persia, iar mai târziu, împotriva Tătarilor. Era un fruntaș reprezentativ al cazacilor, încât Rușii nu prea aveau încredere în el. În timpul conspirației lui Polubotoc, Apostol a fost reținut la Petersburg.

Întors acasă, polcovnicul a asistat la desființarea Colegiului Ucrainean, departamentul conducător al regiunii. Cazacilor li s'a acordat dreptul de a-și alege un hatman și, la 1 Octombrie 1727, la Gluhov, rada căzăcească l-a proclamat pe Danilă Apostol, hatman al Ucrainei.

Septuagenarul Apostol ezita și motiva refuzul său prin bătrânețe. Cedând insistenței cazacilor, el a fost nevoit să-și trimeată fiul, drept ostatec, la Petersburg. Câte puțin, căzăcimea își pierde drepturile ostășești. Amărit, hatmanul își sfârșește zilele, locuind la Sorocinți, unde se ocupă de plantarea grădinilor. Moare la 17 Ianuarie 1734.

Fiul hatmanului, Petre, decedat la 1758, a fost polcovnic la Lubnî, apoi brigadier. El a crescut ca ostatec în capitala nordică, supravegheat de regentul Menșicov. Era scriitor și a lăsat niște notițe, în limba franceză și rusă.

Celălalt fecior, Pavel, colonel al regimentului din Mirgorod, a murit la 1736, în Crimeia.

O fiică a lui Petre, s'a măritat cu generalul Matei Muraviov, fiul lor, Ioan (1762—1851), stingându-se familia mamei sale, numindu-se dela 1800 : Muraviov-Apostol. Era un om de o cultură vastă, scriitor, traducător al operelor lui Horațiu și Aristophan, senator, plenipotențiar la Hamburg și Madrid, subsecretar de Stat la instrucție. Cei trei fii ai săi au fost însuflețitorii revoltei din 14 Decembrie 1825.

SCRIITORUL ANTIOH CANTEMIR

Antioh Cantemir este prea puțin cunoscut la noi; această constatare a făcut-o, acum câțva timp, distinsul cărturar Scarlat Preajbă.

Fiu al marelui savant Dimitrie-Vodă Cantemir, Antioh s'a născut la 10 Septembrie 1709, la Constantinopol. A stat în Moldova, cât ținuse scurta domnie a tatălui său; urmă apoi refugiul în Rusia, unde copilul crescuse sub îngrijirea tatălui și a cărturarilor clericali, Atanase Căndoidi și Ioan Ilinski. Murind, la 1723, Principele Dimitrie, o influență mai mare asupra tânărului avu Ilinski. De altfel, prima scriere a prințului Antioh, apărută la 1726: *Simfonia la Psaltire*, a fost inspirată de opera dascălului său.

Fiu al unui Principe domnitor, urmaș al lui Tamerlan — pretins ascendent al Cantemireștilor, și al Impăraților Bizanțului, deoarece mama sa era fiica lui Șerban-Vodă Cantacuzino, Antioh trebuia să urmeze — după tradiție — cariera militară, spre care nu simțea nicio înclinație. În familie n'avea decât neplăceri: o mamă vitregă, dar mai ales un frate mai mare, Constantin, foarte lacom, care acaparase întreaga moștenire părintească, ajutat fiind de prințul Golițin, socrul său, — persoane care-l înstrăinau de familie. Singura ființă dragă era o soră, prințesa Maria, care trebuia să ajungă Impărăteasă, soția lui Petru cel Mare, fire sensibilă și înțelegătoare, urmând între dânsii o corespondență caracteristică.

La douăzeci de ani, Antioh publică prima satiră; celelalte opt au adâncit numai principiile enunțate în această operă, așezându-l printre cei mai mari satirici ai vremii și chiar ca întemeietor — prin versul său armonicos și vioi — al literaturii contemporane ruse. Indreptată contra retro-

grazilor, care se împotriveau învățăturii, satira venea în sprijinul capitalelor reforme ale Țarului Petru cel Mare, căruia fratele scriitorului, Șerban Cantemir, i-a dedicat și el, la 1714, un panegiric. Reprezentanții literaturii clericale, Teofan Procopovici și Crolc, au primit-o cu masive elogii. O alianță între tânărul locotenent și Procopovici pornea și împotriva lui Golițin, a cărui oligarhie a fost răsturnată.

I se deschidea lui Antioh o strălucită carieră: căsătoria cu bogata prințesă Cercaski și serviciul sub noul regim, pentru care luptase. Indispus de intrigi, căutând libertatea și lumina Occidentului, Antioh preferă însă postul de reprezentant diplomatic la Londra (1732—1738) și la Paris (1738—1744). El a tradus din autorii clasici (Anacreon, Horațiu, Corneliu Nepos) și francezi, apreciat fiind elogios de însuși Voltaire. Antioh prețuia însă foarte puțin pe contemporanii săi, deoarece — după aprecierea multora — el era omul cel mai cult al epocii. Ajunse un Esop al timpului, caracterizându-se — ca în cunoscuta-i epigramă — prin limba fabulistului antic. Prințul „râdea prin lacrimi“, — gen dus la apogeu prin pana marilor Gogol, Griboedov și Salticov-Șcedrin. El a fost un cântăreț al civismului, introducând în limba rusă cuvântul „cetățean“ (grajdanin).

Amărăciunea profundă, scepticismul și criticismul unei firii superioare, creșteau paralel cu boala care trebuia să taie firul acestei tinere vieți, în chinuri groaznice, la Paris, la 31 Martie 1744. Adus la Moscova, prințul Antioh Cantemir a fost înmormântat la mănăstirea Nicolski, în cripta familială.

Vărul marelui scriitor și diplomat, Constantin, ajuns general, ca și fiul acestuia, au fost declarați nebuni, deoarece ei visau încă la domnia Moldovei.

La 1761, tot la Paris, muri o soră a lui Antioh. prințesa Ecaterina-Smaranda Golițin, care testă 20.000 ruble pentru trei burse, pentru tinerii dornici să studieze medicina în străinătate.

Alecu Donici și Costache Negruzzi au tradus în românește din opera prodigiosului Antioh Cantemir.

ROMÂNII DESCHIZĂTORI DE DRUMURI ÎN CULTURĂ

Ideia învățământului superior este destul de veche în Apus. Pătrunde însă destul de târziu în Răsărit, unde fondarea primului Colegiu superior se datorește unui Român. E vorba de Colegiul teologic Kievo-Movilean al Mitropolitului Petru Movilă. O școală teologică exista la Kiev dela 1615. Era prima școală de acest gen, în Răsărit. A trebuit însă să vină Petru Movilă, ca s'o transforme într'un așezământ cultural superior.

Pa temelia Academiei Teologice a Mitropolitului Petru a luat ființă, la 1833, Universitatea din Kiev, iar după modelul acestei Academii, s'au întemeiat Academia Teologică din Moscova, unde au studiat Români — istoricul Bantâș-Kamenski și scriitorul Antioh Cantemir, și Academia Teologică din Petersburg, unde a fost profesor unchiul lui Bantâș, Amvrosie Zertis-Kamenski, viitorul Mitropolit al Moscovei.

* * *

Inceputurile primei Universități ruse și ale Academiei Imperiale de Științe din Petersburg se datoresc, într'o oarecare măsură, Principelui Dimitrie Cantemir. Numele său nu este trecut printre fondatorii acestor instituții, deoarece fostul Domnitor al Moldovei, la 1711 refugiat în Rusia, moare în ajunul întemeierii acestor instituții culturale, la 1723. Totuși, acest savant cu renume european, membru al Academiei din Berlin, n'a putut să lipsească dela tratativele duse sub domnia Impăratului Petru cel Mare, care nici el, murind la 1725, n'a văzut realizarea

deplină a dorinței sale. De altfel, fondarea primelor așezăminte culturale din Petersburg se leagă și de numele colegului din Berlin al lui Cantemir, celebrul savant Leibniz, iar printre primii profesori ai Universității din capitala Rusiei, găsim pe Bayer, autorul istoriei vieții și a faptelor lui Constantin-Vodă Cantemir, tatăl Principelui Dimitrie. Universitatea din Petersburg a reluat ființă la 1819.

* * *

Prima Universitate din Rusia, care a activat neîntrerupt, a fost aceea din Moscova, întemeiată la 1755. Propriu zis, era o continuare a primei încercări, la care a participat Dimitrie Cantemir. Această Universitate nu prezenta o importanță prea mare, până când în fruntea ei n'a ajuns adevăratul ei reformator-creator, Herascov.

Mihail Matei Herascov s'a născut la 25 Octombrie 1733, la Pereiaslav, și a murit la 27 Septembrie 1807, la Moscova. Era nepotul de fiu al căpitanului moldovean Udrea-Andrei Herescu, refugiat și el la 1711, împreună cu Dimitrie Cantemir. Familia lor se trăgea chiar din Țara Românească, din legătura de sânge a boierilor Herescu și Năsturel.

Herascov era un discipol al scriitorului Sumarocov. El a început serviciul în armată, dar la întemeierea Universității din Moscova, la 1755, a fost numit administratorul tipografiei acestei Universități. În anul următor, a început să publice. La 1758, a apărut tragedia sa: *Călugărița din Veneția*. La 1760, Herascov a înființat o revistă, apoi a publicat *Templul slavei*, iar la 1764 — două volume de fabule și alte lucrări literare. Avea talent de scriitor, operele lui principale fiind poemele: *Rosiada* și *Vladimir*. Meritul lui Herascov nu se reduce însă la aceste scrieri, ci e însemnat pentru larga lui operă de îndrumător cultural, cărturar preocupat de un scris serios, privind diferite probleme de instrucție și morală. El întrunește un cenenclu literar, acordând sprijin tinerilor, printre care erau poetul

Jukovski și Alexandru Turghenev (o rudă a romancierului).

La 1763, Herascov a fost numit director al Universității din Moscova, iar la 1778 — al doilea curator al aceleiași Universități. Din acest moment, propriu zis, înaltul așezământ de cultură a și început să existe în forma lui definitivă. Herascov a încredințat tipografia universitară renumitului Novicov, care a pornit o activitate largă în domeniul tipăriturilor. De foarte mare importanță a fost fondarea de către Herascov, la 1779, a pensionului nobilimii din Moscova. Bătrânul cărturar s'a retras la pensie la 1802, obținând, pentru reorganizarea Universității moscovite, înaltul grad de consilier tainic efectiv.

* * *

A patra Universitate din Rusia, care în întregime aparține creației unui Român, este Universitatea din Harcov, fondatorul ei fiind Vasile Carazin, sau Caragea.

Bunicul lui Carazin s'a refugiat în Rusia împreună cu Domnitorul Cantemir. După obiceiul vremii, își arăta și el originea greacă, iar numele său adevărat era Caragea. Unii biografi ai lui Carazin afirmă, că el era urmașul Arhiepiscopului Caragea din Târnava. În orice caz, bunicul său a crescut și a trăit în Moldova și, ca Român, s'a refugiat în Rusia, urmându-și Domnitorul.

Feciorul lui Caragea, Nazarie, s'a numit: Carazin. Servind în armată, el a ajuns colonel și a luptat împotriva Turcilor, în Țara Românească. La asediul mănăstirii Comana, la 15 Decembrie 1769, colonelul Carazin urma să fie ucis de Turci; l-a salvat intervenția spătarului Părvu Cantacuzino, care s'a sacrificat în această luptă.

Fiul colonelului, Vasile Carazin, s'a născut la moșia părintească Crucic, în regiunea Harcovului, la 20 Ianuarie 1773. El a studiat la Petersburg. Ca să pătrundă în tainele științei, a încercat să fugă în străinătate, dar a fost arestat. La 1801, pe tronul Rusiei s'a suit Împăratul Alexandru I. Tânărul Carazin i-a scris o sinceră și îndrăzneată scrisoare,

prezentând un plan de domnie. Scrisoarea era anonimă, dar autorul a fost descoperit și Impăratul l-a primit foarte călduros. Influența lui Carazin asupra domniei lui Alexandru I a durat numai trei ani. Totuși, el a reușit să realizeze foarte mult. După inspirația sa, a luat ființă Ministerul Instrucției Publice. Carazin însuși a fost numit la acest Minister, în calitate de conducător al administrației școlare. El a scris regulamente pentru instrucția poporului, pentru Universități și Academii. La baza organizării tuturor Universităților din Rusia se află regulamentul său din 1804. Carazin era un redeșteptător al activității diferiților fruntași, pe regiuni, și al promovării culturii în popor. Fire prea liberă și sinceră, el a trebuit să se retragă dela conducerea instrucției publice, la 1804, în vârstă de abia 31 ani, și totuși după o activitate așa de prodigioasă.

Vasile Carazin s'a așezat la moșia natală, la Crucic. De aici, încă vreme de 38 ani, el și-a continuat opera de îndrumător cultural. În momente critice, pentru idei prea libere, a ajuns să fie închis în cetatea Schlüsselburg, sau ținut la moșie sub supraveghere polițienească. Dar nimic n'a putut să oprească pe acest neobosit om, în activitatea lui. La moșia sa, el a înființat un laborator chimic și prima stație meteorologică din regiunea Harcovului. Un vast câmp experimental deservea agricultura. Diferite culturi de grâne erau cercetate de el, ca botanist, dar și ca agricultor; urmărirea personal observațiile meteorologice. Avea o bogată bibliotecă. Pentru țărani, a întemeiat o școală. De altfel, pe țărani șerbi i-a constituit într-o obște autonomă, înzestrând-o cu pământ. Până și preoții trebuiau să satisfacă gratuit toate nevoile rituale ale țărănimii, primind în schimb o întreținere lunară. Pentru a introduce inventarul agricol modern, Carazin a fondat Societatea filotehnică, care a existat între anii 1811—1818. Era și scriitor, autor a peste 60 articole, în mare parte din domeniul meteorologic.

Dar principala realizare a acestui distins fruntaș, a fost întemeierea Universității, care în scurt timp a făcut să

propășească orașul Harcov. Încă pe la 1786, Kozodavlev propunea să fondeze încă trei Universități, pe lângă cea din Moscova: la Pskov, Cernigov și Penza. Nimeni, însă, nu se gândea la îndepărtatul Harcov. Carazin a oferit atunci o donație de 400 mii ruble, din partea nobilimii Harcovului, pentru înființarea unei Universități în localitate. De sigur, erau banii strânși printre confracții săi, în bună parte și ei de origine românească, căci în regiunea Harcovului s'a așezat majoritatea refugiaților lui Dimitrie Cantemir.

Universitatea din Harcov a luat ființă la 1804. Pentru înzestrarea ei cu biblioteca necesară, laboratoare etc., Vasile Carazin a mai continuat să se preocupe un timp îndelungat. Meritele sale deosebite la crearea acestei Universități au fost recunoscute la 1811, când a fost proclamat membru onorar al Universității. Mai târziu i s'a ridicat un monument. Fondatorul Universității din Harcov, Vasile Carazin-Caragea, a murit la 4 Noembrie 1842.¹⁾ În ce privește Universitatea sa, am putea adăuga că, aici, nu numai că au studiat mulți Români, dar ei au și ajuns profesori universitari.

Ca încheiere, putem sublinia că la începutul acestui secol, Rusia — în afară de Finlanda — avea nouă Universități, din care patru au fost înființate printr'o colaborare energetică a Românilor. Aceste Universități numărau următorul procent al studențimii rusești:

Moscova 26 %

Petersburg 23 %

Kiev 16 %

Harcov 8 %

Așa dar, 73 procente, sau trei sferturi din toți studenții Rusiei de altădată, învățau în aceste așezăminte superioare de cultură.

¹⁾ O importantă activitate literară și de pictor-etnograf a avut nepotul său, Nicolae N. Carazin.

Numărul savanților și scriitorilor ruși de origine românească este foarte mare, iar a preciza aportul lor în cultura rusească, e cu atât mai greu, cu cât lipsesc acele studii sistematice și complete, pe care o necesită această problemă atât de complexă. Contribuția Românilor în cultura rusească este, în orice caz, tot așa de veche, ca și însăși raporturile dintre Români și Ruși.

Originea acestor influențe reciproce trebuie căutată în primele călătorii întreprinse de monahi, în secolele al XIV-lea și al XV-lea. Imediat după acestea, urmează opera de îndrumători spirituali a marilor cărturari români, printre care Grigorie Țamblac, ajuns în prima jumătate a secolului al XV-lea, Mitropolit al Kievului și al Volyniei. Despre activitatea acestui îndrumător în scrisul Ortodoxiei, vorbesc operele Episcopului Melchisedek al Romanului și ale savantului slavist din Basarabia, Polihrone Sîrcu (1855-1905).

Un succesor al Mitropolitului Grigorie Țamblac, a fost Pamvo Berînda, învățatul monah, decedat la 1632, la Lavra Kiev-Pecerska. El a scris, în 1627, renumitul lexicon slavo-rusesc, care a servit drept model și lexiconului slavo-romănesc, alcătuit 22 ani mai târziu, de călugărul Mardarie, din mănăstirea Cozia. Mitropolitul Petru Movilă, marele reformator al întregii Ortodoxii, a fost contemporanul lui Pamvo Berînda, iar mulți Vlădici români și-au găsit adăpost pe atunci și mai târziu, în sfintele mănăstiri învecinate; e destul să pomenim pe Paisie al Romanului, Pahomie, Antonie Putneanu și alții.

Printre fruntașii reprezentativi ai Bisericii dela Răsărit, găsim încă patru Ierarhi de origine românească. Primul este Anastasie Condoidi, decedat la 1737, care a fost dascălul copiilor lui Dimitrie Cantemir, iar mai apoi — Arhiepiscop de Vologda, unul dintre cei mai culți Vlădici ai vremii.

Al doilea, Mitropolitul Amvrosie Zertis-Kamenski, a fost fiul unui translator al hatmanului Ucrainei Mazepa, Ștefan Zertis, originar din Moldova. Amvrosie a crescut sub oblăduirea unchiului său de pe mamă, Vladimir Ka-

menski, starețul Lavrei Klevo-Pecerska. El a ajuns Mitropolit al Moscovei, unde s'a ocupat cu restaurarea unor vechi catedrale și a desfășurat o largă activitate de traducător al scrierilor bisericești din limbile greacă, latină și ebraică. În timpul ciumei din 1771, Mitropolitul nu și-a părăsit postul, căutând prin toate mijloacele să oprească răspândirea molimei. Răscoala poporului a adus, la 16 Septembrie, sfârșitul tragic al distinsului Vlădică.

Al treilea, Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni, s'a născut la 1746, la Bistrița Transilvaniei. El a studiat la Kiev și în Grecia, a fost profesor la Școala Domnească din Iași, iar la 1791 a fost hirotonit Episcop al Cetăției-Albe. La 1793, Gavriil a ajuns Arhiepiscop al Ecaterinoslavului, cu reședința la Poltava. La 22 August 1794, invitat de vice-amiralul de Ribas, a sfințit locul unde urma să se întemeieze Odessa și, în special, locurile pentru cele dintâi patru biserici din localitate, printre care și viitoarea Catedrală. Gavriil a fost ctitorul casei arhieresti din Odessa și al mănăstirii Sf. Adormiri, fondată pe moșia donată de un alt Român, Alexandru Tăutu. Numit, la 1799, Mitropolit al Kievului, patru ani mai târziu el s'a retras la pensie, așezându-se la Odessa, apoi la Dubăsari, dar a fost rechemat, ca să conducă Biserica din Principatele Române, pe timpul războiului dintre anii 1808—1812. După această dată și până la moarte, ce-a urmat la 1821, Mitropolitul Gavriil a fost un vrednic reorganizator al vieții bisericești din Basarabia, unde — la Chișinău — a întemeiat seminarul teologic, prima tipografie și multe alte așezăminte. El a fost conducătorul boierimii locale în toate manifestările ei, menite să apere vechile privilegii, legislația și obiceiurile pământului.

În Basarabia, la Comarova din județul Hotin, s'a născut, la 1862, al patrulea fruntaș de origine românească, care a avut un rol important în viața Ortodoxiei din Răsărit. E vorba de ilustrul Mitropolit Arsenie Stadnițchi al Novgorodului, fost elev și profesor al seminarului din Chișinău, distins cărturar, care a studiat relațiile bisericești

româno-ruse. Cultura excepțională a acestui Ierarh l-a adus rector al Academiei Teologice din Moscova și membru al Consiliului de Stat din partea călugărimii, președinte al Comitetului de învățământ al Sfântului Sinod. Era primul candidat la Patriarhie, decedând în surghiun, în Turchestan, la 1936.

Dintre cei dintâi cărturari, adevărați deschizători de drumuri în știința rusească, a fost și spătarul Nicolae Milescu.

Medicina Rusiei datorează mult Românilor. Panaiot Condoidi, venit și el din Moldova, împreună cu D. Cantemir, a studiat la Leyden, unde și-a luat, la 1733, doctoratul. A fost un erudit savant și administrator-legiferator al medicinei rusești. A decedat la 1760. Iar din nepoții spătarului Milescu, așezați în părțile Harcovului, se coboară celebrul savant etnolog, bacteriolog și patolog, Ilie Mecinichov, care, trăind între anii 1845—1916, a fost creatorul embriologiei comparative a nevertebratelor, al teoriilor imunității, fagocitozei etc., vice-președinte al Institutului „Pasteur” din Paris, laureat la 1908 al premiului Nobel, autor al mai multor opere de o importanță excepțională pentru știință. Membru onorar al Academiei Române, el a fost omagiat de dr. G. Marinescu, în ședința din 2 Septembrie 1916, a acestui înalt for de cultură. Fratele său ¹⁾, Leon Mecinichov, decedat la 1888, a fost și el publicist, geograf și sociolog, cu o viață foarte sbuciumată, petrecută între voluntarii lui... Garibaldi și colaboratorii... geografului Elisée Réclus.

După cum Nicolae Milescu, prin călătoria sa repetată în China, a pus temelia legăturilor Rusiei cu extremul Orient, tot așa un Român — însuși Dimitrie Cantemir, a stabilit relațiile Rușilor cu Persia. Principele refugiat a con-

¹⁾ Sfârșitul tragic al fratelui mai mare, magistratul Ioan Mecinichov, a inspirat lui Tolstoi una din cele mai puternice opere: *Moartea lui Ivan Illici*. Al patrulea frate, Nicolae, avocat, a fost tatăl ultimului primar-loctiitor al Odessei, Leon N. Mecinichov.

duc cancelaria lui Petru cel Mare în campania din Persia, ducând personal tratativele diplomatice și scriind manifestele adresate poporului persan. O importanță mare în diplomație au avut și refugiații din Principatele Române, veniți în Rusia la începutul secolului al XIX-lea, urmând pe Constantin-Vodă Ipsilanti, și mai târziu. Amintim, în treacăt, nume de diplomați, din care unii au lăsat urme și în domeniul scrisului: Negri, Katakazi, Mavros, Onu, Dabija, Arghiropol și alții, la care putem adăuga pe diplomații basarabeni: Cantacuzino, Moruzi și Krupenski.

Intemeietorul arhivisticii ministerului de externe este și el un Român, nepotul de soră al Mitropolitului Amvrosie al Moscovei, Nicolae Bantâș-Kamenski. Tatăl său era nepot de vară al lui Dimitrie Cantemir, pe care l-a urmat în Rusia. Nicolae Bantâș-Kamenski s'a născut la 1737. Era elevul vestitului Platon Levșin, viitorul Mitropolit al Moscovei. Dela 1762 și până în ultimul moment al vieții sale, Bantâș-Kamenski a cercetat documentele istorice ale diplomației, publicând volume monumentale despre relațiile cu Polonia, China, Grecia, Moldova, Țara Românească și altele. El a studiat emigrările în Rusia, istoria Ucrainei, relațiile cu Tătarii. La năvălirea lui Napoleon, fiind director al arhivei ministerului de externe din Moscova, neobositul istoric a salvat 105 lăzi cu documente. Paralel cu aceasta, avea o vastă activitate de editor al unor opere vechi. A murit la 1814, la Moscova.

Istoric a fost și feciorul său, Dimitrie Bantâș-Kamenski, care a trăit între anii 1788—1850 și a fost guvernator la Tobolsk și Vilna. El a alcătuit istoria Ucrainei, biografiile unor comandanți de armată, apoi, trimis în Serbia, a scris la 1810: *Călătoria în Moldova, Valahia și Serbia*. Aici putem aminti și pe contemporanul său, eruditul senator Ioan Mușrăvioș-Apostol, strănepotul hatmanului Danilă Apostol.

Un adevărat deschizător de drumuri în cultură a fost prințul Antioh Cantemir. Printre Românce, cu un rol însemnat în viața socială, amintim pe surorile prințului An-

tioh, Maria Cantemir și prințesa Smaranda Golițin, pe contesa Roxandra Edling, născută Sturdza, pe Alexandrina Rosetti-Smirnov, prietena și eroina unor scrieri ale lui Jukovski, Pușkin, Gogol, Lermontov, Viazemski, Homiacov, Pletnev, Acsacov..., autoarea unor admirabile amintiri, fată de comandant de port la Odessa, care — purtând numele Rosetti — își arăta totuși o oțigină franceză. În sfârșit, amintim și pe prințesa Elena Ghica-Masalski, — scriitoarea Dora d'Istria.

Un succesori genial al lui Antioh Cantemir, a fost Gogol, care și el, prin femeie, se trăgea din neamul de polcovnici cazaci Tanschi, de origine românească. De altfel, strămoșii poetului Pușkin au emigrat — după tradiție — acum multe secole, din Transilvania. Iar în Ucraina, mai aflăm literați de origine românească în familia Dumitrașcu, sau pe etnograful și istoricul Grigore Galagan; de asemenea, bibliograful Vasile Anastasievici, feciorul moldoveanului Anastase așezat la Kiev, sau — în Crimeia — publicistul Nicolae Șcerbani, Negrescul din Herson, M. Chiriacov din Odessa și Grosul-Tolstoi. Din Basarabia, apologetul cu numeroase scrieri, Alexandru Sturdza, sau contemporanul său, Alexandru Hâjdeu. Intre savanții slaviști: Guță Vernelin, Polihrone Sîrcu din Strășeni și Alexandru Iașimirschi — toți cu numeroase scrieri. Dintre profesorii universitari basarabeni, Români sau feciori de românce, amintim pe: istoricul Gheorghe Peretiatkovici la Odessa, directorul Institutului Politehnic din Varșovia Nicolae Koțovski (Cuțoiani), și fratele său, Anatole, profesor de medicină la Odessa, Gheorghe Durdufi, profesor de medicină la Moscova, iar Nicolae Străjescu — la Kiev, pe Nicolae Grosu la Harcov, pe Ioan Ciorbă, profesor de matematici la Varșovia, Vladimir Sava și Alexe Hâncu, la Harcov, Leon Pisarjewski, profesor de chimie; în sfârșit — doi miniștri ai instrucției publice, contele Delianov, din Armeni românizați, și ilustrul savant-jurist Leon Casso. Vorbind de cărturarii din Basarabia, putem aminti pe pu-

blicistul Pavel Crușevan și pe scriitorul Leon Donici (Leonid Dobronravov).

Pomenind doar în treacăt nume care prezintă o valoare deosebită în știință, contribuind unii cu zeci de studii însemnate în diferite probleme savante, să ne oprim la Harcov, unde s'au așezat cei mai mulți refugiați care l-au însoțit pe Dimitrie Cantemir. Familia Abaza a dat mai mulți cărturari, printre care pe Alexandru, ministru de finanțe, Nicolae, care a scris despre Crucea Roșie în războiul din 1877, și Constantin (1840—1905), pedagog și autor de schițe din viața militară, în cele din urmă ajuns judecător de pace la Ismail.

Un alt savant, urmaș al emigranților din 1711, din vechea familie Bedreag din Hotin, este naturalistul Vladimир Bedreaga, născut la 1854 la Voronej și care și-a petrecut o mare parte a vieții în Germania și Franța. Despre viața și opera acestui naturalist a scris o rudă a sa, profesorul C. Bedreag, din Iași.

De origine românească era și Vladislav Petre Buzescul (1858—1931), decanul facultății de istorie și filologie din Harcov. Născut la Popovca din regiunea Harcovului, el a murit în acel oraș. A fost urmașul unor nobili moldoveni stabiliți la Izium. Studiile le-a făcut la Harcov, publicând apoi un șir întreg de opere monumentale: *Pericles* (1889), *Politica ateniană a lui Aristoteles* (1895), *Introducerea în istoria Greciei* (1904), *Istoria democrației ateniene* (1909) și altele. Elenist cu renume mondial, la 1922 proclamat membru al Academiei, Buzescul a prezentat, mai târziu, încă un studiu important: *Istoria universală și reprezentanții ei în Rusia în secolul al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea* (vol. I, 1929, vol. II, 1931). Necrologul său îl găsim în „Revue des études slaves“.

La 1711, în regiunea Harcovului s'a mai așezat o ramură a familiei moldovenești Gredescul. Dela României Buzescul și Gredescul, moșiile lor din județul Kupenski poartă și astăzi nume de: Gredesculeanca, Buzesculeanca

etc. În primele generații — povestește ginerele profesorului Gredescul, magistratul Victor Ivancenco (Chișinău), — acești Români au fost militari, păstrau și mai cu sfințenie obiceiurile și limba strămoșească, în deosebi în rugăciuni.

La moșia Svecennaia s'a născut Nicolae Andrei Gredescul, al cărui bunic, Procopie, încă se ținea de tradițiile moldovenești. Nicolae a absolvit liceul și facultatea de drept la Harcov, și-a luat doctoratul în drept și procedura civilă la Cazani, la 1905 a ajuns decan al facultății de drept din Harcov, fiind unul din savanții care au introdus elementul sociologic în drept. Ales deputat în Duma Statului, a fost vice-președinte liberal și a iscălit faimosul protest-apel din Viborg, împotriva dizolvării Dumei. Și-a pierdut catedra, continuând să conferențieze la Petersburg, unde a trăit până nu demult, bătrân paralizat, în vârstă de aproape 80 de ani.

La universitatea din Harcov au mai fost profesori câțiva basarabeni: Cesar Rusian, la matematici, Nicolae Dorofeev, Vladimir Gordon, la drept, și alții.

O altă familie românească și mai veche, coborând direct din Ștefan cel Mare, Rahmaninov, a dat, în secolul al XVIII-lea, pe un popularizator al lui Voltaire, în secolul următor — pe Vasile Rahmaninov, cunoscut profesor de mecanică, la Kiev, iar în prezent — pe distinsul compozitor Serghei Rahmaninov, mort acum câțva timp la Los-Angeles. Economistul-academician Ianjul, istoricul literar Vasile Cheltuială, prințul Cantacuzino-Speranski, director al departamentului confesiunilor străine, publicistul Bulațel și mulți alții, ar fi meritat fiecare o biografie detaliată.

INTEMEIETORII ODESSEI

Se zice, că în secolele al III-lea și al IV-lea, pe malul Mării Negre, unde astăzi se întinde Odessa, se afla antica colonie grecească, Odessos. În orice caz, multe urme arheologice vin să confirme ipoteza unei așezări antice, în părțile acestea.

Pentru un mileniu întreg, năvălirile barbare au șters localitatea aceasta din istorie. În secolele al XV-lea și al XVI-lea apare Hagibei, un cuib haiducesc al Tătarilor, străjuind deșertul stepelor. Cetățuia a cucerit-o, la 1789, amiralul de Ribas (1749—1800).

Ciudate vieți prezintă toți acești aventurieri cosmopoliți, creatori ai Odessei și ai ținuturilor învecinate.

Numele lui de Ribas îl poartă strada principală a orașului. Era un spaniol, născut la Neapole și ajuns în serviciul Rusiei. El a avut un rol în prinderea faimoasei pretendente la tron, „prințesa Taracanova”. Il sprijinea bărbatul de Stat Bețki, încât lui de Ribas i s'a încredințat educația feciorului nelegitim al Ecaterinei II, contele Bobrinski. Dar și în lupte, la Tulcea, la gurile Dunării, de Ribas s'a arătat ca un marinăr viteaz. După proiectul său, la 1794, s'a fondat cetatea Hagibei, denumită mai apoi Odessa, port comercial de mare importanță.

Colaboratorul principal al lui de Ribas a fost generalul-inginer de Wollant, de fel din Brabant, iar primul arhitect al orașului a fost Românul Manole¹⁾. De Wollant era încă un străin, venit în serviciul Rusiei, deoarece — după cum spunea contemporanul lor, contele Roges de Damas,

¹⁾ Cel dintâi prefect al Hagibeiului a fost maiorul Grigore Chiriacov, șef al vămii fiind maiorul Mihail Chiriacov, iar comandant al portului Joseph de Rosetti († 1814), tatăl senatorului Arcadie Rosetti și al Alexandrinei Smirnov.

— acolo, pentru o vină puteai să pierzi capul, pe când în Turcia (altă țară pentru căutători de noroc) puteai îndura țeapa. S'au găsit însă alți care să slujească pe Turci, ca discipolul prințului Eugen de Savoia, faimosul conte de Bonneval, care, după serviciu la Francezi și Germani, a ajuns pașă turcesc, oprind pentru o sută de ani înaintarea Austriei în Balcani.

Creatorul adevărat al Odessei a fost Armand-Emmanuel du Plessis, ducele de Richelieu, nepotul vestitului mareșal Richelieu. El s'a născut la 1766, la Bordeaux. Preceptorul său a fost abatele Labdan. În vârstă de 15 ani, Richelieu a fost căsătorit cu fata ducelui de Rochechouart, în vârstă de 13 ani, dar foarte urâtă. În aceeași seară, viitorul duce plecă în călătorie și de atunci mereu ocolea localitățile unde locuia soția sa. Ludovic al XVI-lea l-a numit șambelan, dar tânărul căuta un câmp mai larg de activitate. La 1790, el a vizitat, la Viena, pe prototipul clasic al „cetățenilor lumii“, prințul de Ligne. Un sol al prințului Potiomkin veni să-l vestească pe de Ligne despre apropierea unui asalt uriaș împotriva Ismailului. Feciorul lui de Ligne, Richelieu și contele Langeron s'au grăbit spre câmpul de luptă. Cu toate că asaltul, condus de marele Suvorov, i-a adus crucea Sf. Gheorghe, totuși Richelieu nu mai ținea să retrăiască această noapte de pomină.

Moare tatăl său. Revoluția înaintează. La 1792, Richelieu proiectează popularea Crimeii cu emigranți francezi. La 8 Octombrie 1802, el este numit prefect al Odessei. Prin ucazul din 30 Ianuarie 1803, i se acordă depline puteri administrative. Doi ani mai târziu, i se încredințează postul de guvernator militar al Hersonului și guvernator civil al Ecaterinoslavului. În unsprezece ani, populația orașului a ajuns dela 7000—8000 la 35.000, iar cele 400 case din 1802, s'au reconstruit în 2600 clădiri. Odessa creștea foarte repede, cheltuindu-se pentru desvoltarea ei sume minime. Richelieu era un administrator perfect. El a înființat primul colegiu „Richelieu“, la care au studiat

mulți basarabeni.¹⁾ A plantat grădini, aducând din Italia salcâmul. Ducele supraveghea personal construirea caselor, vizita familiile cetățenilor, organiza șezătorile culturale și muzicale, examina pe elevi. Imbrăcat modest, rămânea același nobil duce, — scria despre el prietenul său, Charles Sicard — mai ales sacrificându-se cu abnegație în timpul ciumei care bântuia la Odessa între anii 1812—1814.

La 26 Septembrie 1814, Richelieu părăsea orașul înfloritor. Populația l-a condus departe din oraș, dar în loc de urale și aclamațiuni, toți plângeau despărțindu-se de acest părinte iubitor. Ducele pleca în Franța, unde exact un an după părăsirea Odessei, i s'a încredințat — după căderea cabinetului Talleyrand — formarea guvernului. Suflul lui Richelieu a rămas însă la Odessa. Ironizându-l, Talleyrand pe drept spunea că niciun bărbat de Stat al Franței, nu știa mai bine nevoile Crimeii, ca Richelieu! Iar însuși ducele continua să scrie — din Franța — despre „aerul curat și liber al stepelor noastre“, sau adăuga că *din fericițe* în Franța recolta n'are să fie prea îmbelșugată, încât piața Odessei nu va suferi... Nobilul francez a murit la 16 Mai 1822.

Succesorul lui Richelieu a fost contele Alexandru de Langeron (1765—1831), alt emigrant, care, însă, după restaurarea Bourbonilor în Franța, n'a găsit acolo starea de spirit dorită. Numit la conducerea Odessei la 1815, patru ani mai târziu s'a reușit să se obțină o creare de situație specială pentru portul Odessa: porto-franco (până la 1849).

Nemulțumit de colegii săi, Langeron a părăsit în curând postul. Contele Voronțov a fost ilustrul său succesor.

¹⁾ La 1828 : Apostol Popa și Calinescu (Mih. M. Calinescu e inspector la 1821—1829), 1834 : Arapoglu, 1839 : Hangerli, 1840 : Const. Kazimir, 1845 : Scarlat Cotruță, Dim. Suruceanu, Al. Dânga, Samoil Bogatnou, 1846 : Al. Ratco, Al. Rodideal, Gh. Inul, Gh. Ugrimov, 1847 : Ioan Ratco, 1848 : Const. Katacazi, Manoil Krupenski, 1849 : Dim. Dânga, 1850 : Al. Cotruță, Gh. Gustea, 1851 : Filip Scrivanu, 1852 : Const. Grosu, Nic. Socevan, Dim. Inglezi, 1853 : Nic. Krupenski, Const. Chiriac, Mih. Sirb, 1854 : Anton Ducantoni, Dim. Camboli, Șt. Crușevan, Vasile Ratco, Const. Cristil, 1855 : Dim. Ivanoglu, Al. Stratan, Atanase Mavro, Petre Kazimir, 1856 : Teodor Krupenski, Dim. Pisarjewski, etc.

STĂPÂNA DIN MANZĂRI

Roxandra Sturdza, sau contesa Roxandra Edling, este țarina îndrumătoare a operelor sociale, culturale și de binefacere ale Basarabiei și Odessei de altădată. Despre acest „geniu senin femeiesc al credinței și iubirii“, au scris mulți cărturari, dar opera de căpetenie rămâne biografia ce i-a consacrat-o fratele său, Alexandru Sturdza.

Roxandra Sturdza era fiica vornicului Scarlat Sturdza și a Domniței Sultana, fata Domnitorului Moldovei Constantin Moruzi. Ea s'a născut la 12 Octombrie 1786, la Constantinopol.

Către bătrânețea părinților, conducerea familiei Sturdza a trecut, fără ca aceasta să se resimtă, Roxandrei, care sprijinea pe părinții ei nefericiți, siliți să-și părăsească, la 1792, patria-Moldova, și care — precum afirmă fratele ei — era a doua mamă a copiilor. Prin bunătatea și inteligența sa, ea a atras simpatia și încrederea tuturor.

Bătrânul Scarlat Sturdza, numit la 1812 cel dintâi guvernator al Basarabiei, era un om cult. Casa lui din Petersburg era deschisă oaspeților. De două ori pe săptămână o vizita un cerc mai larg de cunoscuți. Adeseori veneau tinerii Capodistria și viitorul erou al Eteriei, Alexandru Ipsilanti, — „cu o înfățișare eroică, inteligență vie și inimă bună“ — scrie în amintirile ei Roxandra Sturdza.

Roxandra leagă o prietenie sinceră cu prințesa de Terente și contesa Golovin. La 1803, ea este prezentată la Curte, unde e numită domnișoară de onoare, câștigând încrederea Impărătesei. În mijlocul frumuseților ilustre, tânăra nu se impune prin fizicul ei plăcut, dar, într'un

scurt timp, ea ajunge una din femeile cele mai distinse ale capitalei. Prietenia vestitei prințese Lieven — viitoarea „Egeria” lui Guizot, combătută de Chateaubriand în *Mémoires d'outre-tombe* — și a familiei amiralului Ciciagov îi ușurează trecerea în societate. La Ciciagov, ea face cunoștința lui Caulaincourt, ambasadorul lui Napoleon, și a contelui Joseph de Maistre, ambasadorul Sardiniei, renumit prin concepțiile sale jesuite. Roxandra îl apreciază ca o comoară de cunoștințe, talent și sensibilitate. O importanță are și prietenia cu Sofia Svecin, care constituie legătura Roxandrei cu palatul Impărătesei-Mame.

Campania lui Napoleon și evenimentele ce-au urmat la 1812, au adus-o pe Roxandra Sturdza în planul întâi al vieții mondene și politice. În saloanele ei se întruneau renumiții adversari ai lui Napoleon: ilustra scriitoare madame de Staël, baronul Stein, contele de Maistre, prințul Golîșin, contele Kociubei, lordul Walpol, generalul d'Orenberg și alții. Impăratul Alexandru I o vizita adesea. Firi sensibile, înclinate spre misticism, ei se potriveau mult în caractere.

La 10 Decembrie 1812, Impărăteasa pleacă în Germania, ca să-și revadă la Baden rudeniile. O întovărășește tânăra Sturdza. La Berlin, ea vizitează mormântul unui frate, sinucis acolo.

La 14 Ianuarie 1813, Sturdza pleacă la Weimar. În călătoria sa prin Europa, ea cunoaște pe bătrânul mistic Joung Stilling și pe baroana Krüdener, care, observând sesibilitatea tinerei fete, a căutat să se folosească de aceste împrejurări. Urmărită de scrisorile baroanei, prevestitoare de furtuni mistice, Roxandra vorbi Impăratului, despre „profetă”. Aceasta nu întârzie să apară la Heilbron, câștigând influență la Curte. Astfel a început *fășia mistică* a domniei lui Alexandru I, determinată de arhimandritul Fotie și contele Aracceev.

La Weimar, Roxandra l-a cunoscut pe marele Goethe, un curtean chibzuit, în care mai rar tresărea poetul. Aici

au sosit și baronul Stein, de Laharpe, Capodistria, Ipsilanti și alții.

„Din legăturile familiei sale cu Capodistria — scrie literatul Wiegel — ea în taină l-ar fi dorit drept soț și s'a hotărât să vorbească despre el Impăratului, care până atunci nici nu-l cunoștea. După sfatul ei, pentru încercare, Impăratul l-a chemat la congresul dela Viena și-l numi apoi ca al doilea secretar de Stat pentru afacerile străine“.

Faptul că Capodistria a fost recomandat de Sturdza, e incontestabil, dar Wiegel nu are dreptate considerând că ea l-ar fi dorit drept soț. În timpul acesta, contele Capodistria a cerut-o pentru a doua oară în căsătorie, dar a fost refuzat, după cum Roxandra o povestește în amintirile ei, la 1829, pe când pretendentul mai era în viață. În același timp, Sofia Svecin scrie la Baden despre un alt căutător al căsătoriei cu Sturdza :

„Contele de Maistre m'a rugat să-ți scriu din partea lui multe lucruri drăguțe. Drăguț e cuvântul cel mai cumpătat. Căci dacă s'ar apuca cineva să descoase fir cu fir sentimentele lui față de mata, Dumnezeu știe ce lucruri ciudate ar descoperi“.

Nici la congresul dela Viena, Roxandra Sturdza n'a rămas în umbră. Multe mărturisiri le găsim la istorici, scriitori, dar și în corespondența ei cu Suveranii, în parte publicată de nepoata ei de frate, prințesa Maria Gagarin, precum și în volumul *Règne de Michel Sturdza*, de A. A. Sturdza. La Weimar, ea îl cunoaște pe viitorul ei soț, contele Edling. Roxandra se duce la Schönbrun, unde s'a retras Maria-Luisa, soția lui Napoleon, și micul Duce de Reichstadt.

La 1816, contele Albert-Gaetan Edling, ministru de externe din Weimar, vine la Petersburg, în calitate de mareșal al Curții surorii Impăratului, Marea Ducesă de Weimar. Contele descindea dintr'o veche familie austriacă, cunoscută încă de pe vremea cruciadelor. El s'a născut în castelul familial Heydenschaft, lângă Görz, era un neamț

blond și gros, — spune Weigel — om cu studii eminente și un caracter bun. În curând a avut loc nunta sa cu Roxandra Sturdza, care părăsi Curtea. Ei au întreprins o călătorie dela Dresda la Florența, așezându-se apoi la Weimar.

În timpul acesta, fratele contesei, diplomatul Alexandru Sturdza, a avut neplăceri din cauza unui memoriu privind universitățile germane. Roxandra s'a retras, înăhnită și ea, din societatea capitalei, așezându-se la 1822, la Odessa. Doi ani mai târziu, se mută acolo definitiv și soțul ei, care, încă la 1819, a demisionat din postul de mareșal al Curții din Weimar. Adeseori petreceau vara la moșia Manzâri, întinsă pe un teren de peste zece mii ha. de pământ, conferit contesei în Basarabia, în județul Tighina. Călătorul german, dr. Zucker, vorbește despre excelenta gospodărie din Manzâri. Istoricul Basarabiei Alexandru Zașciuc povestește că Roxandra Edling a încercat împădurirea stepelor din Bugeac. La 1828, contesa a zidit biserica de piatră, a Sf. Alexandru, din Manzâri.

Din ce în ce, Roxandra Edling se retrage și mai mult din forfoteala societății. O mare parte a vieții și-o petrece la moșie, unde — „copacii mei, animalele și oamenii mei, mi se pare că se bucură de prezența mea“. Chiar în timpul ciumei d'n iarna anilor 1829—1830, contesa nu și-a părăsit moșia Manzâri.

Disparația din viață a Împăratului Alexandru, omorul lui Capodistria — ajuns președinte al republicei grecești, moartea mamei și a soțului, toate le-a îndurat cu resemnare, consacrându-se operei de binefacere, în care era ajutată de frate.

Biserica, spitalul, casa pentru preoți și școala din Manzâri, orfelinatul de lângă Odessa, fondul de 40.000 ruble pentru înființarea unei mănăstiri de călugărițe, ajutorarea Grecilor refugiați și multe alte le-a realizat contesa Edling, fiind o îndrumătoare a operelor sociale și filantropice din Basarabia și Odessa. Ii revine de asemenea meritul de a fi fondatoarea, la 1829, a Societății de binefacere a femeilor

din Odessa, cea dintâi societate de acest gen și prima organizație feministă din Sud-Estul Europei. Nobila Româncă a condus comitetul pentru ajutorarea înfometaiilor din Odessa, la 1833.

Călătorind prin Europa, contesa Edling face cunoștință cu scriitorul Chateaubriand, filoelenul Charles Eynard, Sainte-Beuve, de Melun și alții, dar — principalul — își revede prietena, scriitoarea Sofia Svecin, care s'a așezat la Paris, unde salonul ei este un centru important al jesusitismului, fiind vizitat de frunțașii politici conții de Falloux și Montalembert.

Saloanele contesei, la Odessa, întruneau întreaga elită a orașului. In fiecare Joi, seara, aveau loc șezători literare. La 1834, s'a publicat revista „Darul săracilor“, cu o anexă literară — almanahul francez „La Quêteuse“, răspândit și în Principatele Române. Revista putea să onoreze orice centru european, prin redarea unui bogat material literar, iscălit în original de înaintașii culturii universale: Lamar-tine, Moore, Schiller, Batiușcov, Elena Severin, sora contesei, Alph. Chapellon, L. Repey, ajuns mai apoi profesor de limbă franceză în Moldova, baroana Krüdener și alții.

Contesa Edling suferea de cord. Totuși, ea își continua opera filantropică, menținea salonul literar din Odessa și ducea o vastă corespondență cu mulți oameni de seamă ai epocii.

Și mai abătută, ea s'a întors din călătoria la Constantinopol. In Octombrie 1843, sosind la Odessa, nobila femeie cade bolnavă și-și cheamă duhovnicul. Moare în ziua de Duminică, la 16 Ianuarie 1844.

Întreaga Basarabie și Odessă își deplânge binefăcătoarea. Arhiepiscopul Gavriil însuși, o conduce la locul de veșnică odihnă. Necrologul apărut în „Curierul Odessei“ îl iscălește A. Troinițki, iar J. Démol scrie în „Notițele“ Societății de agricultură din Odessa.

Ilustra femeie e înmormântată la marginea mării — așa-i era dorința — în partea Fântânei de Mijloc. Deasupra mor-

mântului, Alexandru Sturdza clădește biserica Sf. Invieri, zidită de arhitectul Francesco Marandi și pictată de pictorul Bertini din Milano.

Alexandru Sturdza continuă opera filantropică a surorii sale, întemeind Ospiciul, denumit de Impărat — la 1859 — Sturdzesc. La 24 Iunie 1859, pe câmpul bătăliei dela Solferino, scriitorul Henri Dunan concepe proiectul „Crucii Roșii“. Alexandru Sturdza, sub o formă mai simplă, este unul din precursorii acestei idei, datorate contesei Edling. Ctitoria Sturdzeștilor s'a păstrat în bună parte până în prezent.

Contesa Edling era și scriitoare, cu un stil limpede și foarte obiectiv în redarea amintirilor ei. Memoriile contesei servesc, de aceea, multor istorici pentru documentare, ca și prețioasele ei scrisori. Ele constituie un interes deosebit și pentru zugrăvirea vieții personale a autoarei.

„Cărarea vieții — scrie contesa în *Impresiile la 18 ani* — la început ne pare încântătoare, dar înaintând mai departe pe drumul împodobit de închipuirea noastră, vezi că în această, în aparență fermecătoare viață, sigur și constant este numai nestatornicia mereu schimbătoare...“.

Trecând prin Basarabia, Alexandru Sturdza descrie în următoarele cuvinte moșia surorii sale, din județul Tighina:

„Ne-am oprit în treacăt la conacul văduvit, numit Manzări, clădit de sora mea, unde casa modestă sub umbra deasă de copaci, biserica singuratecă, școala, iar pe culme chipul de marmoră al lui Alexandru Blagoslovitul, ne-au dat un adăpost liniștit și tăcut, ce mângăie pe călătorii obosiți de gândul trecerii vremelnice a tuturor turburărilor și a sbuciumărilor pământești“.

ALEXANDRU STURDZA

Fratele contesei Edling, cărturarul basarabean Alexandru Scarlat Sturdza, s'a născut la 18 Noembrie 1791, la Iași.

La încheierea păcii din Iași, ferindu-se de urgia Turcilor, tatal său, vornicul Scarlat Sturdza, a trebuit să-și caute refugiul peste Nistru. El s'a stabilit la o moșie din Belorusia, unde familia sa continua să ducă aceeași viață patriarhală a conacului moldovenesc părăsit. Pe micul Alexandru l-a crescut pioasa lui doică, Maria, și învățatul emigrant francez Jeân-Joseph Dopagne. Sora mai mare, Roxandra, a avut o influență puternică asupra educației copilului.

La vârsta de 17-18 ani, tânărul Alexandru Sturdza era aproape format intelectualicește. El și-a absolvit studiile în Germania, unde a ajuns să pătrundă adânc în științele teologice, filosofice și istorice. Avea o capacitate rară de lingvist, posedând la perfecție mai multe limbi moderne și pe cele clasice. Datorită acestor calități, Sturdza devine unul din cei mai cunoscuți publiciști ai vremii, apologet al legitimismului și al ortodoxiei.

În cenaclurile literare din Petersburg, Sturdza a cunoscut pe scriitorii de elită: Karamzin, Jukovski, Dimitriev, Batiuşcov, Viazemski... A intrat mai târziu în diplomatie, colaborând cu prietenul intim al familiei sale, vestitul Capodistria. La 1812, ei au redactat primul așezământ de administrare a Basarabiei, unde bătrânul Scarlat Sturdza urma să apere vechile tradiții moldovenești, în calitate de guvernator.

Împăratul Alexandru aprecia mult pe tânărul Sturdza,

care a participat în calitate de secretar particular al Împăratului la congresul din Viena. Tratatul de pace dela București și actul Sîntei Alianțe s'au redactat și ele de acest Român. Dar altceva a făcut ca numele său să răsunе prin Europa. La 1818, Sturdza a prezentat congresului dela Aachen un *Memoriu asupra situației actuale a Germaniei*. Spirit de conservator, el critica duhul de răzvrătire al universităților, care nu urmăreau clădirea corăbiei unui stat creștinesc, ci infiltrau ateism și revoluție. Sturdza propunea unele măsuri, pe care cercurile democrate le-au calificat drept „reacție”; guvernării însă, în frunte cu renumitul Matternich, le-au aprobat. Ziarul englezesc „Times” a reproduș *Memoriul* într'o formă apocrifă. Comentariile din cele mai vehemente s'au publicat pretutindeni. Studenții din Iena, conții Bochgoltz și Keller, l-au provocat pe Sturdza la duel. Guvernul a luat măsuri, mutându-l la Dresda, iar studenții s'au resemnat, recunoscând că tânărul diplomat nu era decât „o mașină de scris”, memoriul fiindu-i dictat de sus.

Discuțiile nu se potoliră însă. La 23 Martie 1819, pentru aprobarea *Memoriului* lui Sturdza, a fost omorât la Mannheim, de studentul Karl Sand, cunoscutul scriitor August Kotzebue.

În momentul când scandalul politic provocat punea capăt carierei diplomatice a lui Sturdza, el nu mai era un simplu tânăr diplomat. La 1816, la Weimar, a apărut importanta sa scriere apologetică: *Considération sur la doctrine et l'esprit de l'Eglise Orthodoxe*. Lucrarea era scrisă cu ocazia izgonirii jесuiților din Rusia. Scrierea a provocat un răspuns din partea faimosului conte de Maistre, de altfel un vechiu admirator al Roxandrei Sturdza, publicat sub titlul: *Du Pape*. Polemica a continuat în decursul anilor, atrăgând atenția intelectualilor Europei întregi. Jesuitul Razaven de Liesseques participă și el în acest conflict. Putem urmări din scrierile lui Goethe, interesul ce-l prezenta Sturdza :

La 6 Ianuarie 1819, Olimpianul înregistrează în ziarul său pe „contele Sturdza“. Peste câteva zile, semnalează anunțul ironic al *Memoriului* lui Sturdza, din „Berliner Zeitung“. În analele sale, Goethe trece următorul rezultat pentru anul 1819:

„În mersul lumii, care de altfel a fost liniștit de tot, sosește la Weimar Maiestatea Sa Împărăteasa Domnitoare a Rusiei. În acest timp am văzut și pe contele Sturdza“.

În legătură cu aceste evenimente, Goethe i-a dedicat lui Sturdza o poezie ironică.

În acest timp, Sturdza se căsătorește cu fata renumitului savant, doctorul Hufeland, pe care Sturdza l-a recomandat, douăzeci de ani mai târziu, ca îndrumător lui Mihail Kogălniceanu, la Berlin. Astfel se încheie activitatea diplomatică europeană a lui Alexandru Sturdza. El se retrage, continuându-și opera apologetică și legăturile literare.

Între anii 1818—1821, Sturdza și-a dedicat activitatea acelei părți a Moldovei, căreia i s'a zis Basarabia. Contemporanul său, literatul Wiegel, care a ajuns mai târziu vice-guvernator al Basarabiei, caracterizează astfel mentalitatea lui Sturdza:

„El nu-și ascundea dorința de a vedea Moldo-Vlahia ca o împărăție osebită, împreună cu Basarabia, Bucovina și Transilvania... Mănat de ideile timpului și cunoscând înclinarea ce domnea de a despărți dela Rusia cuceririle făcute de ea, el a întreprins să facă dintr'o părțică a patriei sale (Basarabia) un mic stat model cu guvern reprezentativ“.

Astfel, la 1818, Basarabiei i s'a acordat un nou așezământ administrativ, prevăzând o deplină autonomie regională a provinciei, care urma să fie condusă de un guvernator plenipotențiar și un Sfat Suprem. Insuși Sturdza servea drept secretar de Stat pentru afacerile basarabene, pe care l-a raportat Împăratului prietenul său, diplomatul Capodistria. Simpatia arătată de Sturdzești față de mișcarea Eteriei din 1821, a sdruncinat într-o câțva situația lor

la Curte. Resemnat, Alexandru Sturdza și contesa Edling s'au stabilit la Odessa, petrecând vara în mijlocul Moldovenilor din județul Tighina, la moșiile Manzări și Sturdzeni.

În același timp, în diferite colțuri ale Europei apăreau operele lui Sturdza, scrise sau traduse în diferite limbi. Dincând în când, pentru a-și vedea de sănătate, el vizita străinătatea.

Timp de 14 ani, Sturdza a fost vice-președintele Societății Agricole din Odessa ¹⁾. De asemenea, el a fost unul din fondatorii și vice-președinte al Societății de Istorie și Antichități din Odessa, din care au făcut parte Arhiepiscopul Dimitrie Sulima, Mihail Kogălniceanu, Costache Stamati, A. Nicovul, A. Spada, Alexandru și Mihail Ghica, Mihail Sturdza, Alexandru Negri, Mihail Paleolog, G. Papandopol, I. Boteanu, frații Cotruță, Alexe Nacu și alți Români. Împreună cu sora sa, Sturdza a scos la Odessa revista „Darul săracilor“, cu o anexă literară — almanahul francez „La Quêteuse“, răspândit și în Principatele Române. S'au publicat și poeziile surorii defuncte a lui Sturdza, Elena Severin; o poezie a ei, *Le chien de l'aveugle*, a tradus-o în românește și „Spicuitorul“ lui Gheorghe Asachi. De asemenea, în Moldova a apărut poezia lui Sturdza: *Hymne d'un aveugle au soleil*, tradusă de Stamati sub titlul de: *Tânguirea unui orb*, și dedicată „patriotului Sturdza“.

La 1832, arhimandritul Eufrosin Poteca redă în românește o scriere a lui Sturdza: *Enhirid adecă minelnic al pravoslavnicului hristian*. La Iași, unsprezece ani mai târziu, apar: *Epistolii sau scrisori despre datorile sfinței direcătorii pretești*, de Excelența Sa Consilierul de taină Alexandru de Sturdza, tălmăcite de arhimandritul Filaret Scriban. În anul următor, Filaret Scriban publică la Iași: *Învățăturile*

¹⁾ Societatea Agricolă se inaugurează prin discursul lui C. Sicard, la 20—XII—1828, vice-președinte al ei până în Septembrie 1830, urmându-i Sturdza (1833—1847), C. M. Bazili (1864—1870) și prințul V. D. Dabija (1871—1874). Președinte la 1875 e V. I. Mazaraki; Al. Hăjdeu e membru-corespondent la 1835; printre membri găsim pe: Alecu Leonard, C. Tardent, Iorgu Balș, Keșco, Cantacuzino, Grosul-Tolstoi, Hasnaș, Kazimir, Russo, Ralli, Corbe, baronul Stuart și mulți alți Români.

religioase, morale și istorice, iar la 1851, Neofit Scriban reproduce: *Dublul paralel sau biserica în fața papității*, de același Sturdza. *Invățăturile religioase, morale și istorice*, Sturdza le-a dictat la 1837, la Berlin, lui Mihail Kogălniceanu, ca un curs de religie cuprinzând 20 de paragrafe, pentru nepoții săi de văr, Dimitrie și Grigore Sturdza, feciorii lui Mihail-Vodă. Prima ediție a lucrării apare la 1842, la Iași, în limba franceză, imprimată de logofătul Constantin Sturdza, Kogălniceanu scriind în prefața ei:

„Dar pana și talentul d-lui Sturdza fiind cunoscute și apreciate în Europa de tot ceea ce este mai distins în litere și științe, elogiile mele cu această ocazie nu ar fi decât de prisos“.

Același Kogălniceanu vorbește despre Sturdza și în discursul său autobiografic, pronunțat la 1891, la Academia Română:

„Consilierul de stat Alexandru Sturdza, coleg al lui Capodistria, cu care el lucra mult la Petersburg pentru emanciparea Eladei, rudă a lui Mihail Sturdza și după a cărui recomandățiune noi furăm încredințați pastorului Ionaș, în timpul petrecerii sale la Berlin, — și aceasta era mai neîntreruptă, era unul din vizitatorii cei mai deși ai casei pastorului. El priveghea de aproape studiile noastre, ba devenea chiar profesorul nostru de religiune“.

Alexandru Sturdza menținea legături permanente cu arhimandritul Filaret Scriban, care pe atunci studia la Academia Teologică din Kiev. Sturdza îl sprijinea pe Scriban în fața vărului său, Mihail-Vodă Sturdza, și a mercantilului Mitropolit Meletie. Încă dela Academie, Scriban scria Cavalerului Costache Stamati, în Basarabia:

„Nu știu, îndeletnicește-se oare cineva cu adunarea vechimelor în Basarabia? Nu au uitat oare iubiții noștri basarabeni că sunt Români?... Eu însă nu mă deznădăduesc până voi auzi, că acei doi de mare cuviință stâlpi ai naționalității: Sturdza și Stamati încă trăiesc. O, cât de mult doream ca să văd Basarabia și pe d-voastră“.

Domnitorul Mihail Sturdza al Moldovei roagă pe vărul

său să reorganizeze seminarul Socola din Iași. Cu această ocazie, la 28 Mai 1843, Alexandru Sturdza vine pentru ultima oară la Iași, unde e proclamat episcop onorar al seminarului. Împreună cu Mihail-Vodă, el vizitează Moldova de Sus, asistând la 19 Iunie la parastasul dela mănăstirea Frumoasa, oficiat cu ocazia împlinirii a zece ani dela moartea tatălui Domnitorului și a transportării rămășițelor pământești ale mamei acestuia, decedată la 1822, în Basarabia.

La Academia Română se păstrează corespondența lui Sturdza cu Filaret Scriban. Putem urmări dragostea și grija deosebită a acestui Român față de seminarul ieșan și îndrumătorul său, Scriban. Noul Domnitor, Grigore Ghica, de altfel nepot al său de vară, și Mitropolitul Sofronie Miclescu ușurează sarcina generosului episcop, care nicio dată nu uită de orașul său natal.

Acest sentiment de dragoste pentru patrie îl găsim și în scrierile lui Alexandru Sturdza. Iată o mărturisire a sa, exprimată în fața unei priveliști a împrejurimilor Chișinăului:

„Acest colțișor al pământului meu natal este numai un mic exemplu din frumusețile și bogățiile Moldovei; spre a le cunoaște și a le putea admira mai bine, trebuie să vizitezi mănăstirile de pe valea Orheiului, sau și mai bine să treci Prutul și Siretul, ca să vezi munții Neamțului și ai Pietrei, împreunarea Bistriței și a Siretului, într'un cuvânt, să vizitezi locurile slăvite prin faptele glorioase ale lui Ștefan cel Mare“.

Între anii 1831—1834, Alexandru Sturdza a fost episcopul onorar al liceului Regional din Chișinău, contribuind în același timp la fondarea acestui liceu. Ținea mult la Basarabia părinților săi, unde își petrecea o bună parte a vieții.

Imbolnăvinduse grav la moșia Manzări, Alexandru Scarlat Sturdza s'a întors la Odessa. Născut în bubuitul tunurilor, el a răposat la fel, în toiul unui război, în dimineața zilei de 13 Iunie 1854. E îngropat în Odessa, unde un așezământ filantropic și două biserici poartă numele acestui fiu al Moldovei de odinioară.

WILHELM DE KOTZEBUE ȘI ROMÂNIA

Viața scriitorului german August Kotzebue (1761—1819) este bine cunoscută și la noi în țară, unde opera lui a devenit foarte populară, încă acum o sută și ceva de ani în urmă. Primul său traducător în românește a fost Iancu Văcărescu (1830).

Scriitorul August Kotzebue a fost căsătorit de trei ori și a lăsat mai mulți copii. Prima soție, Frederica von Essen, fată de general, a lăsat patru feciori: Wilhelm, colonel, care a luptat la 1812 împotriva Francezilor; Otto (1787—1846), cunoscut călător; Carol, consul în România; și Mauriciu (1789—1861), lt.-general și senator.

Ceilalți copii s'au născut din două căsătorii, cu Cristina și Wilhelmina, verișoarele renumitului călător Krusenstjerna (1770—1846): Wilhelm, care a scris despre Moldova; Friedrich; George, guvernator la Riga; Alexandru (1815—1889), cunoscut pictor-batalist; Pavel, dela 1874 conte, general-guvernator la Odessa și Varșovia; Eduard și Betty. Datele asupra majorității acestor reprezentanți le găsim în enciclopediile contemporane, iar un material interesant familial ne-a pus la dispoziție generalul Pavel E. Kotzebue, nepotul consulului Carol.

Doi fii ai scriitorului August Kotzebue, Carol și Wilhelm (II), au avut un contact apropiat cu România. Amândoi au fost diplomați, încât posteritatea îi confundă.

Cel dintâi a fost Carol, cunoscut consul rus în Principatele Române, a cărui activitate poate fi ușor urmărită din studiul evenimentelor vremii. El a avut un rol important în viața Principatelor, unde a fost numit la 1838-

Ziarul ieșan „Albina Românească“, din 1 Mai 1838, anunță sosirea, la 29 Aprilie, a consulului la Iași; același ziar, din 4 Mai 1847, vorbește despre mutarea consilierului de stat Kotzebue, însărcinat cu provizoria purtare a general-consulului în Țara Românească, din Iași la București. Despre el vorbește și generalul Duhamel, în autobiografia sa (revista „Arhiva Rusă“, 1885); consulul — povestește Duhamel — nu-l suferea pe Bibescu-Vodă și ducea împotriva lui intrigi. N. Iorga a recensat, la 1939, în „Revista Istorică“, o carte recent apărută la Potsdam: *Erinnerungen einen Diaspora-Geistlichen*. Sunt amintirile parohului protestant, profesor la Sf. Sava din București, R. Neumeister, care vorbește și el despre Carol de Kotzebue și despre copiii săi, August, Ernest și Zoe. Pe fratele consulului, Wilhelm, pastorul îl numește greșit: Ernest.

Consulul Kotzebue a fost înlocuit din funcție din cauza unei boli: pierzându-și mințile, el a trăit până la o vârstă de peste o sută de ani. Dacă-l așezăm, ca naștere, între Otto și Mauriciu, așa dar născut pe la 1788, ar fi murit pe la 1893.

Titu Maiorescu a relevat cel dintâi importanța, pentru România, a lui Wilhelm de Kotzebue. Acesta s'a născut la 19 Martie 1813, pe când tatăl său se afla refugiat la Reval. Maiorescu (*Intru amintirea lui W. de Kotzebue*, 1887, *Critice*, vol. III), probabil obținând aceste date dela Kotzebue însuși, spune că era al cincilea fiu al lui August (generalul P. E. Kotzebue îl numește după Friedrich și George). El a început serviciul în diplomatie, dar nu ca diplomat a venit în Moldova. Probabil, în vizită la fratele său, în Moldova, el a cunoscut pe prințesa Aspasia Cantacuzino, fata renumitului eterist și moșier basarabean, prințul Gh. Cantacuzino, și a prințesei Elena Gorciacov, sora cancelarului rus. De altfel, consulul Kotzebue era căsătorit cu baroana Molly von Kosküll, iar fratele Aspasiei, Leon Cantacuzino, ținea în căsătorie pe cumnata consulului, baroana Emilia von Kosküll. În Noembrie 1839 („Albina Românea-

scă", 16-XI-1839), Wilhelm de Kotzebue s'a căsătorit cu Aspasia Cantacuzino, apoi s'a retras din diplomatie și până la 1857 a trăit în Moldova, unde erau moșile soției sale. Aceasta scrie Maiorescu, care adăugă greșit: „unde *un văr* al său se afla la Iași, în calitate de consul rusesc”.

„În acest timp al șederii în Moldova — scrie Maiorescu — Kotzebue fu în strânse relații cu societatea din Iași, învăța românește și dobândi acea cunoștință deplină a țării și a moravurilor noastre de pe atunci, pe care a dovedit-o mai târziu într'un mod așa de simpatic pentru noi, în unele din scrierile sale publicate în limba germană...

„În ceea ce privește activitatea sa literară relativă la Români, ea se rezumă în următoarele trei scrieri:

1. *Rumänische Volkspoesie*, traducere germană a 26 poezii românești (Berlin, 1857).

2. *Bilder und Sktzen aus der Moldau* (Berlin, 1860), a căror traducere română, de d-na A. Maiorescu, a apărut întâi în „Convorbiri Literare” și s'a publicat apoi în volum, la editorul Haimann (București, 1884, ed. II, 1886).

3. *Laskar Vioresku* (Lipsca, 1863), un roman din viața moldovenească dela 1851, a cărui traducere română a apărut de asemenea în volum, datorită aceleiași traducătoare și la același editor (1892).

„Asupra acestor cărți ale autorului nostru am scris în „Convorbiri Literare” dela 1 Ianuarie 1882... Din ele transpiră o parte mai intimă a personalității lui: spiritul său viu și senin, judecata sa discretă și o inimă caldă și binevoitoare. Toți compatrioții noștri care l-au cunoscut mai de aproape și pe care i-am putut întreba, d-nii V. Alecsandri, I. A. Cantacuzino, V. Pogor sînt unanimi pentru a-i recunoaște acele calități. Dar dacă Kotzebue a arătat în scrierile sale atîta simpatie pentru țara noastră, am putut și noi să-i răspundem în timpul din urmă prin simpatica primire ce au întâmpinat-o la publicul nostru cititor traducerile române ale acelor scrieri, și ca un semn extrem al acestei reciprocități, Academia Română l-a ales membru onorariu al ei”.

La 1857, Kotzebue a reintrat în diplomația rusă. Era înrudit de aproape cu îndrumătorii ei : Gorciacov, apoi cu de Gjers, care dela 1854 a fost consul general în Principate, s'a căsătorit cu prințesa Olga Cantacuzino, sora Aspasiei Kotzebue, și a ajuns mai târziu ministru de externe al Rusiei. Kotzebue a fost detașat la legația din Dresda, apoi numit ministru plenipotențiar la Karlsruhe, la 1870 mutat la Dresda, în fine, la 1878 la Berna. Retras în anul următor în viața privată, cu rangul de consilier tainic, și-a petrecut ultimii ani la Dresda (de aceea generalul P. E. Kotzebue arată greșit că Wilhelm a fost, în cele din urmă, ministru la Dresda), în Elveția și la moșia Orrenhof din Estonia. A murit la 24 Octombrie (5 Noembrie) 1887, la Reval, la unica lui fiică, Maria.

Rumänische Volkspoesie este o traducere a poeziilor culese și aranjate de V. Alecsandri. Volumul însuși e dedicat : „prietenului V. Alecsandri“ (cartea, cu o cordială dedicație a autorului, am văzut-o la G. Kirileanu), ale cărui 18 poezii sunt reproduse, urmând două poezii ale lui Konaki și câte una din C. Negruzzi, G. Sion, D. Bolintineanu, C. Negri (o poezie populară) și G. Crețeanu. Titu Maiorescu, vorbind în „Convorbiri Literare“, la 1882, despre *Literatura română și străinătatea*, îi acordă locul cel dintâi lui Kotzebue, atât în privința cronologică, cât și a meritului. El subliniază notele explicative ale lui Kotzebue la poeziile populare, și termină :

„Traducerea d-lui Kotzebue este din cele mai bune, și cel ce cunoaște amândouă limbile rămâne surprins de arta cu care traducătorul a știut să reproducă într'o limbă așa de eterogenă, precum este cea germană, o parte esențială a farmecului poeziei populare române“.

În volumul *Bilder und Skizzen aus der Moldau*, autorul prezintă schițele sale din anii 1852—1856, înfățișând o vânătoare în Moldova, mănăstirea Tomnatică (Vărăticul), băile Slănic, iarmarocul Sf. Ilie din Folticeni și o istorie țărănească. O ediție nouă românească a apărut abia la

1920, cu o călduroasă introducere a eruditului părinte Gala Galaction. În același timp, a apărut și a doua ediție românească a romanului *Laskar Vioresku*, prefătat de Mihail Sadoveanu, care repetă eroarea Anei Maiorescu, numindu-l pe autor: consul în Moldova (greșală repetată și în manualele de licee). Despre acest roman face o comunicare la Academia Română, profesorul N. Iorga: *W. de Kotzebue și momentul de prefacere modernă a societății moldovenești* („Analele Academiei“, 1934), identificând unele personaje.

Acum câțva timp, Constantin Turcu a mai publicat un *Fragment dintr-o călătorie în Carpații Moldovei*, scris de Kotzebue la 1840 și tipărit în traducerea românească a lui Samuel Botezatu, într'un vechi calendar, editat de un alt corespondent al autorului, M. Kogălniceanu.

Viața și opera lui Wilhelm de Kotzebue au fost redate aproape perfect de Titu Maiorescu. Totuși, ignorând aceste scrieri, mulți istorici literari, nu demult au vorbit într'un ton polemic și au făcut diferite descoperiri asupra marelui prieten al Românilor, Wilhelm de Kotzebue. Printr'un articol, apărut în „Curentul Literar“ (nr. 121, 1941), am precizat cadrul real al biografiei acestui scriitor, a cărui dragoste caldă față de Moldova reiese și din corespondență:

„Mă vedeam deodată transportat iarăși în acea țară, care în timp de 40 ani mi-a fost și mi-a rămas așa de dragă și de care în primăvara anului 1881 mi-am luat pentru totdeauna rămas bun, cu un dor adânc în inimă“ — scria Kotzebue, la 1882, soților Maiorescu.

Nu vorbim de întreaga activitate literară germană a lui Wilhelm „Augustsohn“, nici de frații săi. Putem aminti însă, că fiul consulului Carol, diplomatul Ernest Kotzebue, s'a însurat cu Paulina (†1912), fata contelui Nicolae Mavros (†1868), om de vază în epoca neuitatului conte Kiselev, iar fiul lui Ernest, generalul Pavel Kotzebue, este soțul Lidiei Kotzebue, autoarea admirabilului monument al aviației de pe șoseaua Jianu din București.

UN CĂLĂTOR STRĂIN ÎN PRINCIPATELE ROMÂNE

Literatura memorială asupra Principatelor Române nu este prea bogată. De aceea, amintirile unui călător din 1837, Anatole Demidov, prezintă un interes deosebit pentru cercetătorii trecutului României. Cine era însă acest călător, o știu puțini.

Strămoșul său a fost un simplu fierar la Tula. Fiul fierarului, sub Petru cel Mare, a înlocuit armamentul adus din străinătate, cu cel fabricat în Rusia. Astfel, fabricile și uzinele din munții Ural au creat familiei Demidov una din cele mai fabuloase averi din lume. Spre deosebire însă de bogătașii actuali, urmașii fierarului erau tot atât de darnici, pe cât de bogați.

Un strănepot, Nichita, a ajuns cunoscut ca Mecena cultural, corespondent al lui Voltaire și autor al unui jurnal de călătorii. Această tradiție a continuat-o și fiul său, Nicolae (1773—1828), care, în timpul războiului cu Turcii, a donat statului un vapor, iar în campania împotriva lui Napoleon, a format, cu propria lui cheltuială, un regiment întreg. El s'a așezat, la 1815, la Florența, unde dărnicia acestui Mecena n'a rămas fără recunoștința cetățenilor, care i-au ridicat o statuie. De pe urma lui la Florența s'au păstrat o școală, un azil și o galerie de pictură din cele mai bogate.

În apropiere de Portal Prato din Florența, aflăm, la minunata moșie Protolino, un castel din secolul al XIV-lea, San-Donato di Polverosa, vestit prin cupolele sale străvechi, luxul din interiorul epocii Medici, — castel refăcut în

piatră de malahit adusă din Ural, plin de colecții medievale și caucaziene de armuri, de tablouri celebre, cu o capelă proprie, teatru, sere, grajduri enorme, ceea ce uimise pe romancierul Hackländer. Acolo, la Florența, la 1812, s'a născut Anatole Demidov, fiul lui Nicolae. Părinții au divorțat curând și mama sa, născută Stroganov, trecând la Paris, s'a catolicizat și a murit acolo, la 1818.

Rămas orfan la vârstă de 16 ani, Anatole, tânăr foarte frumos și inteligent, n'a știut însă niciodată să-și stăpânească pasiunile, iar brutalitatea lui era fără margini. Aceasta nu-l împiedeca să fie și el ctitorul unui azil și al unui spital din Petersburg, donând în acest scop 700 mii ruble. Tot el a organizat călătoria științifică în Sudul Rusiei și în Principatele Române, a cărei vizită la Iași o anunță la 11 Iulie 1837, ziarul „Albina Românească”; sosesc viconte-tele du Ponceau, pentru observații fizice, N. Huot, pentru cercetări geografice, geologice și mineralogice, botanistul dr. Leveillé, Russeau, pentru studii de istorie naturală, desenatorul de Sainson și pictorul Raffet. Demidov mai este autorul unor scrisori asupra Rusiei, apărute în „Journal des Debats”.

În epoca aceasta, la Florența trăia foarte modest fratele lui Napoleon, Jérôme, fostul Rege al Westphaliei, care, după moartea soției sale, Ecaterina de Württemberg (1835), a rămas fără pensiunea ce i se plătea de rudele Reginei, Împăratul Rusiei și Regele Württembergului. Jérôme avea o fiică, pe Principesa Matilda, născută la 1820 și care urma să fie căsătorită cu vărul ei, Louis-Napoleon, viitorul Napoleon III. Dar pe atunci acest Principe era întemnițat în urma unei escapade nereușite la Strassburg, încât noul pretendent la mâna Principesei Matilda, Anatole Demidov, datorită bogăției sale fabuloase, a fost primit cu bucurie. Marele Duce al Toscanei i-a conferit titlul de conte, apoi — de prinț San-Donato, iar pentru Demidov, căsătoria cu o vară a Împăratului Rusiei era o satisfacție desăvârșită. Mireasa mai era nepoata lui Napoleon și o fată destul de

frumoasă, încât căsătoria a avut loc la 21 Octombrie 1841, la Florența. Regele Jérôme i-a dat ca zestre spada lui Francisc I și 240 mii de franci, care le-a și împrumutat dela Demidov, ca și vestitul colier donat de Napoleon la nunta mamei miresei, colier vândut și el de Jérôme — pentru câteva milioane de franci — ginerelui său.

Numai Petersburgul n'a părut încântat de această nouă întrudire, cu Demidov, considerat scandalagiu. Puțin mai înainte, la Paris, Anatole a bătut pe fosta sa amantă, contesa Monteau, iar imediat după nuntă, el a provocat un nou scandal, la Roma, cu reprezentantul Rusiei. Împăratul Nicolae I l-a chemat urgent la Petersburg.

În volumul *La Princesse Mathilde*, o lucrare recentă a lui Joachim Kühn, găsim amănuntele acestei călătorii. Farmecul Principesei Matilda a risipit orice primejdie, deoarece Împăratul a primit-o cu multă simpatie. Puțin mai târziu, deși legată de soț din cauza sărăciei în care trăia familia sa, Matilda, demult desamăgită în dragostea ei, a trebuit totuși să ceară ocrotirea Împăratului. Divorțul s'a pronunțat, Demidov fiind obligat să-i plătească o pensie viageră, numai de ... 200 mii franci anual. Pentru prințul San-Donato era prea puțin! Cu atât mai mult, după atâtea umilințe, pentru Principesă, care primise și două palme, în urma conflictului cu una din amantele soțului ei, ducesa de Dino.

Prințul San-Donato a cumpărat casa lui Napoleon de pe insula Elba, întemeind acolo un muzeu napoleonian, unde bustul Principesei Matilda înfrumuseța sălile. În timpul războiului Crimeii, el a donat statului un milion de ruble, ceea ce i-a adus rangul de șambelan. Viața aventuroasă o continua cu marchiza de La Bocella, în străinătate, unde a murit la 18 Mai 1870, la Paris.

Despre Principesa Matilda există o întreagă literatură. Frédéric Loliée, în *Les femmes du second empire*, povestește multe lucruri interesante despre renumitul salon al Principesei, care a avut un rol important în timpul dom-

niei vărulul și fostului ei logodnic, Napoleon III. Într'un „Almanach Gotha” (1879), s'a strecurat că ea s'a măritat cu sculptorul Paupelin; n'a fost însă decât o intrigă. Salonul ei a văzut pe frații Goncourt, Gautier, Mérimée, Sainte-Beuve, prietenul ei contele Nieuwerkerke, Dumas și pe atâția alții, printre care pe Marii Duci ai Rusiei, față de care Principesa a păstrat o sinceră prietenie. Ea a murit la 1904.

Titlul de prinț San-Donato l-a moștenit, fiind la 1872 recunoscut și în Rusia, nepotul de frate al lui Anatole, Pavel Demidov, tatăl Principesei Aurora Caragheorghevici, mama Principelui Pavel, fostul Regent al Jugoslaviei, iar la Budachi, stațiunea climaterică din județul Cetatea-Albă, găsim într'o mică biserică mormintele unei alte ramuri a familiei Demidov.

PEREGRINUL TRANSILVAN

Peregrinul transilvan al lui I. Codru-Drăgușanu, este una din cele mai excelente cărți, care înfățișează mentalitatea europeană a Românilor din trecut. După cea dintâi ediție din Sibiu, din 1865, și alta făcută la 1910 de Nicolae Iorga, demult se cerea retipărirea acestei cărți.

Dacă după exemplul lui Steinhausen și a operei sale: *Geschichte des deutschen Briefes*, se va scrie cândva istoricul epistolelor românești, de sigur, alături de un Costache Negruzzi și un Ion Ghica, orice autor îl va așeza pe Ion Codru-Drăgușanu, ca unul din cei mai distinși reprezentanți ai scrisului epistolar românesc. Pentru noi, aceste scrisori pot constitui o literatură clasică, precum sunt epistolele doamnei de Sévigné, pentru Francezi. Să nu uităm că sub influența renumitelor *Lettres persanes* ale lui Montesquieu, epistola a devenit forma preferată chiar a unor articole științifice, dar și a unor romane scrise în vremurile de altădată. *Werther* al lui Goethe, *Oamenii săraci* și *Romanul în nouă scrisori* al lui Dostoevski, operele lui Richardson și multe altele sunt scrise într-o formă epistolară, ceea ce nu le reduce cu nimic valoarea. De altfel, corespondența doamnei de Staël, a lui Gogol, Turghenev, Lessing, Schiller, Swift sau Walter Scott se citește tot așa de plăcut ca și operele lor nemuritoare.

Într-o documentată notiță biografică, Șerban Cioculescu, cel ce s'a îngrijit de reeditarea volumului lui I. Codru-Drăgușanu, ne povestește cine a fost acest nobil Român, care ne-a lăsat, acum o sută de ani, o serie întreagă de

epistole, descriind întreaga Europă, prin care „peregrinul transilvan“ a călătorit. Născut pe la 1818, fiu de boiernaș transilvănean, el a învățat la Brașov și București. A scris în unele periodice contemporane, a ocupat diferite posturi la Făgăraș și Sibiu.

„Moartea îl doboară, — scrie Șerban Cioculescu — „după o boală grea de două săptămâni“ în Sibiu, la 26 Octombrie 1884. Necroloagele îi înșiră calitățile: „Secretarul comitetului scolastic grănițaresc, fost vice-președinte al districtului Făgăraș, apoi vice-comite și președinte al sedriei orfanale al aceluiași comitet, membru al Asociațiunii transilvane“; cronica înmormântării îi spune „veteran vrednic al inteligenței române conducătoare“.

Epistolele lui Ion Codru-Drăgușanu sunt scrise între anii 1835—1843, din Germania, Franța, Anglia, Italia, Rusia și Elveția. Mențiunea primei ediții: „tomul I“, făgăduia o continuare a însemnărilor de călătorie. Nu se poate preciza însă, dacă într'adevăr, autorul și-a adunat într'un volum scrisorile, sau dacă avem de-a-face cu o lucrare scrisă mai târziu, cu vechile impresii, dela datele respective. Chestiunea nu prezintă o importanță prea mare, deoarece, adaugă Șerban Cioculescu:

„Să nu uităm, că suprema naturaletă e și artificiu cel mai de seamă la un scriitor cu variate resurse care-și propunea să readucă pe cititor, din eventuala ariditate a relatărilor exotice, în climatul său familiar.“

Cu multă finețe, spirit, dar și lirism, Ion Codru-Drăgușanu descrie într'un șir de schițe admirabile, localitățile unde ajunge, la început din Țara Românească (Călărași, Târgoviște și București), apoi Viena și celelalte orașe, unde „peregrinul transilvan“ îl însoțește pe Domnitor. Cu 14 ani mai înainte, granița Europei Occidentale fusese trecută de un alt călător român: Dinicu Golescu (Constantin Radovici din Golești), ale cărui *Insemnări* de călătorie s'au bucurat și ele de un ecou întârziat, — spune Șerban Cioculescu.

Ion Codru-Drăgușanu însuși își compară situația cu Gil-Blas, neuitatul erou al celui dintâi roman realist, al lui Allain-René Lesage. Apărut cu o sută de ani mai înainte de călătoria transilvăneanului nostru, ca stil, înclinație satirică, dar și spirit al personajului însuși, romanul acesta are o înrâurire asupra autorului nostru, care trăiește însă mai puține aventuri în mijlocul „picaro” contemporani, apropiindu-se mai mult de Gil-Blas din ultima fază a caracteristicii eroului lui Lesage — un Gil-Blas cu experiența vieții, care se resemnează în mijlocul naturii și al cărților.

Paginile despre Italia, despre „Roma, mama noastră”, au fost cercetate în amănunt încă acum câțiva ani, de profesorul Claudiu Isopescu. Față de Italia, autorul nostru are o dragoste tot atât de vibrantă, ca și față de pământul său natal. O comparație: „Roma, cu șapte coline, e icoana Daciei noastre, cu șapte provincii: Transilvania, Marmăția, Moldova, Basarabia, Istria, Temișana și Crișana.”

Câtă atenție pentru tot ce trebuie văzut la Roma eternă și câtă pătrundere, nuanțată prin observații cu totul originale și interesante, vedește scriitorul . . . Cunoștințe largi, o autentică erudiție se observă la autor, care pentru epoca lui prezintă o valoare și mai deosebită. Este un adevărat european al timpului, păstrându-și totuși specificul național, mult mai pronunțat decât, de pildă, un Alexandru Scarlat Sturdza, autorul *Carnetului unui călător fără voie*, publicat la 1847, la Odessa. Intoarcerea la București, dă prilej autorului să facă unele prețioase observații despre societatea română. Și iarăși pe drumuri, la Viena și Baden-Baden, pelerinul nostru își exprimă mândria sa față de un spaniol înfumurat de originea lui:

„E greu a proba cum că stăbunii mei ar fi luat parte la cucerirea Țării-Sfinte și s'ar fi luptat cu Saladin în timpul Cruciadelor, dar arhiva familiei adeverește cum că nobilitatea-i datează dela Negru-Vodă sau, cel puțin, dela Mircea Bătrânul, căci spun donațiile că nu se nobilită, ci că, după ce, din vicisitudinea timpurilor, decăzuse în stare

plebeie, se reabilitează numai în statul vechi boieronal și anume cu diploma donațională a serenissimei Principesa Susana Lorienti, din anul 1652, prin care moșia i se declară de boieronat liber, prevăzut cu regalele uzuale și cu imunități. Prin căsătorii, tot adevărat nobile — laudă Domnului! — mă bucur de drept de stemă cu patru pătrare, adică împărțită și curmată câte odată, apoi acoperită de două „cimiere“ heraldice“.

Și încă aceste rânduri:

„Muscalul are credința tare în autocratul său atotputernic, ca Frâncul în nația sa cea mare și glorioasă. Anglul crede în bani și e superb cu suprema dexteritate a diplomaților săi, care poartă lumea de nas cu adâncă finețe. Italul vegetează politiceste, dar respiră în viața artistică; pe când Ispaniul nici una, nici alta, ci trăiește cu reminiscentele gloriei trecute. Noi oare cu ce ne-am putea mândri“? — scrie Ion Codru-Drăgușanu, la 1840.

Călătorul nostru ajunge la Paris, la Londra. Orice rând al însemnărilor sale trebuie citit cu atenție, gustat. Așa mi-a prezentat aceasta carte, acum câțiva ani, distinsul iubitor al slovelor vechi, Gheorghe T.-Kirileanu. Este o lectură care face să apreciem spiritul de observație și umorul rafinat al unui compatriot al nostru, dar și al salonului european dintr-o epocă de intensă viață spirituală și intelectuală a continentului.

„Să-ți mai spun una. Frâncul se poreclește „Monsieur“, de unde la noi a rămas, la Sași, denumirea soldaților „muoser“, dela Vallonii ce vorbeau francește. Poporul anglu se poreclește „John Bull“, și muscalul „Naș brat“.

Caracterizări, paralele, aprecieri despre orașe, popoare, monumente de artă . . . Un gen de scris epistolar din secolul al XVIII-lea, trecut în secolul următor, prin finețea operelor unui Goethe, Chateaubriand, Turghenev sau Odobescu, oglindindu-se mai palid în biografiile romanțate ale vremurilor noastre.

Nice, Elba — cu amintiri napoleoniene, Neapole . . . O babă-italiancă cântând „frunză-verdea“:

„Străbunii noștri, ai Românilor, sau au fost Napoletani, sau „frunză-verdea“ e o melodie moștenită de noi și de ei dela Greci sau dela Orientali în genere . . .“

Geneva, Frankfurt-pe-Main, în sfârșit, Petersburg,—una din cele mai interesante prezentări ale capitalei Nordului și a vieții locale, în întreaga literatură memorialistică a vremii. Dimitrie Moruzi, cu paginile romanului *Pribegi în țară răpită*, e departe de a ajunge la nivelul scrisului acestui însoțitor de călători, rătăcind în capitala depărtată a „noptilor albe“.

Iarăși trecând prin Germania, Franța, Anglia . . . Alte întâlniri, impresii, descrieri, observații, mereu noi, chiar acolo unde îl găsim pe autor venind pentru a treia oară, încât trebuie să regretăm numai acest: „adio! adio!“ al său, când el pleacă în Germania, ca să treacă apoi prin Elveția, în Italia, de unde de sigur scrie, dar acele scrisori nu se cunosc.

CHIȘINĂUL DE ALTĂDATĂ

Inceputurile istorice și teritoriale

Despre numele și originile istorice ale orașului Chișinău există mai multe versiuni. Ar fi greu să le enumerăm și să redăm tot șirul de cuvinte dela care ar deriva acest nume: „Chișeni“, „Chișla Nouă“, „Cheșen“, „Kisjenö“, în sfârșit „Chișinău“, ceea ce este — după părerea profesorului Constantin C. Giurescu — forma populară a denumirii unei căderi de apă.

În trecutul său îndepărtat, Chișinăul, ca și toată partea Moldovei dintre Prut și Nistru, avea o așezare geografică nefericită, supusă deselor năvăliri străine. Existând mai bine de cinci sute de ani, orașul a resimțit sălbătăcia devastărilor, mai ales pe vremea Tătarilor. El se afla tocmai la drumul mare, nu departe de hotarul lui Halil-Pașa, care despărțea Bugeacul de Moldova. Acest hotar convențional era adeseori călcat de Tătari, încât s'a format un ținut întreg — al Hotarnicenilor, locuit de Românii din preajma Codrilor. Aici se afla zona neutră — „Cele două ceasuri“, o regiune de două ceasuri de mers în lung (vreo 10 km.) și de 32 ceasuri — în lat, în care se infiltrau elementele tătarrești în mod oficial. Dar Tătarii călcau și peste acest hotar, încât pârcălabul de Chișinău, Vasile Mazarachi, bivvitori-visternic și jîtnicer, trebuia să cerceteze adesea plângerile Moldovenilor (1734—1742).

Monografiștii Chișinăului n'au folosit pe larg, în studiile lor, cronicile vechi. Nicolae Costin povestește că la 1671, împotriva lui Gheorghe-Vodă Duca, s'au răsculat stolnicul Mihalcea Hâncul, Durac-sărdarul, Constantin-clucerul

și alți boieri din ținuturile Orheiului și Lăpușnei. Ei l-au asediat pe Duca la Iași, dar în ajutorul Domnitorului veni Halil, pașă de Silistra, și la 29 Noembrie boierii au fost zdrobiți în lupta dela Chișinăul de pe Bâc. Păgânii au iernat în localitate, gonind apoi, peste Nistru, și pe hatmanul cazacilor, Kunițki, aliatul rebelilor.

La 1690, Chișinăul a fost devastat din nou, iar Giaun-Mirza, pe când Regele polon Ioan Sobieski înainta spre Târgul-Frumos, a încercat să întemeieze sate tătărești, dela Chișinău spre Nistru. În Mai 1701, Constantin-Vodă Duca trecu prin Chișinău și se întâlni la Geamăna cu Hanul. Antioh-Vodă Cantemir a vizitat localitatea la 23 Aprilie 1707. Valea Băcului, hotarul dintre ținuturile Orhei și Lăpușna, era drumul obișnuit din centrul acestei părți a Moldovei, încât și cronicarul Miron Costin, vorbind de Ghica-Vodă, zice că Domnitorul a plecat din Lăpușna, pe Bâc, spre Tighina.

Dela nereușita campaniei lui Petru cel Mare, din 1711, orice război împotriva Rușilor era socotit de Turco-Tătari ca un prilej potrivit pentru jefuirea localității. Așa a urmat devastarea Chișinăului din timpul războiului următor, din anii 1736—1739. De aceea, puțin mai înainte, Dimitrie Cantemir spune, în *Descrierea Moldovei*, că târgușorul Chișinău are puțină importanță.

Baronul Franz de Tott (1733—1797), ambasadorul francez la Bahcisarai și Constantinopol, este mulțumit, la 1767, de ospitalitatea unui „guvernator” al Chișinăului, — un târgușor care figurează pe harta generalului Bawr, din 1770. Dar în războiul următor, un groaznic foc distruge orașul; totuși, secund-maiorul von Raan, care descrie aspectul jalnic al orașului la 1788, îi prezice un viitor frumos, ca unui punct strategic important. Un incendiu din 1789, mai distruge ceea ce a rămas, încât călătorul von Reuner, vizitând Chișinăul la 1793, vorbește de un loc mic și fără însemnătate.

În tot timpul acesta, Chișinăul crește și decade pe văzute, în urma unor circumstanțe defavorabile propășirii sale.

Războiul ruso-turc, care începe la 1806, sporește pustiirea regiunii lipsite de edificii cele mai primitive ale culturii și civilizației, — afirmă istoricul Alexe Nacu. Abia la 1808, la Chișinău se așează generalul Beluha-Kohanovski, ceea ce determină soarta viitoare a orașului.

După pacea din 1812, doi bătrâni, Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni și noul guvernator al provinciei, Scarlat Sturdza, aleg Chișinăul drept reședință. Motivul acestei distincții a unui târgușor cu vreo 7000 de locuitori, ni-l lămurește preotul Petre Cunițchi, cel dintâi monografist al Basarabiei, care la 1813 arată importanța situației centrale a noii capitale. Din punct de vedere istoric, rivaliza cu Ismailul, pe când interesele de stat rusești recomandau desemnarea Tighinei, iar ca punct central, era de preferat Orheiul. Administratorul civil Krasno-Milașevici, încă dela 1810, invită la Chișinău câțiva învățători dela Kiev și pe primul medic, Novac. Mai târziu s'a reluat ideea unei mutări a capitalei regionale din Chișinău, dar Mitropolitul Gavriil, care a creat aici principalele sale ctitorii culturale, s'a împotrivit.

* * *

La 1436, Voevozii Moldovei, Ilie și Ștefan, dau un hrisov logofătului Vancea, în care se precizează, ca hotar, Chișinăul pe Bâc. Un alt Chișinău, amintit în secolul al XVI-lea, se află pe Botna. Așa dar, acum cinci sute și ceva de ani acest oraș apare în istorie. I se zicea mai des „târgul Chișinăului“, deoarece târgul se formează lângă cișmeaua „Chișinău“. Când târgul e devastat, locuitorii se adăpostesc în satele-măhălăli: Buiucani, Visterniceni și altele. Unele localități s'au contopit cu timpul între ele: Vovințanii cu Buiucanii, iar satul Visterniceni, care ținea de sârădăria Orheiului, se numește — după proprietari — boierii Râșcanu, etc. Cu timpul, dispare moșia Hrușca, care începea dela Muncești și se întindea peste Melesteu, Iurești, Caucaz și Malina Mică. Suburbia Băcioi, încă acum vreo

150 de ani, se numea Malușcenii. Aici, Ștefan cel Mare a conferit pământuri întinse, pe valea Bâcului și a Isnovățului, voinicilor pârcălabului de Orhei, Gangur, lui Malușca, Neicea, Draguș și Cozma Răzan, întemeietorul satului Răzeni, de pe Botna.

La 1466, Chișinăul aparținea lui Vlaicu, vestitul pârcălab al cetăților de hotar și unchi al lui Ștefan cel Mare. La 1576, Vasutca, strănepoata sa, vinde moșia vornicului Dragoș. La 1617, Salomia, soția lui Dragoș, vinde Chișinăul visternicului Constantin. La 1641, ca proprietari apar mănăstirile Sf. Vineri și Balica din Iași. Proprietate mănăstirească a fost mahalaua și astăzi denumită Sf. Vineri, unde acum 150 de ani, s'au așezat primii locuitori, trei ciobani veniți de dincolo de Prut. Buiucanii, încă de pe vremea lui Ștefan cel Mare, aparțineau unui oarecare Hodor, iar de pildă Hrușca, era proprietatea urmașilor lui Coste Posadnic. Intorcându-se din refugiu din Polonia, văduva postelnicului Chiriță Paleolog, Maria, a vândut la 1690 Buiucanii mănăstirii Galata, dela care moșia, ca și Vovințanii, s'a răscumpărat la 1818, de Stat ; în aceleași condiții a trecut Statului, dela mănăstirea Frumușani, moșia Hrușca. Munceștii aparțineau Mitropoliei din Iași, apoi—mănăstirii Căpriană și sărdarului Iordache Varfolomeu, iar Visterniceni — logofătului Ionașcu, apoi — boierilor Râșcanu. Râul Bâc, — după cum am văzut — împărțea localitatea în două ținuturi, Lăpușna și Orhei, sărdarii cărora orânduiau treburile. În secolul al XVIII-lea, aflăm un pârcălab de Chișinău.

Cu timpul, în cursul secolului trecut, au apărut mănăstirile mai noi : Bariera sau Rohatca Sculeni (foastă Iașilor), în drum spre Sculeni, iar la capătul ei — Haritonovca, denumită după proprietar, Hariton Hâncul, un urmaș al sărdarului Mihalcea Hâncul. Valea Dicescu, denumită mai înainte Valea Pruncului, aparținea, acum o sută și ceva de ani, boierilor Pruncu, apoi — familiei Dicescu. Schinoasa este locul unde odinioară codrul degenerase în tufișuri schinoase

(spin). O altă Schinoasă se află la Sud de Chişinău, unde acest fenomen se observă şi astăzi. Bariera Orhei se numea mai înainte — a Hotinului, iar Barierei Tighina sau Benderului, i se zicea — a Căuşenilor; de-aici şi denumirea străzilor: Tighina şi Căuşeni (azi Ştefan cel Mare). La Poşta Veche se oprea pe timpuri poşta de cai. Această periferie s'a încadrat în cartierele oraşului, ca şi Camenolomca, unde se bătea piatra. Caracterul specific ţărănesc menţin periferiile: Fulguleşti şi Sprincenoaia, denumite după proprietarii gospodari, Şapte Ani — după un termen de plată a loturilor de pământ, Valea Crucii, de lângă drumul Băcioi, odinioară purtând un nume cam ruşinos, schimbat din îndemnul unui preot, care a ridicat acolo o troiţă. Interesele electorale au determinat anexarea la oraş a unor suburbii ţărăneşti îndepărtate, lărgind până la infinit teritoriul Chişinăului. O periferie importantă de pe vremuri — Tăbăcăria, unde se tăbăceau pieile, în urma inundaţiilor în legătură cu revărsarea Bâcului, a pierdut rolul ei de centru cu fabrici, case cu etaj, abator şi altele, iar locuitorii, în bună parte Țigani, s'au mutat la Tăbăcăria Nouă şi la Frumuşica. Noul abator a fost ridicat pe drumul Munceştilor.

Numai acum câţiva ani, Tăbăcăria a renăscut datorită înfăptuirii unui excelent strand, care nu trebuie lăsat în părăsire. Pe teritoriul mai apropiat, al Malinei Mari, care servea odinioară drept ascunziş al hoşilor — Ursul şi banda lui, pieriţi în decada a III-a a secolului trecut, — s'a format Malina Mică („malina“ înseamnă în jargonul hoşesc: ascunziş), iar mai la Răsărit — periferiile Caucaz, Iureşti, Melesteu, Guţuliovca (Guţuli) etc., care vor dispărea cu timpul, sau vor deveni stradele puţin însemnate, purtând denumiri noi.

Iată — în puţine cuvinte — înşirarea diferitelor periferii, pe socoteala cărora s'a lărgit Chişinăul. Deşi raza acestui oraş este extrem de mare, în raport cu desimea populaţiei (probabil, numai Hotinul îl întrece), totuşi Chi-

șinăul continuă să se întindă, menținând unul din primele locuri, în această privință, în întreaga Europă. Faptul menționat, semnalat încă la 1838 de călătorul german J. G. Kohl, nu are înrăurire spre bine, împiedecând nu numai modernizarea și acomodarea la necesitățile contemporane a orașului, dar și simpla pavare a tuturor străzilor.

Biserici și cimitire

Când te apropii de Chișinău, venind dinspre Iași, observi mai multe biserici în stil moldovenesc, de construcție veche. Zidurile acestor sfinte lăcașuri sunt foarte vechi, căci Tătarii și Turcii, care jefuiau până la 1806 aceste ținuturi, n'au reușit să distrugă bisericile clădite din piatră.

Biserica cu hramul Nașterii Maicii Domnului, denumită Mazarachi, pare a fi cea mai veche; nu se știe precis anul întemeierii ei, dar se crede că în prima jumătate a secolului al XVIII-lea (nu pe la 1752, sau mai târziu, după cum stabilea cel dintâi istoric al sfintei biserici, preotul Mihail Ceachir), pârcălabul Vasile Mazarachi, cumnatul Râșcaneștilor, ar fi reclădit din piatră o biserică mai veche, din lemn, arsă de Tătari. Și alte biserici din Chișinău poartă denumirile ctitorilor: Râșcanu, Ciuflea... În orice caz, este o dovadă că Mazarachi i-a fost ctitor. De altfel, aici era vechiul „Chișinău“ — cișmea de apă de sub dealul Mazarachi, unde s'a instalat mai apoi uzina de apă.

Credem, că în jurul bisericii Mazarachi se afla și primul cimitir al târgului, deși încă la 1812 se păstra obiceiul de-a înmormânta morții în hrubele bisericilor. Pietre mai vechi de mormânt n'am găsit în ogradă, însă nu trebuie să uităm că târgul, înainte de 1800, n'a fost o localitate care să dea decât morminte simple, cu o cruce de lemn sortită să dispară curând. De altfel, pietrele de mormânt erau folosite și pentru repararea scărilor bisericesti... Din timpul existenței cimitirului, s'a păstrat în popor expresia: „la Mazarachi“. Ultima distrugere a cimitirului, ca și o

„reparare“ recentă a bisericii, care i-a stricat și mai mult stilul, s'a făcut acum câțiva ani. Multe picturi vechi moldovenești, care în străinătate s'ar fi păstrat cu sfințenie, s'au înlocuit în bisericile basarabene cu tablouri de proastă calitate ale contemporanilor noștri. Printre cei înmormântați la Mazarachi, era jîtnicerul Iordache Haitul, care a de-limitat la 1805, împreună cu Ion Vârgolici, moșiile mănăstirii Galata, Buiucani și Vovințani.

Sus pe deal și în mijlocul unui alt cimitir, se înalță cealaltă biserică veche, zidită la 1777, de biv-vel-spătar și vornic Constantin Râșcanu, ginerele lui Mazarachi, staroste de negustori din Iași. Chiar lângă biserică odihnește fiul spătarului, primul mareșal al nobilimii basarabene, Dimitrie Râșcanu (1753—1831), fost stolnic și ban în Moldova, înmormântat cu soția sa, Marioara Sturdza (†1832), nepoata de frate a lui Ioan-Vodă Sturdza. Alături e îngropată soția feciorului lor, Constantin (1815—1882), Ecaterina (1820—1841), fata maiorului Ermolinski. După încetarea ei din viață, soțul nemângăiat a plecat în străinătate, a călătorit prin Africa și Asia, a scris și a îndemnat pe alții la călătorii, murind la Paris. L-au moștenit rudele de peste Prut (Sturdza, Moruzi și Râșcanu), care i-au așezat aici, la cimitir, un monument-cruce comemorativă.

Nu departe de biserică se observă două morminte, unul fără lespede, iar altul cu o lespede crăpată în două. Vreo zece ani în urmă se mai putea citi sfârșitul inscripției primului mormânt, sub care zace Casandra Râșcanu (1784—1827), soția stolnicului Matei Râșcanu, și el un fiu al pitarului Teodor. Al doilea mormânt aparține Pulheriei Râșcanu (1813—1836), soția spătarului Iordache, fiul Casandrei și al stolnicului Matei Râșcanu. Pulheria era nepoata pitarului Casian Suruceanu, ctitorul mănăstirii Suruceni. Au o soartă jalnică mormintele tuturor acestor darnici boieri moldoveni, ctitori de mănăstiri și biserici! Se distrug ultimele documente autentice ale trecutului românesc din Basarabia.

*Fatală crudă soartă:
Tot ce e drag pe lume
Curând din lume piere;
Fertecă care lasă
Măcar un dulce nume...*

Sunt versurile de pe mormântul Alexandrinei Russo, născută Donici. Tot ce-i vechi, zace în părăsire; iconostasele, icoanele și candelarele strămoșești se înlocuiesc cu unele mai noi. Un aer lucrat la 1765, l-am găsit odinioară în aceeași biserică, aruncat în colțul unui aer „nou”. Se risipește tezaurul istoric. Tac morții, dar tac și cei ce sunt în viață...

Cel mai frumos mausoleu aparține familiei Catargi; sunt îngropați: paharnicul Petrache, feciorul său, căminarul Iordache, fiul acestuia din urmă, vestitul mareșal al nobilimii Ion Catargi (1840—1896), și neuitatul nostru prieten, fruntașul de o rară distincție sufletească, Victor Catargi, decedat la 1936. Aici odihnesc două cocoane distinse de altădată, Sofia și Olga Catargi, precum și reprezentanții familiilor înrudite: Krupenski, Mazarachi, baronul Stuart, dar și hatmanul Moldovei, ginerele nefericitului Grigore-Vodă Ghica, generalul Ilie Catargi (1747—1822). De pe modesta coloană, care împodobește mormântul generalului, au dispărut două prețioase inscripții. O lespede mai veche se află alături. Se înalță monumentele funerare cu inscripții românești, scrise de Gheorghe N. Donici, ale familiei Donici, Russo și altele. Postelnicul Măcărescu, decedat la 1788, asesorul colegial Iamandi, familiile Ralli, Ziloti, Kohanovski, Stamo, Cațiche, Alecsandri, guvernatorul Constantinovici († 1903) și soția sa, — toți sunt înmormântați în acest cimitir. Din an în an, văzând cu ochii, dispar ultimele pietre de pe locurile de veșnică odihnă ale oamenilor care au trăit în acest oraș pe vremea poetului Pușkin și a Căvalerului Costache Stamatî.

Un lăcaș important este Soborul Vechi — catedrala

veche, care trebuie să fie identică cu biserica domnească a Sf. Nicolae, distrusă de Tătari la 1739 și reclădită de aga Lupul Năstase. Pe o lespede de marmoră din pridvorul Soborului este scris: „Sfântul și Dumnezeuescul lăcașu acesta a Sfinților Arhangheli Mihail și Gavriil și din vechiu a Sfântului Nicolae“... s'a zidit din temelie la 1806, de frații maiorul Ion și sărdarul Teodor, feciorii protoiereului Constantin Măcărescu. Acest Constantin - protopopul, împreună cu unchiul său, preotul Vlasie Măcărescu, a reînnoit la 1770 mănăstirea Vărzărești. Astăzi, Soborul Vechi este o mică parohie, condusă de harnicul preot-cărturar Pavel Mihail. În casa bătrânească a Mitropolitului Gavriil, din fața bisericii, s'a reînființat Muzeul istoric-bisericesc al Basarabiei, în trecut — ctitoria neuitatului Iosif Parhomovici.

De asemenea, dela 1806 datează biserica Sf. Ilie, lângă care sunt înmormântați binefăcătorii ei: paharnicul Toma Stamati († 1817), tatăl scriitorului C. Stamati, și Smaranda († 1815), soția căminarului Zamfirache Ralli. Sub o modestă cruce de lemn odihnește nobilul cărturar Pavel Gore.

Biserica Buna Vestire s'a clădit la 1820 de vel-căpitanul Gavriil Terinte. Biserica Sf. Gheorghe, din 1819, se mai numea „bulgărească“; de aici începea și strada Bulgărească. Biserica Sf. Arhanghel Mihail, din Bulucani, s'a reclădit din piatră pe la 1825. La 1830, s'a zidit biserica veche din cimitirul Central și biserica Înălțării, la 1836 — biserica Sf. Haralambie; la 1858, negustorul Anastase Ciuflea, după dorința fratelui său defunct, Teodor, a construit biserica Sf. Teodor Tiron — „Ciuflea“; la 1869 — biserica Sf. Treimi, la 1892 — biserica Adormirii, la 1902 — a Sf. Dimitrie, din Băcioi, etc. Liceele din Chișinău („B. Hasdeu“, „Regina Maria“, liceul militar și altele) au lăcașuri impunătoare. Biserica luterană din Chișinău s'a zidit la 1838, de arhitectul Gasket (ca și palatul Catargi și castelul închisorii), iar cea catolică — la 1840. La cimitirul Catolic e înmormântat generalul Pisarjewski († 1849), ginerele clucerului Toma Buhăescu. La cimitirul Luteran, o

movilă sărăcăcioasă se înalță pe mormântul celui mai distins primar al Chișinăului, Carol Schmidt.

Un monument istoric este cimitirul Central, unde se află mormintele : Doamnei Maria Mavrocordat, al Principei-lui Alexe Caragheorghievici, al guvernatorului Hartingh și al soției sale, Elena, sora lui Mihail-Vodă Sturdza și mama lui Grigore-Vodă Ghica, al Ecaterinei Katakazi, fata lui Constantin-Vodă Ipsilanti, al tinerei Ana Grigore Ghica, al lui N. Gulac-Artimovski († 1898), prietenul Țareviciului Gheorghe Alexandrovici, pentru care generosul basarabean și-a jertfit viața, ale vice-guvernatorilor Basarabiei : Pavel Simion Gravais († 17 August 1846), L. Kușkevici-Kișkin (1799—1879) și S. Tanschi (1804—1886), ale familiilor Krupenski, Donici, Katakazi, Cristi, Semigradov, Razu, Bezviconi, Inglezi, ale cărturarilor : academicianul Ion Suruceanu, scriitorul Leon Donici, Alecu Mateevici, Iosif Parhomovici, Anatole Koșovski, Sergiu Cujbă, Simion Murafa și ale altor zeci de fruntași și fruntașe din întreaga Basarabie. Multe pietre de morminte s'au distrus, dar și ceea ce s'a păstrat merită o considerație deosebită.

Cimitirele din Chișinău nu și-au pierdut farmecul romantic, cu toată „modernizarea“ ce se exercită în mod barbar asupra lor. Am plâns, la 1936, distrugerea unei vechi fântâni moldovenești din cimitirul Central. Din același cimitir, la 1940 s'a răpit o sculptură originală a celebrului Antokolski, de pe mormântul notarului public V. Pisarjewski...

Case și străzi

De casele moldovenești-țărănești ale Chișinăului de altădată s'au ocupat unii cercetători ai trecutului, dar ni-meni n'a studiat clădirile foarte interesante, ca stil și formațiune, ale orașului — casele boierești. Majoritatea lor — după cum am constatat-o încă la 1936 — s'a ruinat, dispărând cu totul după evenimentele din Iulie 1941. Stilul acestor clădiri merita o cercetare atentă, iar topografia

Chișinăului nu poate fi studiată fără o cunoaștere înprealabil a acestor centre de viață, din trecut.

Până la 1806 Chișinăul a suferit numeroase incursiuni de jefuire ale Tătarilor. De aceea, chiar la 1816, generalul Kiselev îl numește: „un sat mare, murdar și prost, cu patru sau cinci case de piatră“, iar și mai târziu, vice-guvernatorul Wiegel scrie: „n'am văzut un sat mai urît și mai dezordonat ca acesta“.

Planul Chișinăului din 1800 ne prezintă numai două case mari — cu etaj — a lui Iordache Donici (o stradelă îi purta numele), deputat al Sfatului Suprem, — casă în care la 1818 s'a oprit Împăratul Alexandru I și care era locuită, pe la 1820, de guvernatorul suprem Inzov (dealul și o stradelă alăturată — azi Principele Mihai — purtau numele generalului Inzov), și curtea boierească a stolnicului Dimitrie Râșcanu (capătul străzii Mincu forma strada Râșcanu), în partea cealaltă a Bâcului. Aceste case, nefiind solide, au suferit mult de pe urma puternicului cutremur din 1821. Tocmai atunci, în casa lui Donici, locuia funcționarul detașat în serviciul generalului Inzov, care nu era altcineva decât poetul exilat, Pușkin. Datorită acestui fapt, casa boierului Donici are o întreagă literatură. Un ofițer de stat-major, Nicolae V. Berg (1823—1884), care a vizitat localitatea la 1854, a desemnat casa lui Donici ; desenul s'a reprodus la 1864. Se spunea, în popor, că locul era necurat și ruinele erau locuite de stafii. Adevărul e că aici se ascundeau vagabonzii, încât guvernatorul Gangardt a ordonat dărîmarea ruinelor ; profesorul de seminar Leon Mațeevici spunea că profesorul N. A. Golîn-ski a desemnat ultima oară prețioasele ziduri, ale căror înfățișare din 1859 o găsim și în „Foaia Artistică“ (Nr. 2, 1861).

Vice-guvernatorul Wiegel povestește că, la Chișinău, el a găsit, la 1823, vreo 7—8 case de piatră, în mijlocul câtorva sute de căsuțe. Primul „arhitect“, inginerul hotarnic Ozmidov, după părerea literatului Pavel Svinin, arăta tot atâta sârguință, cât și nepricepere.

Din clădirile mai vechi s'a păstrat casa boierului Teodor Krupenski (strada Ștefan cel Mare, în dosul Catedralei), împodobită cu blazonul familiei; pe la 1820, această casă era închiriată instituțiilor statului, iar într'o sală alăturată, construită special cu ocazia vizitei Împătatului, s'a organizat vestitul și cel dintâi bal, din 28 Aprilie 1818. Mai târziu — povestește ofițerul A. Weltmann — aici se organizau reprezentațiile teatrale ale trupei germane, pribegită pe vremea Eteriei, din Iași.

Blazoanele boierești se aflau pe casele distruse la 1941, ale familiilor Catargi, Dimitrie Krupenski (bd. Alexandru cel Bun, colț cu str. V. Herța) și Lerche (strada Regele Carol I, a doua casă mai jos de bd. Alexandru cel Bun), și pe casa familiei Donici (str. Cuza-Vodă, colț cu strada Schmidt), în care se află în prezent oficiul poștal central.

Despre Chișinăul din a doua decadă a secolului trecut, a scris cunoscutul cărturar, călugărul Daniil Philippide:

„Chișinău, oraș pe dreapta Bâcului, într'o adâncitură formată de trei văi, prinse una de alta între dealuri. Casele sunt aproape toate de lemn, cele mai multe în pământ, fără acoperiș sau cu acoperișul jos, afară de două sau trei clădite din cărămidă ori piatră, și de Mitropolie, care stăpânește puțin asupra orașului, așezată în loc neted, deschis de toate părțile și neavând astfel de nicăiri vreo piedecă vederii. Mitropolia și casele din jurul ei, clădite de curând din piatră, au toate până astăzi acoperișurile joase, depărtate de vreo trei-patru palme de pământ, fără niciun etaj. Mitropolia e o clădire frumoasă și foarte bine împărțită. Ea are alipit un lăcaș de rugăciune și, în jurul ei, tipografia și alte clădiri trebuitoare pentru locuit și pentru celelalte trebuințe ale vieții. Toate acestea sunt închise într'o împrejmuire de piatră. Iar în afară de împrejmuire sunt alte clădiri, pentru locuința școlarilor și dascălilor, și pentru celelalte nevoi ale lor. Unele s'au și făcut, altele se fac. La Miază-Zi de Mitropolie, se află și o grădină, de curând sădită cu pomi de tot felul și cu o

tarla de flori, unde din îndemnul și prin îngrijirea mea s'au sădit cinci platani, dinaintea magaziei, aduși dela Constantinopol. Cu vreo trei ani mai înainte, locul acesta era cu totul părăginit, slujind de islaz orașului și nicio colibă nu se afla pe dânsul, iar acum are înfățișarea celui mai frumos sat, prin chibzuința, îngrijirea și neobosita priveghere a Mitropolitului de azi al țării, Gavriil“.

Călătorul englez, William Mac-Michael, scrie despre Chișinău, la 1817 :

„In timpul plimbării noastre prin „bazar“, căci așa se numește strada îngustă pe care stau prăvăliile cele mai mari din Chișinău, ne simțirăm strămutați pe o scenă cu totul nouă. Clădirile joase, acoperite cu șindrilă, fără geamuri pe care le înlocuiau obloanele de lemn, ridicate și atârinate de acoperiș; într'un cuvânt, casele sărăcicioase ale unui oraș grecesc sau turcesc erau pline de lucruri uzuale de tot felul. Sub streșinile ieșite înainte erau orânduie miere, smirnă, piper, sămânță de toate speciile, stafide, portocale, pucioasă, natriu și altele. Pe pământ stăteau bolovani mari de sare de drob din minele dela Ocnele Valahiei, cu prețul de 14 parale oca; în altă parte erau crapi, moruni și alte feluri de pește înghețat dela Bender (Tighina). Printre mulțimea ciudată, deosebeai pe ofițerul rus trecând iute în droșca-i ușoară, pe frumosul și voinicul țaran moldovean, contrastând cu soldatul împăratesc cu trăsăturile de calmăc, puțini Turci, din pătura cea mai de jos, și mulți Armeni, așa de numeroși aici, că ocupă o stradă întreagă (Armenească Veche). In mijlocul poporului ședeau zarafii evrei, cu măsute înainte lor, pe care erau împrăștiați zechini de Veneția, galbeni olandezi, fonduki, stamboli și alte feluri de monezi de aur turcesc, amestecat cu greoaia aramă a copeicilor rusești. Trăsura unei agere și frumoase copile, nepoata Vlădicăi armenesc, înainta încet pe strada îngustă și murdară; în coadă stătea o slugă în strălucita haină de arnăut. Astfel erau lucrurile curioase, care alcătuia grupul pitoresc din cartierul de jos

al bazarului; alte părțiale orașului erau zidite însă într'un stil mai frumos, cu străzi mai largi și locuințe mai bune, de piatră“.

Abia pe la anii 1823—1825 s'a construit clădirea cea mai caracteristică a stilului boieresc din Basarabia — palatul sârdarului Iordache Varfolomeu (grădina palatului ajungea până în stradela Varfolomeu), în care s'a iscălit declarația războiului din 1877 ; după Unire, palatul aparținea societății foștilor nobili basarabeni „Solidaritatea“ și era închiriat Comandamentului Corpului III de Armată ; în Iulie 1941, palatul a fost incendiat și aruncat în aer cu dinamită.

Casa veche a lui Varfolomeu, — „casa pestriță“ din versurile lui Pușkin, se afla pe strada Ștefan cel Mare, mai departe de casa Krupenski, dincolo de strada Regele Carol I. În vecinătate era și vechea casă a căminarului Zamfirache Ralli. Varfolomeu a clădit o sală mare, pictată foarte pestriț, în care organiza balurile legendare de odinioară. La 1823, casa a fost închiriată, pentru 12.000 lei, cartierului general - guvernatorului conte Voronțov ; a locuit-o vice-guvernatorul Wiegel, care o prezintă destul de încăpătoare, dar joasă, încât nu poate fi vorba de palatul cel nou.

O casă de pe vremuri, cu etaj, a zidit și mareșalul regional Iorgu Balș (bd. Alexandru cel Bun, colț cu str. G-ral Broșteanu, fosta Negustorească). Aceste palate reprezentau stilul „empire“, puțin greoi, preferat de boierii de altădată, care-l denumeau : „empire turque“. În același stil s'au clădit toate casele boierești din trecut : Katakazi (Botezatu) și Razu (strada Schmidt, colț cu str. Tighinei ; fosta ceainărie), incendiate la 1941 ; pe str. Tighinei, puțin mai sus de str. Schmidt, se aflau casele Ciuflea, iar în colțul b-dului Alexandru cel Bun — casele vice-guvernatorului Matei Krupenski (în cele din urmă, cooperativa „Codrul“), Hartingh (bd. Alexandru cel Bun, colț cu str. Cuza-Vodă ; fosta farmacie din fața bisericii luterane), Keșco (str. Regele Ferdinand, colț cu str. Nemțească), Ralli (bd. Alexandru cel Bun, colț cu str. Iașilor, în fața Comandamentului Corpului), Dimitrie Russo (bd. Alexandru cel Bun, colț cu

str. Unirii; casa lui Victor P. Sinadino), Gafencu (str. Unirii, alături de casa Sinadino) și multe altele. Sunt clădiri nu prea mari, înzestrate cu terase colonate și o sală de dans, uneori cu un balcon special, pentru orchestră.

O casă veche este cea a lui Constantin Botezatu, deputatul Sfatului Suprem, moștenită de ginerele său, Gavriil Katakazi. Numele acestui boier poartă străzile alăturate: Botezatu, astăzi „Paul“ Botezatu, și Constantin, astăzi Veniamin Kostaki. S'a și „păstrat“ numele de Katakazi, sub forma de... Catargi, atribuit postului de pompieri, care ocupa această casă, înainte de evenimentele din 1940. Casele ospitalierilor boieri atrăgeau, în jurul lor, crearea unor iarmaroace întregi. Astfel, o piață s'a format lângă casa Botezatu, iar alta (dând naștere „Pieței Noi“ — *Le ventre de...* Chișinău, care nu și-a găsit încă un Zola al său) — lângă casa Razu. Cu timpul, când orașul s'a întins în partea de sus, piața din fața caselor Botezatu s'a mutat în locul pieței Vechi și a Sf. Iiie, iar locul viran din apropierea caselor Katakazi, ofițerii îl foloseau pentru alergările de cai. Aici se distingeau faimosul Sașa Ziloti și prințul Haimé de Bourbon, urmașul lui Don-Carlos și pretendentul la tronul Spaniei.

Pe la anii 1853—1854, s'a clădit palatul boierilor Catargi, fostul Comandament al Diviziei, din dosul Catedralei (porțiunea străzii alăturate se numea: Catargi), incendiat la 1941. La 1876, aici s'a oprit Marele Duce Nicolae, comandantul armatei; la 29 Noembrie, din balconul palatului, el a primit defilarea oștirii, care în primăvara anului următor a pornit împotriva Turcilor. Pe-atunci, în noroiul, din fața acestui palat, s'a înecat un bou, încât corespondentul ziarului „Daily News“, nu vroia să creadă că orașul Chișinău este o „capitală“. Boierii umblau prin oraș numai în trăsură, și intrarea în casele lor se făcea prin curte. Vara prin praf, iarna pe omăt, puteai la fel de bine să aluneci cu sania; restul timpului — glod.

Cam în aceeași epocă, la 1858, polițaiul Loran, un ama-

tor al trecutului, și-a clădit o casă, care a vândut-o apoi mareșalului nobilimii, prințul Cantacuzino. Această casă e mai cunoscută ca aparținând Zamfirei Keșco, a doua soție a bunicului Regiei Natalia a Serbiei, care n'a locuit-o. Cocoana Zamfira s'a depărtat de familia ei, așezându-se aici cu familia lui Constantin Kazimir, din Milești.

Casa Keșco prezintă o decădere a stilului „empire turque”, care se menținea pronunțat în casele Varfolomeu, Katacazi și Razu. O casă veche, vizitată de poetul Pușkin, se află în fundul unei curți din strada Principele Nicolae (fostă Mōhilău), în fața liceului Comercial. Această casă aparținea boierilor Millo, iar mai târziu a fost reclădită de moșierul Ion V. Cristi. Se zice că o locuiau stafiile, căci acustica sălii și a unor camere reproducea sgomotul cel mai mic din depărtare. O altă casă din Chișinău (str. Mihai Viteazu, colț cu str. Eminescu, foastă Fântânilor), zidită pe la anii 1873—1875 de Alexandru D. Inglezi, soțul Victoriei Keșco, se spune chiar că aduce nenorociri, locatarilor ei.

Pe la sfârșitul decadei a VI-a a secolului trecut, un jucător pasionat de cărți, Ianușevski, a câștigat la masa verde 270.000 ruble. Imediat, a și început o viață luxoasă, care l-a ruinat; a rămas însă casa (str. Regele Ferdinand, colț cu str. Mitropolitul Gavriil; foastă Banca Națională), ce-o clădise pentru dânsul vestitul arhitect Bernadazzi. Casa a cumpărat-o moșierul Casso, dând-o ca zestre Elenei Casso, soția lui Gheorghe Donici. În timpul războiului din 1878, a locuit-o Osman-Pașa, comandantul-prizonier al Turcilor. Bernadazzi a mai clădit casele lui Nicolae Donici (str. Cuza-Vodă, colț cu str. Schmidt, alături de vechile case ale familiei Donici), prințesei Tereza Ghica (str. Principele Nicolae, colț cu str. Regele Ferdinand), a refăcut casa lui Ion Cristi, a făcut proiectul grilajului grădinii publice, și altele. Pe vremuri, numele arhitecților nu se scria pe casele construite de ei, ci — turnate în metal — se așezau în față, pe trotuar; de aceea, numele arhitecților nu s'au păstrat pe adevăratele lor monumente.

Ne oprim la această enumerare a caselor, care prezentau o oarecare însemnătate pentru oraș. Mai târziu se clădesc marile case boierești; Semigradov (str. I. Brătianu, colț cu str. Regele Carol I; foastă Banca Basarabiei), Râșcanu-Derojinski (str. I. Brătianu, colț cu str. Regina Maria, care se numea: str. Sinadino, după ctitoria bisericii grecești, a Sf. Pantelimon, zidită la 1892), în sfârșit, construiește o casă — cu speranța de a o vinde Reginei Natalia a Serbiei — antreprenorul Pronin, care s'a îmbogățit la pavarea orașului. Certându-se cu primarul liberal dr. Sișinski, în fața palatului din strada Viilor, i se zidește pompieria; după multe peripeții, acest palat intră în posesia Fundațiilor Regale.

În linii generale, putem afirma că vechiul Chișinău se clădește sub înrâurirea Iașilor, iar partea superioară, modernă, se dezvoltă sub directa influență a Odesei. Administrarea Basarabiei de distinsul guvernator Pavel Feodorov, între anii 1834—1854, formează epoca de trecere dela o perioadă la alta. Călătorii Demidov, Kohl, maiorul Dimitrie Asachi, Homaire de Hell, Vuici, Nadejdin, Alabin și alții descriu acest frumos oraș, situat — ca Roma — pe dealuri, tăiat cu străzi drepte și largi, păstrând viața și obiceiurile trecutului. J. G. Kohl amintește casele boierilor Balș, Sturdza, Ghica, Rosetti, Roznovanu, Catargi, Dimitriu, Pruncul, Varlaam și Sandulache Teodosiev.

În toate epocile scurtei sale existențe, Chișinăul resimțea lipsa localurilor publice. La 1814, orașul avea 2109 case, 7 biserici, o mănăstire și 448 prăvălii. Abia la 1815, mintea gospodărească a Mitropolitului Gavriil proiectează clădirea unui hotel, pe lângă Mitropolie. În vremea noastră, acest hotel se numea „Suisse“, rivalizând cu hotelul „Londra“, amândouă distruse la 1941. Orașul crește, dar și pe la 1831, dr. J. Zucker scrie că judecătoriile și instituțiile de administrație se adăposteau în case închiriate, ca și locuința guvernatorului și ale altor funcționari; chiar soldații nu au cazărmi și sunt încartiruiți pe la târgoveți. La 1827,

Chişinăul are 3031 clădiri, la 1833, 495 case de piatră şi 3264 de vălătuci, iar la 1844, 5200 case, între care — spre deosebire de oraşele Rusiei — nu se află clădiri de lemn. Odată cu oraşul creşte şi populaţia, care treptat se ridică la 1828 la 18.594 locuitori, la 1835 — 34.079, la 1844 — 52.196, la 1851 — 58.849, la 1861 — 93.359, şi la 1894 — 128 218 locuitori...

* * *

Îndată după trecerea Basarabiei Rusiei, boierii nu-şi clădeau palate la Chişinău, deoarece — spune Wiegel — ei se îndoiau de menţinerea capitalei regiunii în această localitate. Numai suprapopularea oraşului din vremea Eteriei din 1821, povestită de Costache Negruzzi, a pus capăt acestei neîncrederi. Deodată au răsărit mai multe case, iar străzile alăturate, în bună parte, au fost botezate după proprietarii clădirilor. Erau adevărate curţi boiereşti, împrejmuite de grădini şi livezi mari, care au dispărut cu timpul. În zilele noastre, vechea toponimie românească a străzilor, aşa de importantă pentru un istoric, s'a înlocuit cu nume, zice-se: „mai româneşti“. Iată câteva exemple:

Medelnicerul V. Rosetti-*Bălănescu* — Bălan, apoi Gri-gore Alexandrescu ;

Şambelanul Iancu *Balş* — N. Bălcescu ;

Burgomistrul *Stavru* Dimu — Bugeac ;

Primarul D. *Mincu* — Gh. Coşbuc ;

Alecu *Greco* — Tache Ionescu ;

Vel-căpitanul M. *Caftiche* — B. Hasdeu ;

Vtori-visternic Iordache *Sallos* — A. Cotruţă ;

Căminarul Iancu *Pruncu* — Iancu Văcărescu ;

Sărdarul Iordache *Varfolomeu* — Măreşti ;

Vasile *Purcel* — Movila lui Purcel (!) ;

Medelnicerul *Antoni* — Anton Pann ;

Sărdarul T. Măcărescu (*Mihail*) — Vasile Stroescu ;

Proprietarul *Țapu* — Bacăului ;

Gavriil *Cojocar* — Cojocarilor, etc.

Sunt și alte denumiri istorice, care semnalează desvoltarea orașului, o așezare treptată a unor elemente după naționalități, bresle etc. Nu s'au menținut nici ele. O simfonie întreagă de romantism răsună în nomenclatura veche. Emigrările înainte și după Eterie și prezența unui element autentic din Orient, în oraș, au creat denumirile:

Asiatică — azi Romană (vai de ea !);

Armenească — azi Gh. Asachi;

Grecească sau a Siriei — azi Plevnei;

Tioibaș — azi Al. Vlahuță;

Mitropolitul Grigorie al Irinopolului — azi Sf. Vineri;

Sariei, Turcească, Sârbească, Bulgărească și altele.

Ar fi bine să se păstreze denumirile vechi:

Strada Băilor — azi Oituz;

Catelniță — Traian;

Căzăcească — Grivița;

Săpunărei sau Murdară — Bucovinei („cinstea“ aceasta nu s'ar face, dacă edilii s'ar fi obosit să cerceteze la fața locului străzile, a căror nomenclatură se preschimbă în cabinet);

Fariseilor — Banatului;

Înălțării — Gr. Ureche;

Iacob (Hâncu ?) — Gh. Lazăr;

Lankaster (școala de studii după metoda lui Lankaster) — Iacob Hâncu;

Cimitirului (după vechiul cimitir evreesc), apoi a Văduvelor — Ion Sîrbu;

Livezilor — Ec. Teodoroiu;

Olăriei — Mihail Sturdza;

Obștească — Mărășești;

Camenolomnaia (a cărrierii de piatră) — Dragoș-Vodă;

Sinagogilor — Decebal;

Capelei — I. Neculce;

Misișilor — Maramureșului;

Caraimilor — Mircea cel Mare;

Popilor — Miron Costin;

Titu — Titu Maiorescu ;

Fără nume — Murafa, și altele.

Puține denumiri s'au mai păstrat : Begucii-Izvorului, Mazarachi, Sârbească, Buna Vestire, etc. Dar și aici, un pseudo-romantism a biruit, când strada Fântânilor, pe care se aducea apa din cișmele dela Mazarachi, a ajuns la rangul de : Fântâna Blanduziei ! Mai ales în partea veche a orașului, străzile întortochiate și murdare ar fi trebuit să-și păstreze nomenclatura istorică, deoarece prin schimbarea artificială a unor denumiri (Titu — Titu Maiorescu, etc.), nu s'a cinstit, nici nu s'a popularizat amintirea unui mare cărturar, iar aspectul străzii Asiatică nu s'a Românizat odată cu noua denumire. Ca și monumentele cimitirelor locale, toponimia străzilor este un document istoric pentru o lungă și neîntreruptă viață românească a orașului, care nu lasă de dorit. Nume de Balș și de Rosetti nu au nevoie de „românizare“.

O repartizare rațională a denumirilor noi trebuia să se exercite în partea principală a orașului. Strada Viilor, încă nu demult contura hotarul Chișinăului dinspre Sud-Vest. „Adevărată Elveție“ ¹⁾ s'ar fi rostit Impăratul Alexandru I, privind spre Buiucani. Pe strada Fierarilor (Eliade Rădulescu), încă acum câteva decade se înșirau fierăriile de pe bariera Renilor, apoi a Ismailului, iar astăzi — a Hânceștilor. De aici, numele străzii Reni (M. Kogălniceanu) și Ismail. Această parte superioară a orașului purta denumirea Gurii Galbine (moșia lui Iancu Balș). Pe aici se plimbau cetățenii, printre morile de vânt, spre livezi și hârtoape, care se începeau dela strada Leovei (azi G-ral Berthelot) și se întindeau dincolo de cimitirul Central și vile apropiate, de azi.

La o revizuire rațională a nomenclaturii străzilor, s'ar fi ajuns la o cinstire cuvenită a memoriei marilor înaintași ai țării, dar și ai provinciei. Ar fi bine să se păstreze

¹⁾ Călătorul din 1831, dr. Zucker, privind Basarabia din punct de vedere etnic, a denumit-o : „Italia rusească“.

denumirile frunțașilor care au ilustrat acest oraș pe vremuri, dar și strada Iașilor, care multe decade — sub dominația străină — purta acest nume, sau străzile Fântânelor (azi M. Eminescu și V. Alecsandri), unde mai înainte se aflau fântânele de pe marginea Chișinăului, înlocuite apoi cu „butcele“ paznicilor de noapte. Acum câteva zeci de ani, ultima „butcă“ se ridica în grădinița din fața actualiei chesturi de poliție. Strada Ostrogului (închisorii vechi) s'a numit apoi: Balș, după Iorgu Balș, ctitorul unui azil de copii, a cărui clădire s'a cedat școlii normale de băieți.

N'ar fi trebuit, cu diferite ocazii puțin însemnate, să se schimbe la fiecare câțiva ani aceste denumiri, nici să se creeze porțiuni de străzi cu diferite nume, ca să „imortalizeze“ pe unii frunțași ai partidelor politice...

* * *

În Octombrie și la 11 Noembrie 1940, Chișinăul a suferit mult de pe urma cutremurelor. Muzeul Național, închisoarea centrală și multe alte clădiri s'au prăbușit. Viceguvernatorul Wiegel semnala această primejdie, interzicându-se pe atunci și ceva mai târziu, pe vremea guvernatorului Feodorov, ridicarea unor case mai înalte.

În jurnalul sărdarului Isaia Ohanian († 1831), scris într'un calendar cu sfaturi pentru ghicirea viselor și a norocului, se înregistrează cutremure la 20 și 30 Ianuarie, 13 Martie și 28 Octombrie 1813 și 11 Martie 1814. Se mai cunoaște puternicul cutremur dela sfârșitul iernei anului 1821, care a avariat multe case din Chișinău, Tighina și Cetatea-Albă. Istoricul A. Zașciuc înregistrează un cutremur tot așa de puternic la 13—14 Septembrie 1829, care este descris și de dascălul francez din Principate J. A. Vaillant, apoi un alt cutremur la 24—25 Noembrie 1832, la 24 Aprilie 1834, un cutremur și mai puternic în vara anului 1835, apoi — la 13 Ianuarie 1838, 20 Septembrie 1843, 9 Decembrie 1847 și 16 Decembrie 1857.

Fenomenele naturii preocupau mult pe înaintașii noștri. Într'un jurnal cu socotelile și evenimentele familiale, funcționarul administrației provinciale, Constantin C. Sibirski (1831—1901), vorbește și el despre cutremurele puternice din 13 Decembrie 1880, 5 și 29 August 1893 și 20 Februarie 1894. Al doilea cutremur din 1893, a fost urmat de un sgomot subteran.

Înainte de 1940, cel mai puternic cutremur a avut loc la 28 Martie 1934. În schimb, până în Iulie 1941, Chișinăul n'a suferit de pe urma incendiilor mai mari.

Conducerea comunală

Încă din secolul al XVIII-lea apar pârcălabii de Chișinău. La 1817, se înființează Primaria sau Duma orașănească, Consiliul Comunal completându-se cu cinci sfetnici, aleși după naționalități, dintre negustorii români, greci, armeni, poloni, bulgari, sârbi, evrei și ruși. Pe la 1817—1819, se alege un primar — vel-căpitanul moldovean Anghel Nour, ale cărui „studii“ se mărginesc la puțină știință de aritmetică. În același timp, supravegherea Primăriei o are polițaiul orașului. Dela 1819, pentru sarcini administrative și judecătorești ale negustorimii Chișinăului, se înființează un Magistrat, condus de un burgomistru și doi ratmani. Primul burgomistru este Stavru Dimu. Magistratul există până la 1866.

Se observă că, dela început, conducerea orașului rămâne în mâinile guvernatorului Basarabiei. Generalul Hartingh alcătuiește, în colaborare cu inginerul hotarnic Ozmidov, primele planuri; generalul Bahmetev continuă lucrările. Comitetul edilitar: același Ozmidov și consilierul Donici, nu face nimic în plus, nici chiar pe la 1824, încât vice-guvernatorul Wiegel și inginerul hotarnic Bogdan Eitner, colaborează la asanarea apelor Bâcului și stabilirea unui plan de aliniere a străzilor. Mitropolitul Gavriil a fondat prima tipografie și seminarul teologic, generalul Hartingh — spitalul și închisoarea, generalul Bahmetev — grădina publică, etc.

Până pe la 1870, Primăria Chișinăului avea rolul restrâns de a orândui treburile negustorești. Bugetul Chișinăului, la 1821, era de 25.000 lei. La 1824, s'a cumpărat o urnă pentru balotaj. A fi primar, nu era o cinste prea mare: la 1828 e ales în unanimitate, bătrânul Hristofor Nedovici, care scapă cu greu de această onoare, dovadă că e bolnăvicios și completamente surd. Toți primarii și burgomiștrii de pe vremuri sunt negustori, așa dar, reprezentanții clasei de mijloc, ce-o administrează destul de priceput. Când, de pildă, brutarii încearcă specula și greva, se dă ordin ca ei să se prezinte în piața polițienească, unde greviștii sunt executați în public, cu vergi.

Iată lista primarilor și a burgomiștrilor:

Primari:

1817—1819 Anghel Nour,

1831—1833 Stavru Dimu,

1834—1836 D. Lovcinski,

1837—1842 Pan. Sinadino,

1843—1845 D. Lovcinski,

1846—1848 Dimitrie Durdufi,

1849—1854 Dimitrie Mincu,

1855—1857 Anghel Nicolau. În Consiliul Comunal s'au ales: Petre Caldaran, Apostol Vleh și Ion Ciorăscu, fondatorul școlii agricole din Cricova.

1858—1866 D. Mincu,

1867—1869 asesorul colegial Adam Krijanowski,

1870—1871 Pavel Hristofor Gumalic.

Burgomiștri:

1819—1821 Stavru Dimu,

1825—1830 D. Lovcinski, care este și locțiitor de primar,

1831—1833 Ioan Gladilin,

1834—1836 Constantin Marabuti,

1837—1840 Iacob Nicopol,

1840—1848 C. Marabuti,

1855—1860 Artemie Zaharian,

1861—1866 C. Marabuti.

La 1871 se reorganizează aşezământul administraţiei oraşului. Primăria capătă o importanţă mai mare. În calitate de primari ajung intelectualii distinşi ai Chişinăului, primul fiind ales Clemente P. Şumanski, fost jude de instrucţie, căsătorit cu Ecaterina Stroescu, sora darnicilor binefăcători Mihail şi Vasile Stroescu. Şumanski a murit în vârstă de 48 ani, la 3 Septembrie 1877, în urma unui incendiu al teatrului de vară din piaţa Poliţienească.

Succesorul său este Carol Al. Schmidt (1846—1928), căsătorit cu Maria Cristi, şi el fost jude de instrucţie, cel mai vestit primar al Chişinăului. Sub conducerea lui, oraşul ajunge la treapta cuvenită unei capitale de provincie. Pe la sfârşitul decadei a IX-a a secolului trecut se face un împrumut de înzestrare a Chişinăului, în valoare de 1.500.000 ruble. Acest împrumut dă posibilitate să se achite datoriile mai mici din trecut, iar 800.000 ruble se varsă la dispoziţia unei Comisii edilitare, prezidată de dr. Leopold Şiţinski. Se construieşte de arhitectul Eladi, după modelul Universităţii din Odessa, palatul Primăriei, distrus la 1941, pompieria, spitalul municipal şi cel militar, mai multe şcoli şi altele. Schmidt demisionează la 14 Septembrie 1903.

La Primărie se succede: 'dr. Leopold Şiţinski, născut la 1854 şi recent decedat, a cărui mamă se trăgea din boierii Râşcanu. El este primar în anii 1904—1905.

Între anii 1905—1910, este ales ca primar Pantelimon Sinadino, feciorul directorului băncii oraşului şi nepotul unui primar mai vechi. Născut la 1875, Sinadino e moşier, deputat în trei Dume, distins cunoscător al problemelor financiare, fruntaş cu un rol important în epoca Unirii, senator român. Are o soartă tragică, în urma evenimentelor din Iulie 1940; lasă preţioase memorii.

Urmează între anii 1910—1917 şi 1920—1922, inspectorul de fabrici din Basarabia, Iulian Lewinski (1859—1923), ginerele neuitatului fruntaş moldovean, Alexandru Cotruţă.

La conducerea Primăriei, la 1918—1919, e numit cunoscutul fruntaș naționalist, Vladimir Herța, decedat la 1924. Abia la 19 Februarie 1926 se adună primul Consiliu Comunal, prezidat de avocatul Sebastian Teodorescu. Consiliile Comunale sunt prezidate de primarii: Ion Negrescu, Dimitrie Bogos și Ion Costin. În Iunie 1940, Chișinăul era condus de Vladimir Cristi, iar astăzi — de colonelul Anibal Dobjanschi.

CETĂȚILE MOLDOVEI DE PE MALUL NISTRULUI

Moldova Domnitorilor Alexandru cel Bun și a lui Ștefan cel Mare, țara vitejilor între viteji, ca un scut de oțel a primit loviturile păgânilor. Stepele vecine aduceau din adâncul Asiei, hoardele barbare. Aici, însă, pe malul stâncos al Nistrului, vechii Voevozi ai Românilor, au apărut hotarul de Rasărit al Europei. Pe malul bătrânului Nistru a crescut șirul de întărituri — cum a spus profesorul Simion Mehedinți — o înaintată linie de „burghuri“ europene în fața nomazilor Asiei.

Limanul Nistrului străjuește stepele verzi ale Bugeacului cântate de romanticul Mickiewicz, întregul țărm al Mării Negre și antica Cetate-Albă. Este vechea colonie Tiras, a cărei populație o amintește părintele istoriei, Herodot. Micile corăbii ale navigatorilor greci și finicieni găseau pe limanul Nistrului un adăpost mai sigur, decât pe valurile furtunoase ale mării. Exemplul lor l-au imitat și negustorii de mai târziu, venind la cetate din locurile îndepărtate ale Genovei, Veneției, din Constantinopol și din Trapezunt.

În decursul secolelor, Tiras a ajuns să poarte atâtea denumiri, fiecare rezumând legenda unei îndrăzneli pe ape: Asprocastron, Maurocastron, Moncastron, Belgorod, Akkerman și multe altele. Așa a venit aici negustorul din Trapezunt, care a fost chinuit de păgâni, găsindu-și o moarte de mucenic pe malul limanului. Era Sfântul Ioan cel Nou, ale cărui moaște stau, astăzi, în racla dela Suceava.

Sfântul Ioan cel Nou este martirizat de păgâni în vea-

cul al XIV-lea ; impresia acestui sfârșit a lăsat o puternică imagine în sensibilitatea întregului popor românesc. Domnitorul Alexandru cel Bun a poruncit ca moaștele prea fericitului Ioan să fie aduse la Suceava. La biserica episcopală din Roman se află o mărturie vie a martirisajului acestui Sfânt, o frumoasă icoană a Cetății-Albe, din secolul al XVI-lea, redată în vechea pictură murală. Mitropolitul Grigorie Țamblac a descris viața Sfântului Ioan.

Nu departe de Cetatea-Albă, pe malul limanului, un izvor uitat, în singurătatea lui liniștită, vorbește despre sfârșitul Sfântului Ioan, iar în apropierea zidurilor cetății, lângă o veche biserică — zidită pe stânca unui cimitir mic — o capelă modestă arată locul unde a fost înmormântat neuitatul călător din Trapezunt. În această biserică, se spune, că ar fi slujit, deasupra pietrei sale de mormânt, Episcopul Iosif, vlăstarul familiei domnitoare a Moldovei, pe care Alexandru-Vodă cel Bun l-a ridicat în scaunul arhieriei, ca cel dintâi Mitropolit al Țării.

Străinii au admirat deseori Cetatea-Albă. Castelul s'a refăcut sub domnia succesorului lui Alexandru, Ștefan-Vodă, care în anul 1440 și-a stabilit sediul principal la gurile Nistrului. Fedorca, pârcalabul cetății, a și lăsat pe zidul ei o inscripție de marmoră :

„Ruga robului lui Dumnezeu, Fedorca, făcutu-s'a această cetate pe vremea prea cuviosului Domn Gospodar Ștefan Voevod și prin boierul Domniei Sale și al cetății pârcalab, la anul 6948. Mântuește de primejdii pe robul tău, Născătoare de Dumnezeu, Ștefan, Noembrie în 10“.

Luptele pentru domnie au adus pe tânărul Vodă Alexandrel să stăpânească Cetatea-Albă. El a încercat să întemeieze aici un principat osebit. Dar a fost otrăvit de curteni, chiar în castelul cetății. Pârcalabul, sau cum se spunea pe acea vreme în Occident, burggraful cetății, Stanciul, a continuat opera de reclădire.

Dar nimeni n'a înțeles mai bine rostul Cetății-Albe, decât marele Ștefan. Pe vremea lui, zidurile vechiului

castel au fost lărgite, turnurile înălțate, cu ocnite și ambrazuri.

„În anul dela întruparea Domnului 6984 — mărturișește inscripția de pe poarta medievală a castelului — s’au săvârșit marea poartă, în zilele cuviosului Io Ștefan Voevod și în zilele panului Luca și Herman“,

Cu cât se apropiau la orizont primejdiile, cetatea continua din an în an să fie tot mai întărită...

* * *

Dacă ne ridicăm în sus, spre izvoarele Nistrului, găsim a doua cetate, Tighina, străjuită de o biserică — clitorie a marelui Ștefan. Astăzi nu au mai rămas decât ruinele castelului. Dar zidurile acestea ne amintesc de un important centru comercial și militar de-acum două-trei veacuri.

Toate aceste cetăți românești erau orașe însemnate pentru negoț, prin care treceau mărfurile spre Crimeea, Germania, Polonia și Țările Nordice. În ele s’au instalat vămile domnești și negustorii străini ; darurile mari se aduceau la aceste centre de legătură dintre Occident și Orientul îndepărtat. Când s’a simțit nevoia de a fi aparate de atacurile venite din stepele vecine, toate cetățile au obținut o înfățișare de castele medievale, cu zidurile largi și înalte, turnuri înconjurare de valuri întărite și șanțuri adânci, umplute cu apă.

Ostașii Sultanului Soliman au năvălit și asupra Tighinei românești.

„S’a întunecat și cetatea Tighina“, — zice cronicarul Miron Costin, în poemul scris în limba polonă.

La Tighina, sau pe turcește Bender, s’a refugiat după înfrângerea sa dela Poltava, în anul 1709, îndrăznețul Rege Carol al XII-lea, al Suediei, urmat de răzvrătitul hatman al Ucrainei, bătrânul Mazepa. Trebuie să amintim că Voltaire s’a inspirat din evenimentele petrecute pe malurile Nistrului. Don-Juan-ul lui Byron și-a trăit sbuciumul sub

zidurile Cetății-Albe și ale Ismailului. Oare sublimele poeme ale lui Byron și Pușkin, despre sfârșitul aventurosului Mazepa, descris și de Gheorghe Asachi, nu sunt prezentări ale plaiurilor apropiate? Mazepa, bătrânul erou al versurilor romantice, a venit să moară la Tighina. Rămășițele sale pământești au fost îngropate la Galați.

Cât despre Carol al XII-lea, el a rămas mai mult timp pe pământul Moldovei. Aici a venit să-l întâmpine pe aliatul său rănit și zdrobit, Regele Poloniei, Stanislaw Leszczyński. În apropierea cetății Tighina, la Varnița, unde s'au păstrat urmele lagărului Suedezilor: „Noul Stockholm“, rădăcea neastâmpăratul conducător al oștilor nordice.

Odinioară, mulți iluștri conducători de popoare, au călcat pe malurile Nistrului românesc. Unii și-au găsit chiar, între Prut și Nistru, sfârșitul lor tragic, cum au fost hatmanul Zolkiewski al Polonilor sau prințul Potiomkin al Rușilor. Alții, de pe vremea lui Darius al Perșilor și a ostașilor voinici ai Macedoniei și Romei, până la Ioan Sobieski, Carol al XII-lea, Petru cel Mare și Soliman, au pășit și ei pe acest mal stâncos.

* * *

Soroca, e altă cetate pe malul Nistrului.

Nistrul curge aici domol, deschizând larg porțile unui ținut bogat al Moldovei. Albia, tăiată în piatră, descoperă culmile dealurilor presărate cu dese păduri seculare. Sate patriarhale, mănăstiri strălucind cu aurul crucilor se conturează pe verdeța malurilor acestui fluviu, care ne deslușește un castel — cel mai mic din șirul cetăților Nistrului — Soroca.

Este leagănul vitejilor arcași și lăncieri, care veneau în ajutor, în clipe grele de încercare, lui Ștefan cel Mare, lui Petru Rareș, Vasile Lupu și altor Domni. Din acest cuib sburau șoimii Moldovei — „căpitani de margine“ — când îi chema Domnul Țării.

În anul 1499, aflăm la Soroca pe Coste-pârcălabul.

Fiul lui Ștefan, Petru Rareș, reconstruiește cetatea din piatră. Polonii, Cazacii, Tătarii și Turcii o asediază rând pe rând. Un atac — dintre cele multe— îl descrie la 1711 brigadierul francez Moreau de Brasey :

„Patruzeci și cinci de ani în urmă — povestește brigadierul — această cetate a suportat un asediu glorios: 40.000 de Turci și 40.000 de Tătari, sub conducerea unui seracsir, au fost nevoiți, după eforturi zadarnice, timp de șase luni, să se retragă cu rușine, lăsând tabăra și întreaga artilerie, ceea ce seracsirul a trebuit să plătească cu capul său“.

* * *

Nistrul curge și mai încet. Spre Nordul Basarabiei trecem la a patra cetate de hotar: Hotinul.

Cetatea-Albă este cel mai vechi oraș din acest colț al Europei. Dar Hotinul este o cetate care-i poate fi rivală, prin gloriosul ei trecut. Vechimea Hotinului se pierde și ea în negura vremurilor.

Legenda atribue fondarea acestei cetăți Regelui Dacilor Hotizon. El ținea să se căsătorească [cu frivola fată a Împăratului August, din pricina căreia se credea că a fost exilat în părțile noastre și Ovidiu, poetul *Metamorfazelor* și al elegiilor *Tristia*. Sunt legende, dar din acelea pe care se întemeiază trecutul nobil și eroic al oricărui neam străvechiu.

Hotinul apără dela primele începuturi Țara Șepenițului, un knezat din Nordul Moldovei. Alexandru cel Bun ridică Hotinul la rangul unei cetăți de prim ordin european. În zadar au asediat-o, sub domnia lui Ștefan cel Mare, Turcii. Zidurile, care se pot vedea și astăzi, au rezistat.

Sub bolțile largi ale unei camere din castel, a răposat Alexandru Lăpușneanu, eroul puternicei nuvele a lui Constantin Negruzzi. Este și aici o legendă, umbre ale romantismului epocii lui Byron, Schiller și Pușkin, din cele care întipăresc în imaginația noastră tipuri mai ca-

racteristice decât le dă istoria însăși, ale unui Don Carlos, Child Harold, Boris Godunov sau Lăpușneanu.

Despre Hotin se vorbește și în cântecele căzăcești despre reunitul „Baida” — prințul Dimitrie Wisnowiecki, și el un nepot al lui Ștefan cel Mare.

Un război adevărat au dus Polonii în jurul cetății, în anul 1621, luptele lor fiind descrise în *Comentariile* lui Iacob Sobieski, tatăl Regelui Ioan Sobieski, și cântate în renumitul poem al lui Wacław Potocki: *Wojna Chocimska*.

Dimitrie Cantemir vorbește și el, în *Descrierea Moldovei*, de Hotinul, „care trebuie numărat printre cele mai mari cetăți ale Moldovei. Odinioară era întărit dinspre Apus cu șanțuri și ziduri foarte înalte, iar dinspre Răsărit în chip natural — de malul repedelui Tiras-Nistru și de stânci colțuroase...”

Sub zidurile Hotinului s'a dat de Ștefan-Vodă Petriceicu și Regele Ioan Sobieski, vestita bătălie din anul 1673, împotriva Turcilor, când a căzut ucis în luptă viteazul pârălab al cetății, Efrem Hâjdev, străbunul ilustrei familii de scriitori români. Vodă-Petriceicu, urmat de boieri—cumnatul său Apostol Catargi, de Hâjdei, Sturdza, hatmanul Grigore Hăbășescu, Kalmușki și alții, s'a refugiat apoi în Polonia, unde nobilii români au fost primiți cu mari onoruri.

La Hotin, Domnitorul Duca a întemeiat o școală de studii înalte, ilustrată, pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea, de eruditul cărturar, Episcopul Amfilohie Hotiniul.

Ici-colo mai rămâne câte un nume de Domnitor, sau boier moldovean, care și-a legat viața de una din aceste cetăți istorice. Marele cronicar Miron Costin a fost pârălab la Hotin, iar Apostol Catargi — la Soroca. Și câte falnice înfăptuiri au realizat acești mari boieri ai glorioasei Moldove!

Istoria ne-a păstrat un trecut măreț. Legenda ni-l completează cu poveștile din bătrâni, despre evenimentele pitorești de altădată. Și mândre se înalță zidurile vechi, rupte parcă din stânca malului Nistrului, ca o mărturie vie a trecutului.

B U G E A C U L

Este cea mai veche regiune din părțile noastre ale Europei, acest Bugeac, care merită un istoric, dar și descrieri din cele mai pitorești. Două mii de ani înainte de Hristos, pe aici au trecut Grecii, iar vreo două secole mai târziu, au trecut, dar și s'au așezat strămoșii noștri Tracii.

Căderea Daciei sub stăpânirea romană, după o luptă înverșunată între Decebal și Traian, a adus asupra Bugeacului o dominație latină de aproape două secole. *Pustiul Geților* — Bugeacul — a fost despărțit de lumea barbară, printr'un val, zis al lui Traian. Nu știm, când și în ce împrejurări, acest val s'a înălțat. Nu s'au făcut săpăturile arheologice necesare, deși crearea unui asemenea val nu putea să treacă neobservată și fără urme. Este fapt cert, că valul lui Traian a statornicit și mai mult despărțirea acestei regiuni, în care pentru un scurt timp s'a încheiat viața unor năvălitori, în acest *Unghiu* sau tătarește *Bugeac*, dintre Prut, Dunăre, Marea Neagră, Nistru și „Val“. Numai în vechiul Bugeac roman s'au zidit orașe și cetăți, s'au făcut drumuri noi, reluate mai târziu de Români.

Muntenii și-au întins primii stăpânirea asupra Bugeacului, care pe atunci nu purta acest nume. Domnitorul Basarab-Intemeietorul, în secolul al XIV-lea, așează în vecinătate, peste Prut, în *Oltenii*, coloniști, ca să întărească această legătură cu *Basarabia*, căci acesta e cel mai exact nume al viitorului Bugeac; faptul ni-l lămurește profesorul Constantin C. Giurescu. Iar Mircea cel Bătrân e Domn de amândouă părțile Dunării până la Marea cea Mare. Astfel, din cauza stăpânirii regiunii de către Dinas-

tia lui Basarab, i s'a zis : *Basarabia*. Vechi nume românesc, extins după pacea din 1812 asupra întregii Moldove dintre Prut și Nistru.

Bugeacul e plin de străvechea glorie a Moldovenilor.. Au năvălit însă Tătarii, împotriva cărora continua să lupte populația românească. Răsunetul acestor bătălii îl găsim în baladele *Grue-Grozăveanu* și *Novac*, și în isprăvile lui Dan, căpitan de plaiu, cântate de Alecsandri. În părțile Bugeacului s'a compus — scrie venerabilul cărturat Scarlat Preajbă — cântecul lui *Ghelea* :

*Dela Nistru până la Krîm,
Din Bugeac până la Mare
Sunt tocmai patru hotare
Peste ele'n lung și'n lat
Tot tătarul și cazac...
Mulți tătari am omorît,
Mulți creștini am slobozit
De-amara strănătate
Din plean și dela moarte...*

Din vremurile cele mai vechi, Bugeacul a fost descris de numeroși călători, care au trecut prin poarta aceasta, spre stepele din Răsărit. Dar și în poezie, trei genii ai romantismului străin : Byron, Pușkin și Mickiewicz, s'au inspirat în versurile lor de această regiune pitorească. O admirabilă antologie a poeziei din Bugeac, a publicat-o acum câțiva ani, căpitanul Dragomir Petrescu, un inimos scriitor de pe malul Ialpuhului. Acum câțva timp, un alt cărturar al Moldovei, profesorul Gheorghe Cuza, a dăruit Bugeacului un întreg volum de frumoase amintiri și descrieri, privind această regiune : *Unduri de lanuri și neamuri*, — a spus autorul. — Stepele Bugeacului, astăzi cântate de visătorul Vladimir Cavarnali.

Ciudat aspect prezintă populația Bugeacului. Elementul vechi românesc formează o temelie solidă, dar e încadrat în zeci de formațiuni noi. Probabil — în decursul is-

toriei — spre norocul elementului de baștină, deoarece populația pestriță — „Americani basarabeni“ — își găsea o limbă comună în limba românească, iar baza ei o formau Românii.

Coloniștii germani au venit în Bugeac, mai ales între anii 1814—1818, părăsindu-l în număr de peste o sută de mii, la 1941. Ei reprezentau elementul cel mai cult al agricultorilor basarabeni. Francezii din Elveția au fost întemeietorii viticulturii de Șaba. Bulgarii, despre care a scris nu demult o prețioasă monografie D. N. Mincev, Rușii, Găgăuzii și mulți alții completează populația Bugeacului.

Nimeni însă nu are în Bugeac un trecut așa de glorios ca Românii. E destul să citim volumul profesorului Nicolae Iorga, închinat Cetății-Albe și Chilie, sau operele profesorului Gheorghe Brătianu, ca să observăm ce viață de sbucium istoric au trăit Românii în Bugeac. Luptele marelui Ștefan în Basarabia alcătuiesc o epopee. La Roșcani și-a găsit o moarte de erou, Ioan-Vodă cel Cumplit.

Vechea biserică din Chilia, zidită de Ștefan cel Mare și reclădită de Vasile-Vodă Lupu, sau mormântul medelnicerului Grigore Clucerescu, îngropat la 1811 în biserica Adormirii Maicii Domnului din Ismail, refăcută dintr'o geamie turcească, câte vedenii ridică ele în amintirea noastră! Fie chiar acei moșieri din Bugeac, pe care îi cunoaștem la începutul secolului trecut; spătarul Iancu Sturdza — la Leova, Baimaclia, Taraclia, Țiganca, comisul Iancu Balș — la Frumoasa, Pilinei, Greceni, Ciomai, stolnicul Matei Râșcanu — la Toceni, Manta, Vadu-lui-Isac, spătarul Costache Sturdza — la Larga, frații-spătari Panait și Petrache Kazimir — la Tartaul, Negrilești, Gotești... Toponimie românească, care nu s'ar fi păstrat, dacă într'adevăr, Bugeacul cândva, pentru o singură clipă, ar fi rămas „pustiu“.

Și pe urmele acestora venind alte neamuri, din care totuși s'au născut Românii, ca frații Alecu și Mitică Caravasile, Alecu Ecsarhu, Dimitrie Crăciunescu, frații Za-

hariade, Bădărău, unii dintre ei, prietenii lui Mihail Kogălniceanu și ai altor frunțași din Vechiul Regat, — basarabeni descriși în amintirile regretatului meu părinte. Kogălniceanu, Hasdeu și Gheorghe Sion întreprind călătoria prin Bugeac.

La Ismailul marelui cărturar Episcopul Melchisedek, sau la Cahul, cu somnoroasa-i atmosferă, ironizată de poetul Teodor Șerbănescu :

*Acesta e Cahulul... păstor fără idile !
Alcea poezia nu are ce căta,
Lăsa-voi dar orașul lui D. Caravasile
Și mă voi duce acolo pe multe a visa.*

Sau :

*Ca o sarică albă pe umeri atârnată,
Și-a căreia lungi poale ajung până 'n călcâi, —
Așa Cahulul pare, — sarică îmbrăcată
Pe umere de dealuri și târând prin vâi.*

*Piața pare-un petec cârpit drept în spinare,
Un petec negru-alături cu case-albite 'n var ;
Biserica din capul orașului îmi pare
O glugă ciobănească în vârful unui par.*

*Glodoasele lui strade sunt mări nenorocite
În care trist sombrează galoșii din picior,
Iar casele-i mărunte, sub stuf înădușite,
Lumei civilizate strig toate : ajutor.*

O vânătoare de acum 90 de ani, ne-o descrie un cărturar uitat al Basarabiei, Constantin Stamati-Ciurea. Iată două fragmente ale acestei descrieri, care ne prezintă Bugeacul sub două aspecte diferite : liniște și furtună.

„Cătinel, tăcerea nopții începu a domina și în lagărul nostru. Focurile bivacuului se stinseră, aruncând din timp în timp câte o limbă de flacără albăstrue și scântei roșiatice ce, ca stelute de aur topit, sclipeau sus în aer, stin-

gându-se pe rând. În jur, unde și unde răspundeau prepelelițele, unindu-și cântecele cu dărdăitura cârsteilor de mlaștine. Păsărelele aceste nevinovate nu ne inspirau groaza ce o simte călătorul pe vreo oază în deșerturile Africei, unde sbiară leii și tigrii feroși...”

Și iată o furtună în Bugeac:

„... Ierburile șesului unde am lăsat focul nestins, s’au aprins în urma noastră și pojarul vine spre noi. Noi ne sbuciumăm în toate părțile cu o precipitație, precum o are omul numai în momentele de pericol, căci vijelia se apropia cu mare repeziciune. Tunetul merge tot mai puternic și des, iar pe fundul vânt al norilor se desemna o dungă roșie a pojăriștei mereu crescând și limbi de foc se’ntruclău cu săgețile de fulger, ce spintecau clăbucii suri ai fumului. Însă nimic nu se mișca, niciun paiu, și pământul părea a aștepta cu supunere urgia ce i-o trimețea cerul impunător. Apropierea momentului decisiv se anunța printr’un vuet sinistru și vijelia deslănțuită și scăpată din închisoare, izbucni cu o putere înfricoșată. Un trăsnet de tunet sgudui șesul până’n lungă depărtare. Pojărăștea cu flăcări încovoiate se întinde înainte, aruncând torente de sperlă și scânteii, ce ne acopereau furgoanele. Corturile noastre smucite din țărushi și învăluite în ciciulețe, se duseră de-a-rostogolul la vale...”

Bugeacul nu trebuie să fie înțeles numai ca stepă, ci și Dunărea, acea fermecătoare deltă, plină de o viață din cele mai interesante, descrisă de profesorul Ion Simionescu.

Despre această deltă ne-a lăsat frumoase pagini scriitorul nostru Nae Dunăreanu.

„BELZ“ ȘI „COZIAL“ DIN BASARABIA, ÎN SECOLUL AL XV-LEA.

Printre descrierile călătoriilor care prezintă o importanță pentru cercetarea trecutului țării noastre, un interes deosebit prezintă însemnările francezului Guillebert de Lannoy (1386—1462), ambasadorul Regelui Angliei și al Ducelui Burgundiei, care la 1421 a vizitat Moldova. Despre această lucrare a publicat unele detalii E. Diaconescu, în volumul II al „Lucrărilor Societății Geografice D. Cantemir“ (Iași, 1940), iar mai înainte, noi am făcut o punere la punct în legătură cu această călătorie, în revista „Cuget Moldovenesc“, din Bălți.

Este important de precizat că, în rusește, lucrarea a apărut la 1852, în volumul III al „Notițelor Societății de istorie și antichități din Odessa“, comentată de profesorul Filip Brunn. Din această revistă au cunoscut-o istoricii basarabeni, folosind prețiosul izvor istoric înainte de Bogdan Hasdeu, care l-a publicat, în traducere românească, în „Arhiva Istorică“ (vol. I, 1865—1867, part. I, p. 129—130).

Pornind dela o denumire greșită: Cameneț, în loc de Cremenet (în fond, aceeași „pietroasă“ românească), apropiat de Belz, istoricii basarabeni, începând cu Alexandru Zașciuc (*Regiunea Basarabiei*, Petersburg, 1862, vol. II, p. 156) și terminând cu Ștefan Ciobanu (*Orașe, în Basarabia*, Chișinău, 1926, p. 93), au considerat că e vorba de Camenița-Podoliei și Bălții din viitoarea Basarabie, care ar fi existat, așa dar, din secolul al XV-lea. Am semnalat mai demult, în „Cuget Moldovenesc“, că primul Cameneț nu era decât Cremenet, care, ca și Belz, se află în Volynia. Astfel

se explică faptul că diplomatul francez o întâlnește la Belz pe Ducesa de Mazovia, sora Regelui Vladislav al Poloniei. Acest fapt, interpretat greșit de istoricii basarabeni, aducea la 1421, în mijlocul Moldovei, o Domnișă polonă, ceea ce deschidea perspective largi unor teorii de expansiune, întemeiate și pe stăpânirea Ducelui Vitovt al Lituaniei, care ajungea până la Nistru.

Din Cremenet sau „primul” Camenet, Guillebert de Lannoy se întoarce la Lvov, de unde trece „la un alt” Camenet, de data aceasta adevărata Camenița-Podoliei, așezată într'un loc minunat, unde guverna reprezentantul lui Vitovt, cavalerul Gedigold.

Din Podolia, diplomatul se îndreaptă în Valahia Mică, adică Moldova, prin mari pustietăți, și găsește pe Voevodul Alexandru cel Bun într'un sat al său, Cozial. Acest „Cozial” este o veche enigmă, pe care în zadar au căutat s'o deslege istoricii. E. Diaconescu, după ce aduce unele păreri din trecut, publicând textul călătoriei, afirmă categoric: reședința Moldovei, Suceava (p. 16, comp. și p. 6). De altfel este părerea lui N. Iorga (*Basarabia noastră*, Vălenii de Munte, 1912, p. 13), care consideră că, „Cozial” ar fi derivat dela numele Suceava, C în loc de S., fiind luat din scriptura slavonă. Hasdeu crede că este satul Cozia din județul Fălciu (confundându-l cu satul Bohotin). Afirmația e combătută de R. Rosetti (*Cronica Bohotinului*, „An. Ac. Rom.”, tom. XXVIII, p. 157), iar profesorul Constantin C. Giurescu precizează că e vorba tocmai de Cozia din județul Fălciu („Rev. Ist. Rom.”, vol. IV, 1934, p. 286—287, *Întâlnirea lui G. de Lannoy cu Alexandru cel Bun*). Se observă, însă, că acest drum ar fi prea greu de răzbătut, iar în ce privește teoria lui N. Iorga, nici ea nu rezistă, deoarece capitala Moldovei n'ar fi fost denumită de francez: *sat*. Nici drumul spre Suceava n'ar fi trecut *prin mari pustietăți*.

Cozial este un cuvânt greșit, notat din auzite de călător, și greșit transcris de el, mai târziu. Profesorul P. P.

Panaïtescu (*Alexandru cel Bun*, București, 1932, p. 40), presupune că este un sat, *azi dispărut, probabil în Basarabia*. Credem și noi, că este localitatea Caușani din Bugeac, pe care străinii o scriau: *Causian* (comp. Const. I. Karadja, *Le voyage de Michel Eneman de Bender à Constantinopole en 1709*, extras du „Revue Historique du Sud-Est Européen“, Vălenii de Munte, nr. 10 — 12, 1929, p. 5). Francezul, cu timpul, citind acest nume, fonetic, l-a înțeles:

Cozian, sau și mai greșit: *Cozial*.

Cunoaștem misiunea lui Guillebert de Lannoy de-a se îndrepta spre Siria. Trecând prin Prusia și Polonia, el și-a ales, de sigur, drumul bine cunoscut al Nistrului, pentru a ajunge la Cetatea-Albă, folosindu-se de corăbiile genoveze. Negăsind ceea ce i-a trebuit pentru transportul pe fluviu, era dela sine înțeles, că diplomatul n'a plecat pe drumuri anevoioase, spre Suceava, ci s'a îndreptat pe linia Nistrului, spre Sud. Astfel, el a trecut prin pustietăți mari.

Aflând, că Domnitorul Moldovei se află în apropiere, Guillebert de Lannoy se îndreaptă în satul său, Caușani, o localitate din cele mai vechi, cunoscută și prin biserica ei istorică. „Ștefan cel Mare face stăpân la Puhoiul în Lăpușna pe postelnicul Nicolae Matostat și pe Gligaș Melciul, și cu acest prilej se înseamnă drumul ce ducea de aici dela Prut, la *Caușanii* de lângă apa Nistrului“, — scrie N. Iorga (*Basarabia noastră*, op. cit., p. 21).

Alexandru cel Bun confirmă diplomatului francez, cu multe amănunte, adevărul asupra morții Impăratului Turciei și asupra războiului civil care era în toată țara, ceea ce îi împiedeca trecerea Dunării. Fiindu-i tăiată continuarea drumului pe uscat, dincolo de brațul Sf. Gheorghe, spre Turcia Asiatică, de Lannoy încearcă să ocolească Marea Neagră, îndreptându-și călătoria la Caffa, pe uscat. Plecând din „Cozial“ spre Caffa, diplomatul trece prin Cetatea-Albă. În orice caz, din Suceava, credem, ar fi mers, după cum se obișnuia, prin Tighina. Mai mult: *el a mers prin pustie-*

tățile cele mari din Valahia, mai mult de patru leghe, și a ajuns la Cetatea-Albă. Se dă și distanța etapelor parcurse, care ne confirmă presupunerea. Așa dar, satul „Cozial” trebuie să fie Caușanii din Basarabia. Astăzi, „une lieue kilométrique” corespunde la peste 4 kilometri; pe de altă parte, același călător ne dă și o altă distanță, mai precisă, cam 50 de leghe, între Cremenet și Lvov, călătoria ușoară prin stepă micșorând și mai mult distanța parcursă, în Bugeac, în închipuirea francezului.

Cetatea-Albă — povestește mai departe Guillebert de Lannoy — e o cetate și port la Marea Neagră, numită Moncastro (Mancastre) de Genovezi, sau Bellegrad (Cetatea-Albă). Este locuită de Genovezi, Valahi (Români) și Armeni. În același timp, în vederea unui atac turcesc care se putea prevedea, guvernatorul Podoliei, Gedigold, un prieten al lui Alexandru cel Bun, ridică aici, în grabă, cu ajutorul a 12.000 de oameni și a 4.000 de care, ziduri nouă. Peste trei ani era să sosească între aceste ziduri tari însuși fiul Împăratului bizantin, viitorul Ioan VIII, care se întorcea dintr'o călătorie din Europa (N. Iorga, *Basarabia noastră, op. cit.*, p. 14). Nesiguranța împrejurimilor localității se dovedește și din faptul că însuși de Lannoy a fost jefuit de niște hoți, la intrarea în oraș. Intervenind însă la Voevodul Alexandru, stăpânul Cetății-Albe, cei 9 hoți au fost prinși și aduși în fața lui, cu ștreangul în gât. Guillebert de Lannoy și-a continuat drumul prin marea pustietate din Tataria, spre Caffa.

TÂRGUL BĂLȚI

Schimbarea orientării economice a Basarabiei de după Unire a avut o înrăurire asupra orașului Bălți. Așezat pe râul Răut, în centrul unei bogate regiuni moldovenești, aproape la încrucișarea drumurilor ce se îndreaptă spre Iași, Cernăuți și Soroca, Bălții au toate șansele să ajungă un centru însemnat de viață economică.

Târgul Bălți nu este de proveniență veche. Istoricii pretind fără temei că Bălții există încă din secolul al XV-lea. Adevărul este că orașul nostru apare, pentru prima oară în istorie, abia la începutul secolului al XVIII-lea, când, la retragerea dela Stănilești, armata lui Petru cel Mare lasă acolo o parte din provizii.

Profesorul G. Ghibănescu din Iași a răscolit și trecutul târgului Bălți, care, la 1766, a fost cumpărat de familia Panaiti. Paharnicul Iordache Panaiti a fost un om foarte energetic, care — propriu zis — a clădit târgul Bălți. Pe la 1790, paharnicul, dorind să populeze regiunea, a adus în localitate vreo 300 familii de Armeni catolici, chemați din Polonia. Astăzi, grupul acesta de emigranți aproape și-a pierdut urmele în mijocul populației județului, în care, timp de un secol, familiile armenesti au avut un rol important la dezvoltarea vieții locale. Doar la un cimitir catolic învecinat, găsim numeroase pietre de mormânt, amintind pe emigranții din Polonia.

Paharnicul Iordache Panaiti s'a căsătorit cu o boieroaică, Maria Kostaki, a cărei lespede de mormânt, spartă, se găsea în dreapta catedralei vechi din Bălți. Familia Panaiti era cunoscută prin evlavia sa. Paharnicul a zidit la

1803, biserica Uspeniei din mănăstirea Vorona din Bucovina. Pentru Armenii aduși la Bălți, el a început să clădească, pe la 1795, o biserică catolică, planul lăcașului fiind alcătuit de arhitectul austriac Weismann. Dar Armenii n'au venit într'un număr mare, încât 9 ani mai târziu, biserica a fost inaugurată pentru locuitorii ortodoxi. Iconostasul i-a fost pictat de renumitul pictor bisericesc al vremurilor acelea, moldoveanul Eustate, tânăr trimis de prințul Potiomkin, ca să studieze pictura la Viena.

La 19 Aprilie 1818, prin târgul Bălți, călătorind spre Chișinău, trecu Impăratul Alexandru I. Aici i s'a vestit nașterea nepotului, viitorul Impărat Alexandru II. Dorind să memoreze evenimentul, Impăratul a întrebat pe proprietar, ce-ar putea să facă pentru târg; el primi răspunsul că populația s'ar fi bucurat, dacă Bălții ar fi devenit oraș. Astfel a apărut orașul Bălți, ajuns în curând capitală de județ, deși până pe la decada a IX-a a secolului trecut, județul mai purta vechea denumire a ținutului Iași.

Un an mai târziu, la 1819, a murit feciorul paharnicului Iordache, comisul Sandu Panaiti. Orașul Bălți a trecut, ca o proprietate particulară, familiei Catargi, paharnicului Petrache Catargi din Cobâlnea, căsătorit cu sora comisului Sandu, Ecaterina Panaiti. O fată a paharnicului Catargi, s'a măritat cu colonelul Osmolowski, a cărui impunătoare criptă o găsim la cimitirul catolic din localitate. Fata colonelului s'a măritat cu moșierul Bodescu din Boișotina. În centrul orașului, soții Bodescu și-au clădit un mic palat, care până nu demultă vreme, era singura casă mai însemnată a Bălților. În această frumoasă clădire albă, despărțită de strada principală cu un grilaj, s'a instalat prefectura de județ. Acum câțiva ani, zidurile groase au permis să se construiască deasupra lor un etaj, ceea ce a stricat cu desăvârșire frumoasa înfățișare a palatului Bodescu. În apropiere, familia Bodescu a zidit o mică capelă.

Dela familia Panaiti, neamul Catargi a moștenit o înălțătoare tradiție culturală. Dar majoritatea Catargieștilor

stăteau în capitala Basarabiei, unde vestitul moșier Ion Catargi a fost ani îndelungați mareșal al nobilimii. Totuși, viața orașului Bălți se desvolta în jurul acestei familii stăpânitoare și a urmașilor ei.

Orașul Bălți, ca și întregul ținut Iași, era din vechime o cetate a românismului. Primul mareșal al nobilimii locale a fost Alecu Leonard, despre care scria, încă la 1830, „Curierul Românesc“ al lui Eliade Rădulescu. Printre succesorii săi amintim pe căminarii moldoveni Ieremia Ciuhureanu și Iordache Catargi, pe spătarul Iordache Râșcanu, pe Ion Keșco, bunicul Reginei Natalia a Serbiei, pe Vasile Kalmuțki, pe Mihăiță Hasnaș și pe cunoscutul naționalist Nicu Casso, dela care s'a păstrat la Bălți spitalul județean, condus vreme îndelungată de doctorul Calistrat Hâncu.

După o frumoasă viață românească de un secol, județul Bălți, cel dintâi din Basarabia, și-a manifestat prin Comitetul său județean, încă din ajunul Unirii proclamate de Sfatul Țării din Chișinău, dorința de a se încorpora în Regatul României.

Sub președinția aceluiași doctor Hâncu, la 3 Martie 1918, la Bălți, s'a luat următoarea moțiune:

„Proclamăm astăzi în mod solemn, în fața lui Dumnezeu și a lumii întregi, că dorim unirea Basarabiei cu Regatul României, sub al cărui regim constituțional și sub ocrotirea egilor de monarhie democratică, vedem siguranța existenței noastre naționale și a propășirii economice și culturale“.

Propășirea culturală și economică n'a întârziat să vină după Unire și potolirea sbuciumului războaielor. Un pas mare la realizări a fost reînființarea vechii Episcopii a Hotinului, ilustrată în secolul al XVIII-lea, de eruditul cărturar Amfilohie.

Episcopia Hotinului, cu reședința episcopală la Bălți, s'a întemeiat la 1923. În fruntea ei a fost ales fostul Exarh al mănăstirilor basarabene, Episcopul Visarion Puiu al Argeșului. Din acest moment, orașul Bălți a ajuns un adevărat centru de cultură spirituală.

Episcopul Visarion a condus eparhia timp de 12 ani, când a fost ales Mitropolit al Bucovinei. În acea vreme, el a zidit înălțătoarea Catedrală din Bălți, adevărat monument de artă românească. În acest târg murdar, pe care acum 40 de ani scriitorul basarabean Pavel Crușevan îl prezenta într'un almanah, prin trei băltoace, Episcopul Visarion a mai zidit cinci frumoase biserici. În cuprinsul întregii eparhii Vlădica a ridicat vreo 50 lăcașuri sfinte, reparând totodată alte 360 biserici și redând unei vieți cu adevărat monahale mănăstirile din Nordul Basarabiei. Într'o mahala pustie a orașului, s'a construit Palatul Episcopal, în care gustul fin al stăpânului și arta românească s'au împletit într'un tot armonios, pentru dreapta slăvire a Celui de Sus. Ales la 1935 Mitropolit al Bucovinei, Visarion Puiu n'a pierdut legătura culturală cu Basarabia și, în special, cu orașul Bălți, unde un succesor destoinic a venit în persoana Episcopului Tit Simedrea.

O viață culturală românească s'a manifestat larg la liceele din Bălți. Au început să apară cărți și periodice, printre care valoroasa revistă a poetului Petre Stati: „Cugeț Moldovenesc”. Ca număr, dar mai cu seamă ca valoare literară, scriitorii răsăriți din Bălți, prezintă un aport real scrisului basarabean.

În ce privește însă viața economică, dezvoltarea comercială și industrială, în ultimii 20 de ani orașul Bălți a luat-o înaintea tuturor orașelor basarabene. Câte puțin au început să se refacă și străzile acestui târg murdar de ordinioară, în care, numai în fața unei case, străjuiau doi lei de marmoră, aduși dela intrarea în palatul din Sângereia, moșia faimosului boier al unor vremuri apuse, Iorgu Kalmuțki...

CURȚI BOIEREȘTI

Cercetarea trecutului unei regiuni nu se poate face decât colindând din sat în sat, vizitând bisericile și mormintele vechi, dar mai ales, curțile boierești, care ascundeau un bogat material pentru cunoașterea vieții străbune. Pornit cu acest gând, am străbătut acum zece ani, de nenumărate ori, Basarabia, oprindu-mă la curțile boierești ale acelor vechi Moldoveni, care de secole au rânduit treburile ținuturilor dintre Prut și Nistru.

La Cubolta, nu departe de orașul Bălți, conacul familiei Leonard se înalță pe un deal, în mijlocul unei grădini, purtând urmele vieții de odinioară, îmbelșugate și patriarhale.

Dela intrare, patru coloane mari îți transportă gândul la vremurile apuse, când Ștefan Leonard a cumpărat această moșie dela boierul Balș. Era la 1833, când a și început noul moșier să-și zidească palatul. Când a avut nenorocirea să-și piardă fiica, Leonard a clădit, puțin mai departe de conac, pentru pomenirea sufletului ei, o frumoasă biserică, reprezentând în miniatură partea superioară a Catedralei Sfântului Andrei, din Kiev.

Dacă palatul Cubolta are un exterior impunător, dacă în parc găsești urmele unor uzine electrice și de apă, destinate să servească exclusiv nevoilor curții boierești, dacă întreaga moșie ți-e martoră ilustrând viața fruntașilor basarabeni de altădată, atunci rămâi înmărmurit când pășești pragul casei lui Pavel Șt. Leonard, omul care s'a îngrijit în deosebi de înzestrarea acestui cuib al trecutului romantic. Lumina lustrelor și a candelabrelor se revarsă pe par-

chetul acestor săli întinse, cu numeroase piane și acea mobilă stilizată, care ne transportă gândul la epoca statuetelor de porțelan de Sèvres și de Saxa, ce ornamează frumos semi-coloanele din colțurile încăperilor.

Imi place amfilada grațioaselor apartamente,

Și strălucirea, și capriciul luxului din trecut...

În fundul palatului, o bibliotecă din cele mai bogate dovedește cultura aleasă a stăpânilor, care s'au folosit de această enormă literatură, adusă din țări îndepărtate. Iată câteva cărți vechi, care serveau pentru învățătura străbunilor, la Iași. Aici găsim manuale românești și grecești, dar și ruse, germane și franceze. Ceea ce ne oprește, însă, în special privirea, este un teanc de mai multe opere, scrise de stăpânul palatului, Pavel Leonard, care le-a publicat la Lipsca, Petersburg, Paris, Viena, Odessa și alte centre europene. Contemporanii săi nu prea înțelegeau această dragoste pentru scris și-l considerau un om cam excentric. Era însă apreciat în saloanele Petersburgului și ale Parisului, unde vizita pe Principesa Matilda Bonaparte. Deschidem volumul cel mai gros: *Eschize din viața Europei din ultimii 20 ani*. Cartea a apărut la 1874 și are 728 pagini. Omul acesta a scris despre principiul naționalităților, acum 80 de ani. Studiile sale prezintă o vastă cultură sociologică, filosofică, istorică și economică.

În fața casei, un mic obelisc negru arată locul unde a murit, la 1891, acest harnic moșier basarabean. Mormintele familiei sunt lângă biserică.

În județul Hotin, în satul Văscăuți, s'a păstrat mausoleul familiei Kazimir, în care e înmormântat generosul Mecena Constantin T. Kazimir. O lespede de marmură spartă, reproduce o poezie întreagă, de pe mormântul bunicului său, al cărturarului Ion Kazimir, decedat la 1827:

Sub această platră vârtoasă

Sânt ascunsă multe oasă

La doi frați și trei surori

Acesta-s numele lor :

*Lascar, Iancu, Profiria,
Anastasia și Maria.
Dumnezeu să-î pominească
Întru împărăția cerească.
Lângă dânsii, nu demult,
S'au îngropat în mormânt
A lor părinte iubit
Care așa a poruncit:
Să-l punem lângă al săi fii,
Ca să șază în vecii.*

Alți Kazimirești s'au manifestat în viața politică a Moldovei, semnând proclamația partidului național din 1848. La moartea unuia dintre ei, Petre Kazimir, Alecsandri scria :

*Din ramura plăpândă a tinerimii tale
O, țeara mea duioasă !
Au mai căzut o floare, te-a părăsit în jale,
In jale dureroasă...*

Urmașii destoinicului boier din Văscăuți s'au așezat la câteva moșii din județul Hotin. La moșia Ianăuți, o casă care a suferit jaful din timpul revoluției din 1917, ne-aduce aminte de mareșalul nobilimii Alecu Kazimir. Și aici, ca pretutindeni, câțiva copaci îți dădeau iluzia parcului de odinioară, care înconjura casa.

La Păulești, lângă Larga, în fundul unui parc ca acesta, ascuns după iazuri, stânci și copaci, se înalță un turn dărămat. S'ar părea că e ceva istoric, deși nu e decât o creație a fanteziei moșierului Krupenski.

Curtea boierească din Noua-Suliță nu mai există. Acolo a locuit vestitul mareșal al Basarabiei, spătarul Iancu Sturdza. Pe la mijlocul secolului trecut, el a zidit frumoasa biserică din târg, înzestrând-o cu picturile italianului Rubio.

Basarabia n'a avut castele, decât cele domnești, din cetățile de pe malul Nistrului. Propriu zis, Basarabia n'a avut nici palate, deși am putea numi cu acest nume casele boierești, ca cele din Cubolta sau Chișcăreni.

Orice curte boierească din Basarabia se afla în mijlocul satului și era puțin mai răsărită decât casa mare a mazilului sau a răzeșului înstărit. Prin sânge și tradiții, boierul basarabean, un Donici, Râșcanu, Hâjdeu sau Talpă, un Suruceanu sau Hâncu, era strâns legat de țaran. Nici țaranul nu uita această legătură și numai vremurile vitrege și străinii parveniți, provocau distrugerii și jafuri.

Unicul palat din Basarabia, care se înalța mpunător pe un deal, purtând deasupra sa blazonul princiar, era acela al lui Manuc-Bei, din Hâncești. O veche casă din fața palatului aparținea faimosului drăgoman fugar, Manuc-Bei, acela cu „hanul lui Manuc” din București. Feciorul său, Ion Manuc-Bei, și-a clădit la 1861, marele palat. Au mai apărut apoi vreo două pavilioane de vânătoare și bisericuța.

Dar nu toate curțile boierești, chiar din acele care s’au păstrat după prima revoluție din ani 1917—1918, purtau aspectul unei vieți îmbelșugate. La Varzăreștii Noi, o umbră a trecutului, baroana Elena Hübsch von Grossthal, povestea multe lucruri interesante despre familia străbunului ei, căminarul Zamfirache Ralli. În casa ei moșierească, lipsită de frumuseți, baroana păstra câteva cărți și sute de fotografii, reprezentând pe vechii boieri, de care nici ea nu-și mai aducea aminte. Socrul ei, colonelul Hübsch von Grossthal, a fost căsătorit cu fata lui Știrbei-Vodă.

La Ocnița, căutând obiecte prețioase, oamenii sălbateci au deschis, pe timpul revoluției din 1917, mormântul scriitorului Costache Stamati. — Mulțimea, care a aruncat din morminte nu numai pe Regii dela Saint-Denis, dar și rămășițele lui Voltaire și Rousseau, pe când sărăcia lui Mozart și a lui Schiller a făcut să li se piardă urmele...

Nu s’au păstrat contururile mândre ale conacului lui C. Stamati din Ocnița, nici cele din Caracușeni, faima feciorului său, Constantin Stamati-Ciurea.

La Dubăsari, la moșia mătușei sale, Nicolae Donici a creat un excelent observator astronomic. Savanții din lume întreagă îi admirau opera.

Puțin mai jos, pe malul stâncos al Nistrului, se afla moșia Vadu-lui-Vodă. Cândva, această curte boierească avea cel mai frumos muzeu arheologic, aparținând academicianului Ion Suruceanu.

„Cabinetul de rarități“ din Lohănești, al generalului Rupert, fostul general-guvernator al Siberiei pe vremea deportării „decabriștilor“, a dispărut de pe suprafața pământului, ca și celelalte. Dar mult mai târziu, preotul și grădinarul localnic, jucând în cărți, își socoteau câștiguri în monede de aur ale împăraților draconului și ai soarelui, provenite din colecțiile admirate de Alexandru Humboldt.

Câte tradiții... câte legende. În sălile acestea încolonnate nimeni nu îndrăznea să calce în miezul nopții. Fantezmele albe apăreau, plutind în aer, și se risipeau în razele soarelui de dimineață.

Valul unor evenimente recente a mai dărâmat din ceea ce rămăsese din vremurile de odinioară. Curțile boierești nu mai există, și nu se vor mai renaște, ca multe povești frumoase, din viața de basm a secolului trecut...

„Le monde visible a disparu“... ar fi repetat Théophile Gautier.

COBÂLNEA OLGĂI CATARGI

Noblețea unui popor apare și din vechimea așezămintelor, ctitoriilor și a proprietăților lui. Cu cât cercetăm mai profund trecutul neamului nostru, cu atât mai multe găsim elementele incontestabile pentru a ne dovedi un trecut demn de tradițiile cele mai frumoase și înălțătoare, care pot rivaliza cu pretențiile mândre din Occident.

Încă printre sfetnicii lui Mihai Viteazul găsim pe Marele Ban al Craiovei, Ienache Catargi, căsătorit cu Maria, fata vestitului clucer Radu Buzescu. Împreună cu Domnitorul Radu Mihnea, Catargi e mijlocitor de pace între Turci și Poloni, în urma războiului Hotinean (1621). Contemporanul său, Matei, Mitropolitul Myrelor, îi dedică o operă despre *Vitejtile prea plosului și prea viteazului Mihai-Voievod*.

Un fiu sau nepot de frate al Marelui Ban, Iordache Catargi, în urma unor evenimente politice, se așează în Moldova. El se căsătorește cu Irina, fata lui Gavriil Gorgan, stăpânul din Cobâlnea, moșie din ținutul Soroca, apărută în hrisoavele din secolul al XV-lea. Această moșie, timp de trei sute de ani aparține neamului Catargi.

Iordache Catargi a ajuns vornic al Țării, iar feciorul său, Apostol, care a fost pârcălab de Soroca, s'a refugiat împreună cu cumnatul său, Ștefan-Vodă Petriceicu, în Polonia, unde a fost recunoscut nobil.

Strănepotul lui Apostol, paharnicul Petrache Catargi (1770—1832), era și el moșier la Cobâlnea. El a zidit, la 1804, biserica Sf. Mihail, din satul Țânțăreni, din județul Tighina. Pe vremea când Basarabia avea o autonomie, Petrache a fost ales deputat al Sfatului Suprem. Il pomenește

în amintirile sale, vice-gubernatorul Wiegel, apreciind eleganța cu care își purta acest boier chipeș costumul moldovenesc.

Petrache Catargi s'a căsătorit cu reprezentanta unei familii cu frumoase tradiții culturale, Ecaterina, fata paharnicului Iordache Panait și a Mariei Kostaki, ctitorii Catedralei Vechi din Bălți. Mică de statură, cam suferindă, Ecaterina a murit la 1842, fiind înmormântată la Cobâlnea.

Satul Cobâlnea era curat românesc. Acum vreo 80 de ani, unei mahalăli i se zicea „Rusească“, căci acolo s'au așezat câțiva țărani veniți de dincolo de Nistru, dar și aceasta mahala a dispărut, când s'au asimilat cu Moldovenii, copiii celor veniți. Numai la marginea Cobâlnei, se găseau niște cocioabe de țigani, din foștii șerbi ai Cătar-gieștilor, ceea ce nici nu se observa la cei 4000 de locuitori.

Satul avea două biserici, din care cea veche a ars, iar cea nouă a clădit-o la 1820, paharnicul Petrache Catargi. Astăzi, această biserică și clopotnița ei, au ajuns monumente istorice locale, iar pe locul bisericii arse, țărani au zidit un lacaș nou.

Cobâlnea este un sat mare, provenit, propriu zis, din contopirea a două sate: Cobâlnea Veche și Cobâlnea Nouă. Între ele se afla curtea boierească, cu o frumoasă casă, zidită la 1799, de același Petrache Cătar-gi, care stăpânea Cobâlnea împreună cu fratele său, Nicolae-paharnicul.

Casa nu era înaltă, dar impunătoare, cu un balcon susținut de coloane groase. O aripă nouă avea un etaj deasupra. Mobila era în stil „empire“, dela paharnicul Petrache păstrându-se un portret-aquarelă și costumul său național. O icoană veche reprezenta, după obiceiul timpului,¹⁾ pe boieri: un Apostol Petru foarte înalt, stând lângă

¹⁾ De pildă, recunoaștem în Evangheliștii din Catedrala din Chișinău, pe moșierii Ion Cristi, Teodor Semigradov ș. a. În orice caz, ceva departe de Madona din Vatican, pictată după Iulia Farnese, favorita lui Alexandru Borgia, sau icoana Maicii Domnului din Gruzino, reprezentând pe Nastasia Minkina, amanta generalului Araccev,

o Sfântă Ecaterina, mititică. A pictat-o ieromonahul Vasile, care s'a și iscălit, arătând anul cam greșit: „18001“.

La conacul din Cobâlnea se afla una din cele mai frumoase biblioteci ale Basarabiei de altădată. Aici se păstrau cărțile aduse din Iași, de Panaiti și Catargi, dar și manualele și volumele aparținând feciorilor paharnicului Petrache, căminarul Iordache și stolnicul Nicolae Catargi. Preceptorul lor de casă era învățatul jesuit, Père Daniel, venit din Moldova și înmormântat la Bălți. Despre el scrie în amintirile sale Radu Rosetti. Frații Catargi și-au făcut studiile la Lipsca, unde Iordache învăța carte, iar Nicolae juca șah. Nicolae (1799—1853) s'a așezat la Bălți, pe când Iordache (1797—1871) venea mai des la Cobâlnea. El a ajuns mareșal de nobilime, tot așa de vestit pe vremuri, ca și soția sa, cocoana mare Sofia Catargi (1811—1893).

Fiul lui Iordache, Ion Catargi (1841—1896), s'a căsătorit cu verișoara sa, Olga, fata unchiului Nicolae, din Bălți. Acest Catargi a absolvit colegiul juridic din Petersburg, a fost unul din cei mai populari mareșali ai nobilimii din Basarabia (1881—1896), șambelan și consilier tainic, decorat cu steaua „Sf. Vladimir“, „Coroana României“ și ordinul sârb „Takova“. În Italia, a obținut pentru familia sa titlul de conte, dar nu l-a purtat. Boier mare, darnic binefăcător și fire impunătoare, el a lăsat la Cobâlnea o frumoasă amintire, pe când soția sa, Olga Catargi, al cărei nume e trecut pe frontispiciul Căminului Cultural local, e adevărata ctitoră spirituală a satului.

Olga Catargi s'a născut la 15 Martie 1850. Era o femeie care întrecea prin distincția ei sufletească și cultura rafinată, pe majoritatea contemporanelor. Voința ei fermă rivaliza cu ambiția cocoanei Sofia Catargi, mama soacră. Salonul familiei lor, întrunea întreaga elită basarabeană și tot ceea ce avea provincia mai remarcabil, în domeniul cultural.

Ca să se căsătorească, la 1874, verii Catargi au trebuit să plece în România, apoi în Elveția, căci o asemenea că-

sătorie, între rude, nu se admitea în țară. Atunci s'a întâlnit legătura lor cu frunțașii Vechiului Regat. La București și Sinaia, erau mereu invitați la Palat, Olga Catargi fiind foarte apreciată de Regina Elisabeta, neuitata scriitoare Carmen-Sylva. La 1913, Olga Catargi a comunicat Academiei Române un hrisov din 20 Octombrie 1487, al lui Ștefan cel Mare. Era epitropa de onoare a multor instituții, printre care a Spitalului de copii din Chișinău.

La Cobălnea, Olga Catargi a fost ajută, în largă ei activitate, de doi frunțași băștinași, buni Români ai unor vremi uitate: preotul Teodor Homițchi, care din vechime păstora în localitate, și învățătorul Calistru. Datorită stăpânei, continuau și ei o activitate românească, în mijlocul țărânimii. Căci Olga Catargi a intervenit ca să se aprobe învățământul copiilor în limba poporului.

Conacul din Cobălnea, ca și palatul catargiesc din Chișinău, le vizitau pe timpul acela boierii și cărturarii din Vechiul Regat. Multe generații s'au perindat în sălile acestea. Amintim pe mareșalul Curții Regale, George Filipescu, pe generalul George Catargi, cu soția sa, Ana, născută Rosetti, pe Elena Bogdan, divorțată de M. Sturdza, pe Catinca Ghica, născută Balș, pe cărturarul Radu Rosetti împreună cu fiica sa, pe profesorul Ion Tanoviceanu și pe un alt regretat amator al trecutului, Gheorghe Ghibănescu, care mi-a povestit frumoase amintiri despre Cobălnea de altădată și nobila ei stăpână. Și-aducea aminte de un stejar secular, de biserica întunecată, dar mai ales de prețioasa arhivă familială, în parte publicată de el la 1914, la Iași, în volumul IX al *Suretelor și Izvoadelor*. Actele tipărite priveau numai neamul Catargi și Cobălnea, pe când cuferul străvechi, bătut cu fier, ascundea încă multe alte hrisoave și o arhivă întreagă a familiei Balș. Încredințată Catargieștilor, când ultimii Balș și-au vândut moșia Albineț. Ca și multe alte cercetări istorice, Olga Catargi l-a sprijinit și pe Gh. Ghibănescu, care vorbea cu admirație de această ilustră femeie. Finețea și amabilitatea acestei cocoane au rămas

de pomină. Despre soții Catargi sau „soții Cazara din Vântura“, vorbește, în romanul său, Constantin Stere. D. Iov a scris și el despre Cobâlnea Olgăi Catargi.

Din basarabeni, la Cobâlnea veneau Vasile Bogdan din Cuhurești, Cotruță, cumnatul stăpânului — baronul Stuart, Casso, Hârjău din Napadova și alții. Ion Catargi a condus averea rudei sale, Regina Natalia a Serbiei. De aceea îl vizitau adesea și reprezentanții Curții sârbești. Balurile familiei Catargi erau faimoase, pe vremuri.

Când soțul ei a murit, Olga Catargi a părăsit palatul din Chișinău. Iarna trăia în centrele universitare, unde învățau feciorii ei, sau în străinătate, mai cu seamă la Florența. Distinsa femeie a murit la 4 Septembrie 1916.

Ultimul omagiu i l-a adus Nicolae Iorga, amintind-o într'un articol de nobilă înțelegere spirituală, publicat în „Neamul Românesc“, în vara anului 1940, când la București s'a retras eruditul fecior al Olgăi Catargi, fostul diplomat Mihail Catargi, doctor în filosofie al Universității din Heidelbergul de odinioară.

TRECUTUL SATULUI IABLONA

Un învățător din comuna Iablona Nouă, din județul Bălți, are frumoasa intenție de a scrie istoricul acestui sat și al moșiei pe care s'a întins comuna. Dar, ca și mulți alții, el se oprește în fața imposibilității de a cerceta trecutul oricărei vechi localități ale noastre, dintre Prut și Nistru, pe baza unei arhive locale. Satele noastre nu au arhive comunale. Proprietățile boierești, amintite în hrisoave, s'au risipit, odată cu ele dispărând și bibliotecile, în care, din bătrâni, se păstrau prețioasele acte familiale.

Străbunilor noștri nu le plăcea să scrie. Mereu luptând pentru existență sau orânduindu-și gospodăria, ei nu aveau posibilitatea de a ține jurnale sau registre, după exemplul celor din Occident. Mai năvăleau adesea vecinii și disparea orice urmă a unor așezăminte vechi.

Totuși, când s'a mai liniștit vremea, din munți au coborât Românii, ajungând până la Nistru și dincolo de acest fluviu-hotar. Ei au întemeiat mai multe sate, primind pentru stăpânire hrisoavele Voevozilor. Au venit apoi căpeteniile oștirii sau călugării, care și ei obțineau zapisele de conferire de pământuri pustii, dar și a celor locuite de vechi răzeși. Se începeau procese, cu atât mai complicate, cu cât pentru una și aceeași moșie, diferiți Domnitori acordau diferiților partizani ai lor, hrisoave de stăpânire. Treceau zeci, chiar sute de ani, și iarăși porneau procesele interminabile pentru vreo răzeșie, cine știe când părăsită de vreun s rămoș. Aceste documente prezintă o mărturie în plus a dragostei Românului pentru pământul său. Ele sunt, de asemenea, unica „literatură“ care se mai găsește pentru trecutul așezărilor noastre mai vechi.

Cele dintâi recensăminte pentru toate satele și bisericile basarabene, din 1813—1817, le-a publicat Ion Halippa, în volumul III al *Operele Comisiei savante gubernale a arhivelor din Basarabia* (1907). *Dicționarul Geografic al Basarabiei* (1904) al lui Zamfir Ralli-Arbure e prea sumar și greșit. Numai pentru puține localități există un material istoric, publicat în *Buletinul Eparhial al Basarabiei*, astăzi ajuns o raritate bibliografică, în ziarele de altădată și în reviste. Nu s'a înregistrat însă, în ultimul timp, o inițiativă oficială, care să unească eforturile noastre, de a face o completă *Monografie istorică a Basarabiei*, un *Dicționar enciclopedic local*, măcar o *Bibliografie*, după care ar fi putut să fie îndrumați amatorii și cercetătorii trecutului nostru.

Dacă așa se prezintă situația localităților, a vechilor așezări românești, ale căror acte, pe județe, intenționează să le publice Aurel Sava, atunci este și mai greu să se cerceteze trecutul imediat al acestor așezări, secolul trecut, despre care există, numai în puține biblioteci, două-trei cărți necesare: excelenta monografie a lui A. Zașciuc (1862), tradusă cu unele adnotări de Zamfir Ralli-Arbure (1899), *Notițele Comitetului Statistic* (trei volume, 1864-1868), *Operele Comisiei arhivelor* (1900—1907), *Anuarele Comisiei monumentelor istorice*, etc. Materialul există, dar este inaccesibil. Un început de bibliografie, al lui P. Draganov (1912), conține 278 pagini, deși prezintă numai o mică parte a celor ce ar fi putut fi înșirate.

Cu atât mai greu sunt studiate faniile vechi, frunții regiunii, încă nu demult completamente ignorați. Arhivele curților boierești s'au risipit încă pe la 1917—1920, dispărând cu totul la 1940. Puțini dintre frunții de după Unire s'au interesat să păstreze măcar ceva din materialul istoric al unei epoci pierdute. Nicolae Iorga, G. Ghibănescu, S. Zotta, I. Tanoviceanu și alții au lăsat și ei urmele unor cercetări, dar prea puține. În revista „Din trecutul nostru” (1933—1940), ajunsă și ea o raritate bibliografică, se gă-

seşte un material mai mare, sistematizat şi completat doar prin cele două volume ale operei noastre: *Boierimea Moldovei dintre Prut şi Nistru*. Aşa dar, chiar atunci când se află iubitori ai slovelor vechi, cercetători ai scrisului puţin accesibil mulţimii, ei aproape nu au ce studia, iar când se află oamenii de rând, ca să restabilească măcar ceva din trecutul neamului nostru, ei sunt lăsaţi în situaţia vi-tregă, de a renunţa în faţa greutăţilor ivite. Iar mai târziu, regretăm lipsa unor inimoşi cărturari sau ne supărăm de ignoranţa unor oameni binevoitori, dar lipsiţi de îndrumare în cercetările lor diletante.

Un singur exemplu :

Invăţătorul din Iablona Nouă, Mihail Şelaru, cere lămuriri despre: Teodor Bantâş şi Camboli, proprietarii moşiei din care s'a expropriat la 1868 „nadelul“, prima reformă agrară, pentru satele Iablona Veche şi Nouă. Il interesează apoi, cine au fost moşierii: Leonard din Limbenii Noi, prinţesa Viazemski şi Râşliacov, din proprietatea cărora s'au împroprietărit ţăranii din satele Iablona Veche şi Nouă, la 1918. El ne spune că satul Iablona Veche se numea pe vremuri: Seliştea Soci, iar Iablona Nouă, — Seliştea Cărpîtei, sau Chirpicieni, a trecut la începutul secolului trecut, ca zestre, medelnicerului N. Aslan, căsătorit cu fata banului Teodor Zosin Başotă şi a Zoiei M. Kalmuţki. O altă fiică a lui Başotă, Ecaterina, s'a măritat cu stolnicul I. Bantâş. Moşia, credem, era o veche proprietate a boierilor Başotă, deoarece tatăl lui Teodor Başotă, sătrarul Ion, a avut un frate, Nicolae, a cărui fiică, Aniţa Boteanu, a fost şi ea ascendenta unei familii de proprietari din localitate.

Teodor Bantâş (1818—1864), urmaş al vechiului neam boieresc, înrudit cu Dimitrie-Vodă Cantemir, era feciorul stolnicului Ion Bantâş (1774—1839) şi al Ecaterinei T. Başotă. Teodor a mai avut un frate, Dimitrie (1814—1879), moşier la Bocşa-Răsăpeni, mareşal al nobilimii în judeţele Chişinău şi Orhei (1863—1865), tatăl lui Gheorghe

Bantâș din Brătușa, al Smarandei, soția naționalistului Nicu Casso, și al Elenei, moșierii din Izvori. Sora lui Teodor Bantâș, Zoia, s'a măritat cu Scarlat Hartingh, fratele Domnitorului Grigore Ghica (mama lor era Elena, sora lui Mihail-Vodă Sturdza).

Această familie avea relații întinse cu Iașii, fata lui Scarlat Hartingh, Elena, fiind căsătorită cu junimistul Vasile Pogor, iar sora lui Pogor, Anastasia, măritându-se cu Dimitrie Bantâș. Legăturile de înrudire au adus pe Nicu Casso în societatea literară „Junimea”, ele păstrând în mijlocul boierimii locale un spirit național românesc.

Teodor Bantâș, moșier de Iablona, din județul Iași, iar mai târziu Bălți, a avut trei copii: Dimitrie (1853—1888), Ecaterina, măritată cu Vladimir Petre Râșliacov, și Roxandra, nemăritată. Numai Ecaterina a avut un fecior, pe studentul Alexandru Râșliacov (1875—1896). Despre majoritatea acestor familii se găsește material în volumele amintite: *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru*.

Prințesa Eufrosina Viazemski (1835—1925), este fata boierului Teodor Krupenski, faimoasă prin bogăția și sgârbenia ei. Despre ea, ca și despre mulți alții, am scris în revista „Din trecutul nostru”. Camboli sunt arendașii greci, și mai îmbogății din larga ocrotire a conducătorului grupării „grecești” — Teodor T. Krupenski, fratele prințesei Viazemski.

Chiriac Vasile Leonard (1838—1906), era nepotul pictarului Chiriac Leonard, al cărui tată, Dimitrie Leonardi, a fost secretarul lui Ioan-Vodă Kallimah. Tatăl lui Chiriac s'a ruinat, încât tânărul a avut de înfruntat multe greutăți. Întâmplarea cu incendiul descris în romanul *Milioane* de Pavel Crușevan, se consideră redată din viața lui Leonard, care apare și în romanul lui C. Stere: „Chiriac C. Leon”. De altfel, se zice, că și el ar fi încercat, ca un erou al *Oamenilor din Dublin* al lui James Joyce, să cumpere și să distrugă romanul lui Crușevan.

Ca și fratele său, Nicolae Leonard, din Glodeni (tatăl

lui Nicolae N. Alecsandri), Chiriac Leonard a obținut o instrucție aleasă la liceul Regional din Chișinău și la colegiul „Richelieu” din Odessa. El s'a căsătorit cu văduva bogătașului Buzni, Ecaterina, născută Semigradov. Datorită acestei căsătorii, și-a refăcut moșia, lăsând o frumoasă avere și fiului vitreg, Ion M. Buzni. Așezându-se la conacul părintesc, la Limbeni, el petrecea o parte din viață la Odessa, unde a fost ales președinte al întrunirii judecătorilor de pace, ajungând director al băncii Taurido-Basarabene și președinte al băncii funciare din Herson. A fost ales mareșal al nobilimii ținutului Iași-Soroca (1863—1881), fiind unul din dictatorii vieții locale, îndrumând, ca și Teodor Krupenski, din umbră, toate intrigile administrative și obștești. O indignare a opiniei publice a trezit ruina de către Leonard, a colegului său de școală, Mihail Stamatî din Ocnița, care a avut nenorocirea să încapă pe mâna bancherului nemilos. Debarcat din zemstvă, apoi și din mareșalat, a murit nesimpatizat de nimeni, dar ca un moșier onorabil și bogat, purtând gradul de consilier de stat efectiv.

Sunt încă multe de adăugat. Vechi și interesante tradiții, amintiri... Dar totul se pierde, se risipește, și nouă nu ni se dă posibilitatea să închegăm o prezentare completă a vieții Basarabici de altădată.

PE MOȘIA LUI CARASTATI

Încă pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea, la Iași, locuiau doi frați, feciorii lui Dimitrie Sangi, din Negades din Epir: Cara-State (Eustate Negru) și Polihrone Dimitriu. Erau proprietari ai unor case mari, donate mai târziu mănăstirii Sf. Spiridon și închiriate consulatului rusesc.

Cara-State a avut trei copii: Dimitrache (1787—1849), Anghelichia, măritată cu Stafo, și Iordache (1801—1858). Feciorul cel mare, Dimitrache, și-a cumpărat în ținutul Iașilor, dincolo de Prut, așa dar în actuala Basarabie, moșiile Seliștea, la 1806, și Mataleștii. Apoi s'a împroprietărit la Unțești, Pârlița și Toderești, moșii moștenite de fratele său, ajuns stăpân și la Stânjineni-Bușila, Grasenii și Șoltoiaia.

Dimitrache Carastati era nu numai un bogătaș, dar și un darnic filantrop cultural. El a creat mai multe burse pentru elevii liceului Regional din Chișinău. La 1834, a donat aproape trei mii de volume pentru alcătuirea bibliotecii acestui liceu, la care pe atunci studiau unsprezece bursieri ai săi. Din fondul de burse, creat de Carastati, și-au făcut studiile avocatul Andrei Gheorghiu, Luca și dr. Ion Durdufi, doctorul Toma Ciorbă, Zaharia Orlov și alții.

La Unțești, boierul și-a clădit o frumoasă casă, cu etaj, în stil empire; viața acestui conac era cu totul în genul palatelor orientale. El a fost ctitorul bisericii locale, renumită printr'o enormă cruce care se înălța deasupra iconostasului. Dimitrache, ca și sora sa Anghelichia, decedată pe la 1861, sunt înmormântați în ograda bisericii.

După reforma agrară din decada a șaptea a secolului trecut, moșia a ramas de vreo 2.000 ha. Conacul s'a ruinat,

încât pe un deal înalt, noua proprietară a zidit, la 1875, din piatra casei unchiului ei, un turn medieval, dințat, ca un castel gotic, așezând deasupra o arpă a lui Eol, care răsună depatre la orice adiere a vântului.

Dincolo de moșia Milești, care aparținea familiei Kazimir, trecând drumul principal, ce ducea dela Iași la Tighina, unde pe un deal mare se înălța, pe locul morții prințului Potiomkin, — „stâlpul lui Sfetlici“, — se găsea moșia Seliștea. Intr'o căsuță modestă, până pe la 1860, locuia văduva lui Polihrone Dimitriu, Osima, născută Sirma, vestită prin sgâcenia ei. După reforma agrară, moșia Seliștea avea peste 3.000 ha., din care 2.000 pădure.

Iordache Carastati și-a cumpărat, la 1829, moșia mătușei soției sale, văduva vel-căpitanului moldovenesc Andrei Bușilă, Stânjinenii, denumită după proprietăreasă: Bușila. Astfel, astăzi puțini sunt dintre cei care și-aduc aminte de Stânjineni. Căpităneasa e înmormântată în ograda bisericii locale, zidită de soții Bușilă, la 1827, patronul Sf. Iacăș fiind Sf. Nicolae. Această biserică era un monument al vremii, cu ziduri de o grosime rar pomenită, un iconostas cu șase rânduri de icoane, înalt, întunecos, vâpsit în albastru aurit. Biserica, ca și cea din Unțești, avea pentru cor un balcon.

Toate satele acestea erau curat românești, ducând în acea epocă o viață destul de primitivă, lipsită de școli și spitale. De aceea, pentru săteni biserica avea o importanță și mai mare. La Bușila și Unțești, de ani de zile au păstorit doi frați, preoți moldoveni Lujanschi. Părintele Emilian, din Bușila, a avut nenorocul să iscălească, ca martor, un testament, care s'a declarat fals, încât preotul a fost urmărit mai mulți ani de justiție, fiind îndepărtat dela serviciul divin. Când a fost reabilitat, a ajuns prea bătrân. Timp de vreo zece ani, pe la 1880, i-a ținut locul preotul Ioan Groapă, din satul Chirileni, depărtat la vreo 2—3 km. de Bușila. Făcea slujba bisericească într'o duminică la Chirileni, într'alta la Bușila, până când a fost numit un preot

nou, tânărul părinte Nichita, care a păstorit la Bușila ani îndelungați. Când, în timpul revoluției din 1917, niște răufăcători au vrut să distrugă „biserica boierească“, harnicul preot a apărât-o de devastare.

Casa boierească din Bușila era foarte veche. A clădit-o vel-căpitanul Bușilă. Nepoata soției sale, Marghiolița Bou (†1851), s'a măritat cu Iordache Carastati, care, cumpărând „Slobozia Bușila“, a refăcut casa, ridicând un etaj nou. Casa s'a mai lărgit pe la 1862—1864, iar la 1871 a refăcut-o ruda stăpânei, Alexandru C. Razu, căruia i se părea că are talent de arhitect, deși a studiat medicina. Pe-atunci, curtea din Bușila era locuită de familia fetei lui Iordache Carastati, Maria, care s'a măritat cu colonelul Dimitrie Ermolinski, feciorul unui maior, moșier în județul Hotin, și al Marghioliței Atanase Păun. Sora colonelului, Ecaterina, era soția lui Constantin Râșcanu, ultimul proprietar al dealului Râșcani din Chișinău.

La conacul din Bușila veneau familiile Catargi, Kru-penski, Stuart, Gafencu, Sinescu, Moruzi și altele. La 1874, colonelul Ermolinski a murit, iar la 1880, la Bușila a mai fost înmormântată fetița sa, Elena. Pe mormintele lor s'au așezat două monumente de marmoră, unul reprezentând bustul colonelului, lucrat la Petersburg, de Schröder, iar altul — pe mica fetiță, sculptată de Tuzin, la Odessa. Un basorelief reprezenta întreaga familie deplângând pe părinte. În timpul revoluției, monumentele au fost distruse în chip barbar. S'a devastat întregul conac. Un pian a ajuns să servească pentru a depozita hrana boilor, iar trăsură servea la transportarea călătorilor din Pârlița la Bălți.

Moșiile Bușila și Șoltoiaia aveau până la reforma agrară din secolul trecut, vreo 7000 ha., iar după aceasta s'au redus la peste 2000 ha. La Șoltoiaia, cumpărată pe la 1854—1858, dela proprietarul Ciolac, cândva se afla un sat și o biserică, dar Carastati a mutat pe țărani la Bușila, iar icoanele s'au depus și ele în podul bisericii locale. Pe moșie a mai rămas numai o enormă magazie de

cereale, din cele clădite pe timpul războiului Crimeii, sau mai înainte, ca să depoziteze grânele, pentru nevoile unor ani mai puțin roditori. Când pe la 1880, iazul de pe moșie: Făgădău, mare de peste 70 hectare, a rupt stăvilarul de pământ, din piatra provenită din vechea magazie s'a făcut un opus pentru apă. L-a făcut Hitrovo, un bun tehnician al vremii, care supraveghea lucrările de terasament din Pereval. Pe atunci, se pare că era unicul opus din Basarabia, lucrat din piatră în ciment, larg de trei stâneni. Prin Șoltoiaia trecea drumul principal spre Bălți, încât toată lumea vizita noul dig.

Dincolo de Șoltoiaia era satul Grasenii, cumpărat dela moșierul Brăescu. Erau boieri vechi, urmași ai Gafiței, fata lui Ieremia-Vodă Movilă, măritată cu Ștefan Brăescu, vornic de Botoșani, feciorul căruia, Gavril-jitnicerul, a fost spânzurat, la 1684, de Dimitrie-Vodă Cantacuzino. După o viață sbuciumată de trei secole, această familie a dat pe generalul Constantin Brăescu, ministrul de război al republicii Moldovenești.

Moșierul Brăescu din Grasenii avea două fete, domnișoare elegante, care adeseori se duceau la Iași. Le aparținea și moșia vecină, Chirileni, vândută apoi răzeșilor.

Pe la începutul decadei a opta, calea ferată a înviorat regiunea. Prima stație s'a construit la Pârlița, iar mai târziu, la Cornești.

Peste deal, era satul Zozuleni, apoi venea Bumbăta, moșiile lui Hristofor Anuș, nepot de comis moldovean. Bătrânul a pierit omorât de tâlhari, năvăliți asupra curții din Bumbăta, în Decembrie 1917. El s'a apărât vitejește, și-a ars banii, încât bestiile i-au aruncat trupul neînsuflețit spre a fi sfâșiat de câini. În condiții tragice, a pierit în același timp, Mihail Razu, cultul moșier din Soltănești.

Moșia Grasenii, pe vremuri, nu avea o biserică. Moșia a rămas de peste 500 ha. și s'a vândut familiei Precul. Casa proprietarului era neîncăpătoare, fiind refăcută de arendașul Chira-Dinjan. Alături de Grasenii, erau Toderești,

sat cu biserică. Ca și Pârlița apropiată, moșia aparținea lui Dimitrache Carastati. Când s'a făcut calea ferată, la Pârlița Nouă, lângă stație, s'au așezat Evreii. Satul a rămas la o parte, cu micuța și vechea lui biserică. Curtea boierească, de vreo 14 ha., a clădit-o același Alexandru Razu, apoi a răscumpărat-o vechea proprietară, Nadejda Buharin, a doua fată a lui Iordache Carastati. Bătrâna trăia la Pârlița și după revoluție, vânzând câte puțin ceea ce i-a rămas din gospodărie. Maria Ermolinski a murit la începutul revoluției, la Petersburg, iar sora ei, Nadejda, la 1927, la Pârlița. Cam în același timp s'a prăbușit și turnul ridicat de cea din urmă, la Unțești.

Nadejda Carastati a moștenit moșiile Grăseni, Todeștești, Pârlița și Unțești. La 1874, ea s'a măritat cu magistratul Mihail Buharin, din Odessa. Vreo doi ani mai târziu, ei au cumpărat moșia succesorilor ruinați ai lui Iorgu Balș, Albineț, de vreo 4000 ha. Dar „la vie de château et les saisons de chasse“ au cam ruinat această familie, cu mult înainte de revoluție.

Actele familiei Carastati, ridicate dela Arhivele Statului din Chișinău, au pierit și ele în timpul recentelor evenimente.

Certificatul principal, din 23 Octombrie 1825, era iscălit de Mitropolitul Grigorie al Irinopolului, de arhimandriții Partenie din Galata, Iosif Frumușani și Serghie Vizanti, precum și de boierii: Beizadea Dimitrie Grigore Ghica, spătarul Panait Kazimir, căminarul Ion Pruncul și sărdarul Iordache Varfolomeu, toți trei ajunși sfetnici ai noului guvern, Ilie și Manolache Buzne, Ion Schina, Anastase Ciolac și alții.

Câteva scurte însemnări e tot ce a rămas dintr'o perioadă de un secol întreg, când a trăit o regiune de mai multe sate, cu mii de locuitori, pe moșia lui Carastati.

TĂTĂREȘTI

În Basarabia găsim mai multe localități, denumite Tătărăști. Cândva, printre Români, au rătăcit câțiva Tătari și unor localități, cu totul românești, li s'a zis totuși: Tătărăști. O comună dintr'acestea o găsim puțin mai la Nord-Vest de gara Strășeni, în apropierea Chișinăului. Lăsăm în dreapta noastră satul Negrești, unde era moșia renumitului bas Alexandru Antonovski, și ajungem la Tătărăști.

Se zice că ultimii Tătari s'au retras de aici după bătălia dela Gangura, din Decembrie 1789, când păgânii au fost zdrobiți de contele Kamenski. Au rămas însă în mijlocul populației, până în prezent, nume ca: Șărămet, Mărzencu (Mârza), Șchiopu (urmașii lui Saifutdin) și altele, care s'au păstrat dela această infiltrare a Tătarilor în mijlocul satelor românești. De altfel, în arhiva magistratului Alexandru D. Inglezi, care ne-a pus la dispoziție majoritatea datelor istorice ce le folosim, se păstra un foarte vechi document, fără dată, amintind pe tătarul Pir Memet, care a donat o parte a moșiei Lunca Mare, spatarului Ștefan.

La intrarea în Tătărăști, în mijlocul unui parc, se observă urmele conacului boieresc. Am mai găsit, acum vreo opt ani, conturul unei frumoase case, sprijinite de un șir de coloane. La 1941, s'a dărâmat și această ruină, care servea pentru depozitarea grânelor. Iar livezile, parcul și iazul din curtea dela Tătărăști, s'au păstrat numai în amintirea bătrânilor, lăsând și ele urme abia observabile pe alocuri.

Ca de obicei, satul își începe istoricul, dela o judecată răzeșească, pentru pământ, pe care o hotărăște Constantin-Vodă Cehan-Rahoviță, la 3 Septembrie 1753. Se judecă neînțelegerea dintre Vârlanul Varzaru și alți răzeși,

împotriva Mariei, fata lui Tănase, pentru împărțirea pământului din Tătărești. De asemenea, la 10 Septembrie 1753, hotarnicul Ilieș, cercetează cearta pentru pământ, dintre Varzaru și Curaghel. Atunci, moșia era mult mai mare, dând naștere unui întreg șir de sate și cătune, satul Tătărești menținând, totuși, întâietatea. De mai înainte, aici se aflau *Tutovenii*, astăzi proprietatea magistratului Iacob Lozinschi și a mătușei sale, d-na Sârbu, — moșie întinsă pe 123 ha., fără conac și sat. Pe valea Bâcului, între gările Băcoveț și Strășeni, se întinde *Lunca Mare*, pădurea moșiei Tătărești, expropriată la 1919 și care a intrat în patrimoniul comunei Pânășești; acest pământ, până la 1896, a aparținut fraților Inglezi, satului și mănăstirii Căpriana, veche ctitorie a lui Ștefan cel Mare și a lui Petru Rareș. În sfârșit, cătunele: *Voloaca*, în partea Găleștilor, și *Voloseni*, la Sud, spre Curluceni, — moșia avocatului Gr. C. Chircorov, deportat în Iunie 1941; acesta a cumpărat moșia Curluceni dela Iosefat Skopowski, care la rândul său a cumpărat-o dela copiii lui Mihail Hasnaș, a cărui mamă era Anfisa Cuțoiani, o soră a Ecaterinei Inglezi, din Tătărești. La Curluceni mai găsim mormântul prințului Const. Gh. Caradja (1798—1875), nepotul lui Nicolae-Vodă Caradja din Țara Românească.

Dintre toate așezările, cea mai veche pare a fi Tutovenii, care a cedat, ca importanță, în fața Tătăreștilor, deoarece în cea din urmă s'a așezat stăpânul moșiei, clădindu-și curtea boierească. În orice caz, găsim amintită moșia Tutovenii într'un hrisov al lui Petru Rareș, din 1 Martie 1528, când Ana, fata popei Șendrea, vinde moșia Tutoveni, Oanei și fraților Oanei. Într'un hrisov din 6 Martie 1570, Bogdan Alexandru-Vodă confirmă vânzarea unei părți din Tutoveni, aparținând lui Andreică și soției sale, Nastasia, lui Anton Neghină, iar la 27 Iunie 1713, Domnitorul țării hotărăște o judecată pentru părți de pământ din Tutoveni, între Lazăr Batco și alții, și Sandul, feciorul lui Constantin Clucerul.

La Voloseni, găsim amintit la 13 August 1640, pe cumpărătorul unor părți de moșie, vornicul Ionașcu Rusu, ascendentul familiei Russo. La 19 Iunie 1747, din ordinul Divanului, medelnicerul Constantin Donici cercetează hotărnicia din Voloseni, dintre răzeși și Sandu Sturdza. La 1783, proprietar e Tomița (Carp) Rusu, iar la 1821, feciorul său, Dinu Rusu, unchiul scriitorului Alecu Russo. Despre toți acești moșieri, un material documentar se găsește în volumele noastre despre *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru*. În ce privește pe Ionașcu Rusu din 1640, el a mai cumpărat unele părți ale moșiei Tătărești, dela Ionașcu și Iosif Grozav, probabil acela amintit ca străbun al unor vânzători de pământ, la 1701, la Răsipeni.

Documentele de mai târziu vorbesc despre Tătărești, unde sunt amintiți proprietarii mai mari: Vârlanul Varzaru și Zamșa. Este interesant de notat, că la vreo 7 km. de Tătărești se află satul Vărzăreștii Noi, în care până în prezent găsim pe urmașii familiei Zamșa. Putem crede că este un sat, al cărui nume vine dela neamul acestor Varzaru, spre deosebire de Vărzăreștii Vechi, un sat așezat mai spre Prut, în apropierea Nisporenilor, vestit prin mănăstirea Vărzărești, cea mai veche din Basarabia, ctitoria lui Alexandru cel Bun. Această a doua moșie Vărzărești, e legată de neamul boierilor Varzaru, care după registre oficiale se trag din logofătul Mateiaș Varzaru, din 1597; însă, genealogistul Pavel Gore precizează că Mateiaș nu e decât un ascendent pe linia femeiască al nobililor basarabeni Varzaru și-i contestă posibilitatea de-a fi logofăt la 1597.

La 30 Mai 1786, Alexandru-Vodă Ipsilanti ordonă sărdarului de Orhei, Iancu Razu, să cerceteze ridicarea dijmelor la Tătărești. La 16 Noembrie 1796, apare Manolache Donici, care strânge, câte puțin, în stăpânirea sa întreaga moșie: el cumpără partea răzeșiei lui Timofte Coitoru, apoi părți dela: Iacob Petre (24 Noembrie 1799), Andronic și alți răzeși (25 Iulie 1802), Canțâr (26 Iulie 1802), nea-

mul Pleşculeştilor (3 Septembrie 1802), identic — credem — cu vechea familie Pleşca din Străşeni, Fricsina (22 Mai) şi Catrina (12 August 1804), fiicele lui Constantin Varzaru, şi alţii. La 13 Mai 1805, postelnicul Nicolae Zamşa (este un sat, Zamşioji), care nu locuieşte la Tătăreşti, se plânge Domnitorului că răzeşii i-au înstrăinat părţi din moşie; la 12 Iunie, el contestă unele cumpărături ale lui Donici, prezentând o dovadă semnată, la 30 Octombrie 1803, de Ion Erhan, la măsurătoarea Tutovenilor şi a Tătăreştilor. I se recunoaşte dreptatea lui Zamşa, care se judecă, totuşi, la Divan, împotriva lui Donici, şi la 22 Noembrie 1809. La 14 Iulie 1808, la Divan se judecă şi familiile Curaghel şi Canţar (existente, la Tătăreşti, până în prezent), procesul fiind câştigat de Curaghel. La 24 Iunie 1811, Costache Curaghel vinde a treia parte a Tătăreştilor, polcovnicesei Iordana Gomonov, în cele din urmă şi această moşie revenind, la 14 Martie 1814, lui Donici.

Dorind a rotunji moşia Tătăreşti, Manolache Donici căuta dovezi noi, care i-ar da putinţa să cumpere şi părţile rămase ale pământului. Astfel, el trebuie să fie acela care a găsit hrisovul din 27 Martie 1656, care aducea în mijlocul Tătăreştilor un proprietar nou, pe medelnicerul Clucerescu; acesta este împrăştiat, prin raportul sârdăriei din 31 August 1802, şi vinde moşia la 9 Septembrie, lui Donici. La 1817, moşierişă, la Tătăreşti, e arătată Roxandra, fata spătarului Manolache Donici şi văduva lui C. Rosetti, iar Tutovenii şi Lunca Mare le cumpără, la 27 Ianuarie 1814, dela medelnicereasa Clucerescu, paharnicul Toma Stamati, dela care moşiile le moştenesc feciorii săi, scriitorul Constantin şi Gheorghe Stamati. Pentru porţiuni din Lunca Mare, la 7 Ianuarie 1605 (?), s'a judecat „Stolnicul cel Mare“, împotriva lui Avram şi a fratelui său, Ştefan.

Pe la 1795, s'a zidit vechea biserică din Tătăreşti, a Sf. Arhangheli Gavriil şi Mihail. Printre ctitori, putea să fie Gavriil Varzaru, amintit la 2 Martie 1803, când vinde şi el un sfert al moşiei, lui Manolache Donici. Bise-

rica a ars în seara zilei din 19 Decembrie 1932 (st. v.), exact la 15 ani după devastarea conacului din Tătărești. Ca și conacul, era un adevărat muzeu de artă veche; au pierit prețioasele icoane, documente și cărți, chiar și lespede de marmură care acoperea mormântul lui Constantin Rosetti, „înconjurat de copii“, mort pe la 1809. Acest Costache Rosetti a fost feciorul spătarului Ștefan Rosetti (1714) și ascendentul nobililor basarabeni Rosetti. El a fost stolnic și s'a căsătorit cu fata spătarului Manolache Donici. Prin înrudirea lor cu neamul Donici, Rosetteștii au ajuns în Basarabia; Ștefan, feciorul lui Costache, a moștenit o parte din moșia Filipeni (Bacău), Tătăreștii și Nimirăuca (Iași-Bălți).

Prin decada a III-a a secolului trecut, același arhitect care a zidit palatul boierului Varfolomeu din Chișinău, a clădit, din cărămidă, frumoasa casă din Tătărești. Moșia avea o renumită livadă fructiferă, mărită și mai mult de moșierii Inglezii, care au cumpărat Tătăreștii la 1846. O amintește istoricul Zașciuc, pomicultura moșiei Inglezii rivalizând doar cu livezile boierilor Sturdza și Balș, mai târziu destingându-se moșierii Kazimir, Râșcanu-Derojinski, Leonard, Krupenski, Pisarjewski, Pommer, colonelul Vasiucnov din Chițcani și alții. De asemenea, țenute erau viile din Tătărești. Istoricul Zașciuc amintește plantațiile de tutun ale lui Inglezii, Cantacuzino, Leonard și Dicescu; tutunul lui Inglezii a obținut la o expoziție agricolă, marea medalie de aur. La expoziția internațională din Londra, Alexandru Inglezii a obținut mai multe premii, printre care mica medalie de aur, — pentru vinurile din Tătărești, și marea medalie de bronz, — pentru tutun.

Familia Inglezii se trage din baronetul Guillaume de Browne din Anglia, care s'a stabilit pe la 1492, la Veneția, dând naștere neamului baronilor de Browne-Inglezii. Mutându-se la Argostoli, pe insula Kefalonia, care era o colonie venețiană, acolo, la 1773, se naște Dimitrie Spiridon Inglezii, care probabil după 1799, când s'a proclamat protectoratul rusesc asupra insulelor Ionice, a emigrat la O-

desa. Căpitan al flotei, cavaler al ordinului Sf. Vladimir (1818), primar al Odesei (1818—1821), el a murit la 1846, La 1807, Inglezi s'a căsătorit cu Ecaterina (1795—1880), fata lui Zoie Cuțoiani, un macedo-român din Ianina, ajuns moșier la Bârnova, în Basarabia (nepoții săi, Nicolae și Anatole Koțovski, au fost profesori universitari). Dela tatăl ei, Ecaterina a moștenit vreo 1500 ha. de pământ, la Tătărești, pe atunci în județul Orhei, și la Pănășești. Astfel se explică cumpărarea de către Dimitrie Inglezi, în ajunul morții sale, a întregii moșii Tătărești.

Dimitrie Inglezi a avut câțiva copii, printre care Alexandru (1826 — 1903), Dimitrie (1829 — 1904), locotenent-colonel, Maria Artinov, moșierița din Puhoi, și Ana Biazimavro. Alexandru Inglezi, faimos ofițer de husari, s'a căsătorit la Odessa, la 20 Aprilie 1855, cu fata renumitului moșier basarabean Ion Keșco, fiu de stolnic moldovean. Tânăra sa soție, Victoria (1835 — 1856), era una din cele mai încântătoare femei ale timpului. Frumoasă, cu o voce plăcută și un suflet artistic, la Viena ea a atras simpatia Arhiducelui Ferdinand (viitorul Împărat Maximilian al Mexicului). Dar taina tinerei perechi a fost descoperită și boierul Keșco, văzând imposibilitatea unei asemenea căsătorii, n'a găsit nimic mai bun decât să plece în Basarabia, unde Victoria a fost măritată silit, cu Inglezi, prietenul fratelui ei, Petre. S'a născut o fiică, Eliza (1856—1928), iar Victoria, nemaiputând suporta căsnicia, a răcit înadins, murind la 14 Aprilie a aceluiași an.

Bătrânul Ion Keșco a murit la 1863. Feciorul său, Petre, n'a trăit mult, încât l-au moștenit un fiu și trei fiice, printre care Natalia, viitoarea Regină a Serbiei. Fata Victoriei a primit numai o mică parte a moștenirii bunicului ei, ce i se cuvenea. Măritată nefericit cu ofițerul Sergiu Nazimco, din această căsătorie s'a născut un singur fecior, Vladimir, violonist cu o excelentă tehnică, om de o rară inteligență, dar mare ghinionist. Văr de-al doilea al unui Rege, rudă cu atâți bogătași din București, acest bătrân, plin de

umor, își termină viața în mizerie în azilul „Alexandru“, din Chișinău.

Moșia Tătărești a avut zilele ei de glorie, pe când locuia acolo Alexandru Inglezi. Era o figură impunătoare de boier de altădată, cu tradiții conservatoare, reprezentant al grupării Moldovenești a fraților Leonard. La Tătărești s'a așezat, ieșind la pensie, și celălalt frate, Dimitrie Inglezi, căsătorit cu Vera Boguslavski (mama ei era prințesa Obolenski). El a avut o fiică, Vera, măritată cu generalul Baicov, și doi feciori: Vladimir Inglezi (1873—1920), distins director al liceului II din Chișinău, consilier de stat efectiv, și Alexandru, absolvent al colegiului juridic, procuror la Hotin, Bălți și Chișinău. Acest Alexandru Inglezi, magistrat-pensionar, bun cunoscător al trecutului Tătăreștilor și un om de inimă, locuiește într'o prea modestă căsuță a fostei sale curți boierești. Însă, ca și în nepotul său, Vladimir Nazimco, recunoști pe un autentic boier al unor vremi romantice și un intelectual erudit...

... Sunt opt ani de-atunci. Ploua, și prin apele revărsate ale Băcului, trebuia cât mai repede să ajungem la Strășeni. Moșul Mărzescu mâna caii, pe drumul ce-l cunoștea prea bine, ca să-l încurce. De pe un deal, m'am întors ultima oară, ca să observ conturul conacului boieresc. În partea unde odinioară se înălța parcul, o figură singuratecă înviora tristețea locului. Abia se observa, apoi — s'a risipit, în ceață.

„Boierul!“ — spuse Mărzescu, și mână caii mai repede...

FEMEIA BASARABEANĂ

Femeia basarabeană... Necunoscută în trecut, neînțeleasă nici astăzi, învăluită într'o taină ademenitoare a vremii.

Dorul ei întristat, păstrat dela asuprirea păgână...

Modestia ei nobilă, moștenită din ermitajul oriental...

Sufletul ei înălțător, plin de tărie și jertfă, creat printre lipsurile unei vieți pitorești și patriarhale totuși, din satele Basarabiei, printre acele datini și obiceiuri, de care numai ea își mai dă seama.

Femeia basarabeană...

Acea mamă care a crescut generațiile Moldovenilor sub stăpânirea străină...

Acea mamă care nu știa alte vorbe decât moldovenești, ce cu fiori de dragoste le ascultau tinerii...

Acea mamă care cu multă abnegație a crescut pe copilul ei, ca să depună și ea un obol pe altarul Basarabiei iubite.

Femeia basarabeană este aproape necunoscută istoriei, literaturii, chiar și vieții sociale a Basarabiei. Este însă o eroare să credem, că această femeie nu s'a pronunțat în trecut și nici nu activează în prezent, decât în sânul restrâns, al familiei, unde rolul ei însemnat nu poate fi tăgăduit de nimeni.

Scriitoare și o strălucită femeie de bine dela începutul secolului al XIX-lea este contesa Roxandra Edling, născută Sturdza.

Printre femeile care trăiesc la Chișinău, găsim pe Doamna Maria Mavrocordat, fata lui Ioan-Vodă Kallimah, măritată cu Alexandru-Vodă Delibei, încetată din viață la

17 Iunie 1831 și înmormântată la cimitirul Central din Chișinău. O amintește în memoriile sale baronul de Tott.

„Perla“ coconițelor din Chișinău de acum o sută și ceva de ani, este Pulherița Varfolomeu, fata sărdarului Iordache Varfolomeu. Avea însă și ea rivale, printre care pe tânăra Mariolița Ralli, pe subțila Maria Eichfeld, fata banului Iordache Millo, pe Elena Solovkin, nepoata generalului Catargi, și pe Ecaterina Albrecht, născută Bașotă. Acestor cinci femei, poetul exilat Pușkin le-a dedicat versurile sale. Am putea aminti aici și pe Tarsița Katakazi, sora unui guvernator, poreclă „Genlis a Chișinăului“. O cocoană mare, care autoritar orânduia treburile familiei, dar și cele ale Basarabiei întregi, era Sofia Catargi. Ea își aducea aminte încă de vremurile când, la Chișinău, pribegia grecoaica Calipso, amanta lordului Byron, descrisă de Pușkin și de visătorul Negruzzi.

Regina Natalia Obrenovici era și ea basarabeancă, fată marelui boier Petrache Keșco din Bujor, căsătorit cu Pulherița Sturdza, nepoata Domnitorului Ioan Sturdza.

Un rol frumos revine femeii basarabene în opera de binefacere. Activitatea feminină pornește din Odessa, prin fondarea, la 1829, a Societății de binefacere a femeilor. Contesei Roxandra Edling îi revine meritul de a fi una din țarinele îndrumătoare ale mișcării feministe.

La 1884, la Chișinău, se încheagă primul Comitet de binefacere, care întemeiază spitalul de copii, existent și astăzi. Acest edificiu, mulți ani de-a-rândul este unicul spital adaptat pentru tratamentul îngrijit și chirurgia infantilă, deservind întreaga Basarabie. Tratează două treimi de bolnavi în mod gratuit. Propășirea spitalului se doarește unor inimoase epitoape, printre care amintim pe reprezentantele familiei Catargi: Maria Mazarachi, Ana Krupenski, baroana Stuart și Olga Catargi, apoi — Maria Siținski, Eugenia Ralli, Maria Schmidt, născută Cristi, și altele. Dela 1927, epitropa spitalului este doamna Elena Leonard.

La 1900, se ține adunarea generală a doamnelor care

activează pe tărâmul de binefacere. Un comitet de patronaj ia ființă sub președinția Anei Krupenski. Cinci ani mai târziu se întemeiază casa de muncă „Albina“, îndrumată de Vera Peretiatcovici. Munca femeilor se făcea prin secțiile de croitorie, tricotaj, cismărie, țesătorie de covoare, împletire de coșuri și altele. Primăria orașului Chișinău a pus la dispoziția „Albinei“ o prăvălie, în care s'a organizat un bazar al produselor casei de muncă.

De patruzeci de ani, la Chișinău activează un Comitet de binefacere al Primăriei, pentru ajutorarea săracilor. L-au condus Maria Schmidt, soția vestitului primar, iar în timpul din urmă, doamna Natalia Gonata.

Biblioteca Municipiului Chișinău, arsă în Iulie 1941, a fost creată mai cu seamă de regretata Daria Harjevski.

La Crucea Roșie au activat cu mult sacrificiu, Sofia Krupenski, Olga Gerngross, Tatiana Gore, sora neuitatului naționalist Pavel Gore, Ana A. Kazimir, Elena Boutmy de Katzmann, și altele. Surorile Krupenski, deportate în Iunie 1941, au fost energicele îndrumătoare onorare ale liceelor „Regina Maria“ și „Prințesa Dadiani“ și ale azilului de copii, fondat acum o sută de ani, de renumitul boier Iorgu Bălș.

Femeia basarabeană s'a manifestat și în literatură.

Roxandra Edling și sora ei, Elena Severin, au scris amintiri și schițe. Iulia Hasdeu, murind în vârstă de 19 ani, a lăsat manuscrise pentru șase volume de poezii. Nuvele a scris soția istoricului basarabean Alexe Nacu, Olga Nacu, iar poezii și proză au scris: Elena Cristi, Olga Gordon, Olga Vrabie, Liuba Dimitriu, Nadejda Tudor, erudita și plina de o sensibilitate poetică Tomira Zorici (Gil'ewicz), Olga Crușevan, Lotis Dolenga, Iulia Siminel, Lidia Pisarjewski, Alla Razu, Ecaterina Cerkes, Olga Mini, Tatiana Galușcă, Elena Dobroșinschi-Malai, Magda Isanos și altele.

O activitate vie pe tărâmul cultural a avut neuitata Albina Ostermann, care a alcătuit o mare parte a colecțiilor din Muzeul Basarabiei, din Chișinău. I se datorește,

în bună parte, meritul publicării unui album al vechilor covoare moldovenești. Trebuie să amintim pe Ana Tumar-kin, profesoară de filosofie la Berna, pe chirurga Sofia Li-sovski, pe doctorițele Iulia Kwiatkowski, Maria Rașcovici și altele.

Școlile basarabene pentru fete au pornit dintr'o inițiativă particulară, a unor inimoase femei. Astfel, fondarea Școlii Eparhiale se datorește Anastasiei Rizo, întemeierea liceului „Regina Maria“ s'a realizat de Liubov Beliugov, iar a liceului „Prințesa Dadiani“, chiar de prințesa Dadiani.

Și în artă găsim contribuția femeilor basarabene. Des-tul să amintim de pictorițele: Lidia Arionescu-Baillayre, Nina Arbore, Eliza Zattoviceanu, Natalia Bragalia, pe sculp-torița Milița Pătrașcu și altele.

Cunoscuta primadonă a operelor wagneriene, Valen-tina Cuza, și cântăreața Lidia Lipcovska sunt basarabence, ca și Maria Cebotari și Asia Buzni, care cântă astăzi în străinătate.

Până în anul 1917, în Basarabia nu se observă o miș-care feministă propriu zisă. Totuși, legea veche a lui Ar-menopol și Donici, care se exercită asupra Basarabiei, acorda femeii unele drepturi sociale ce-i lipseau în Vechiul Regat. În afară de aceasta, femeile nobile — prin procură încredințată unui bărbat — participau chiar la alegerile fo-rurilor de conducere locală a nobilimii.

După Unire, din inițiativa regretatei Nadejda Tudor, s'a înființat Liga femeilor basarabene; a prezidat-o Elena Djionat. În Sfatul Țării, Unirea a fost votată și de o femeie, dr. Elena Alistar.

La 1919, s'a organizat la Chișinău, filiala Reuniunii femeilor române. Inițiativa aparținea doamnei Eleonora Pan. Halippa. Școala profesională a Reuniunii era condusă de doamna Georgeta Camner.

Doamna Iulia Siminel a fondat filiala Societății orto-doxe a femeilor române, iar doamna Dicescu, — Consiliul național al femeilor din Basarabia. Filiala Crucii Roșii a

prezidat-o doamna Maria Pelivan. În fruntea Organizației femeilor basarabene, o pagină neștearsă a înscris în istoria mișcării feministe, Elena Crușevan-Luzghin, urmată de doamna doctor Eleonora Schoepf-Munteanu.

O activitate idealistă și plină de avânt, o sinceră participare la viața culturală și de binefacere a Basarabiei, în decursul unui secol întreg, a depus această femeie basarabească, care merită întreaga noastră admirație, pentru calitățile ei de rară distincție sufletească și intelectuală.

Regina Elisabeta, scriitoarea Carmen-Sylva, și Regina Maria au acordat Augusta Lor atenție mișcării feministe din Basarabia.

MUZICA ÎN BASARABIA

Inceputurile muzicii în Basarabia trebuesc căutate în bogatul folklor al acestei provincii, în cântecele voinicești și haiducești ce le executa încă, la Chișinău, ultimul poet al codrului, Tobultoc, pierit în condițiuni jalnice, la 1833.

Acum o sută și ceva de ani, la Chișinău era renumită orchestra tigănească a boierului Iordache Varfolomeu, care executa cu foc cântecele moldovenești: *Arde-mă, frlge-mă* și *Te iubesc peste măsură*. Melodiile sălbatice impresionau mult pe vizitatorii străini.

Venind la Chișinău, în Aprilie 1818, Impăratul Alexandru I a ținut să vadă dansurile naționale locale, printre care era și mititica. Cu această ocazie au sosit din Iași, ca să-l salute din partea Domnitorului Moldovei, boierii Plaghino și Pantazoglu, aducând cu ei pe vestiții lăutari moldoveni: Barbu Lăutarul și Năstase din Botoșani. Și mai târziu, lăutarii moldoveni colindau pe amândouă malurile Prutului, mai cu seamă renumitul Lemîș, amintit în romanele lui Crușevan și Stere.

În Basarabia, pe timpul războiului din 1877, era vestit conducătorul unei orchestre întregi, Iancu, care executa cu multă însuflețire: *Dolna, Copilița, Dol ochi* și *Să mor, cu tine*. Despre un alt renumit lăutar, Sava Pădureanu, ne povestea „Moș Pavalache“ Kuzminski. Chiar și orchestrele oficiale cântau vechea horă moldovenească. Așa s'a întâmplat în Decembrie 1862, când la plecarea sa neuitatul guvernator generalul Fanthon de Verrayon, căsătorit cu Cleopatra Filipescu, a ținut să-și manifeste dragostea românească, jucând cu boierii basarabeni o horă străbună.

De altfel dirijorul orchestrei diviziei a XIV-a din Chișinău, Bankevici, era apreciat pentru excelența sa potpuriu moldovenesc: *Suvenire din Basarabia*.

Pianul a înlocuit în curând, în saloanele boierești, pe scripcarii țigani. Încă din primele decade ale secolului trecut găsim pe boieri dansând în sunetele muzicii pianului, în casele Krupenski, Mavrogheni, Stamati, Millo, Ralli și altele. Atunci apar la Chișinău și primele trupe teatrale, germane, franceze și italiene, venite din Iași.

Despre muzica din Basarabia a scris o foarte interesantă și documentată lucrare profesorul Alexandru Boldur. E destul să semnalăm numele valoroșilor basarabeni care s'au manifestat pe tărâmul artistic, ca să stabilim netăgăduita distincție a artiștilor locali.

Din familia boierilor Cuza se trage cântăreața cu renume mondial, Valentina Cuza, născută la 1868, cât se pare, la moșia părintească din apropierea satului Molodova din județul Hotin. Murind la 1910, Valentina Cuza a rămas ilustră în istoria scenei europene, ca o admirabilă eroină a operelor lui Wagner și Ciaicovski.

Dintr-o altă familie de moșieri basarabeni se trage elevul compozitorilor N. Rubinstein, Liszt și Ciaicovski, renumitul pianist Alexandru Ziloti, născut la 1863. Mama pianistului Ziloti se trăgea din nobilii Rahmaninov, urmașii direcți ai lui Ștefan cel Mare, neam din care făcea parte și marele pianist Serghei Rahmaninov. O altă rudă a familiilor Ziloti, Cuza, Ralli și Kazimir, este Andrei Illiașenko, compozitor din Bruxelles, care a obținut mari succese prin baleturile sale: *La forêt vierge* și *En Bessarabie*. Nu putem uita nici pe Mihail Sicard, urmașul moșierilor din Vadu-lui-Vodă, elevul lui Massar la Paris, și al lui Ioachim și Bargiel la Berlin, care a scris muzică simfonică și de cameră.

Născut la 1864 și decedat la 1939, la Chișinău, renumitul bas Alexandru Petre Antonovski a raportat succese mari pe scenele teatrelor rusești, retrăgându-se din timp, la apariția lui Șaliapin. În ultima vreme, venerabilul

cântăreț era profesor de canto la Conservatorul din Chișinău, transmitând o frumoasă tradiție multor artiști ai scenelor noastre. Același lucru se poate spune despre talentata cântăreață Lidia Lipcovska. Amintind numai în treacăt aceste nume, e destul ca să se observe de toți cunoscătorii muzicii universale contribuția excepțională a talentelor basarabene, în viața artistică contemporană. Sunt fruntași iluștri ai scenelor europene, trecuți în marele dicționar muzical al lui Riemann.

Muzica bisericească a găsit în Basarabia câțiva compozitori ai ei: pe Gavriil Muzicescu, născut la 1846 în județul Ismail, și pe regretatul părinte Mihail Berezovschi, fecior de preot, născut la 1868, în județul Cetatea-Albă. Gavriil Muzicescu s'a așezat la Iași, unde a fost ani îndelungați profesor de Conservator, murind la 1903. Preotul Berezovschi, întru câtva influențat de cunoscutul pe vremuri cântăreț Hodorogea, dar mai ales însuflețit de un avânt artistic, fiind și un talentat pictor, a condus corul Catedralei din Chișinău. Bătrânul compozitor a murit, neputând supraviețui evenimentelor din 1940. Profesorul Boldur mai amintește pe distinsul compozitor Grigore Lvovschi, din Lencăuți (Soroca), ajuns dirijor al corului mitropolitan din Petersburg, decedat la 1894. De asemenea, capela Curții Imperiale era condusă de Alexandru Frunză, un artist basarabean. Același autor semnalează activitatea muzicală a lui Andrei Mazarachi, pe cântăreața Eugenia Luci-Lucezarsca și pe cântărețul Afanasiu.

Corul ieșean al lui Gavriil Muzicescu a venit la 1898 și la 1903 să cânte în Chișinău, iar corul preotului Berezovschi a participat la încoronarea Regelui Ferdinand și a Reginei Maria, la Alba-Iulia.

Trebue să amintim aici și pe harnicul maestru de acum 30-40 de ani al liceelor „Sf. Sava” și „Lăzăr” din București, Ion Costescu, și el originar din Ismail, despre care Emanoil Bucuță spune: „Om, care a crezut adânc până la capătul zilelor lui că poate prin cântec să schimbe fața neamului nostru”.

Acum cincizeci de ani, moșierul din Răstău-Hotin, generalul Constantin Lișin, căsătorit cu fata lui Nicolae Rosetti-Roznovanu din Stânca, a organizat la el la moșie un cor țărănesc și o orchestră de balalaice, care au dat concerte.

La 1880, la Chișinău, s'a înființat societatea muzicală „Armonia”. Guvernatorul Basarabiei de Coniar cânta la violoncel, magistratul Gulac-Artîmovski — la vioară. La boierii Catargi, Cristi, Moruzi și alții, se organizau serate muzicale.

În epoca aceasta, la Chișinău sosește un compozitor, Vladimir Rebicov, care se căsătorește aici cu baroana Maria Hübsch von Grossthal, al cărei tată era ginerele lui Știrbei-Vodă. Cu sprijinul primarului din Chișinău, Carol Schmidt, la 1899 se înființează o filială a Societății Imperiale de muzică. Rebicov conduce clasele muzicale, înființându-se doi ani mai târziu Școala de muzică. La conducerea Societății, după Schmidt, se succede Vladimir Herța. Între profesorii școlii, menționăm pe soții Salin, iar între elevi pe cântăreața Grozovsca și pe baritonul Zalevski.

Activitatea particulară în domeniul propagării muzicii merită și ea atenția noastră: Cleopatra Hrșanovsca este autoarea unei opere pentru copii: *Greierul și Furnica*. Daria Harjevcsca contribuie mult la popularizarea muzicii, prin Societatea amatorilor de artă dramatică. Un rol, în această privință, revine și Bojenei Belousov. Din societatea chișinăuneană apar talente ca pianistul Pavel Kuzminski, violonistele Procopovici, violoniștii Orlov și prințul Dadiani, pianistul Bejenuță, violonistul de o excepțională tehnică Vladimir Nazimco. Ei nu-și desvoltă talentul, ca și cântăreții faimoși ai corului episcopal, Sagarda și Măun.

Un mare talent, care n'a ajuns însă — din cauza viregiei vremurilor — la o înflorire cuvenită, este pianistul și compozitorul de o adâncă erudiție, Constantin Romanov, nepotul de soră al lui M. Sicard.

Dintre corurile bisericești din Chișinău s'a ridicat Maria Cebotari, eleva preotului M. Berezovski, cântăreața care

a făcut o carieră artistică strălucită în Germania, ajungând vedetă cinematografică. Altă cântăreață basarabeană, apreciată în străinătate, este Asia „de“ Buzni.

Încă de pe la 1845, adeseori vin la Chișinău trupe românești. Pe atunci e amintită trupa artistului Matei Millo. Profesorul Boldur scrie că un oarecare Hlebovski a aranjat pentru pian o *Doină*. Doca a publicat la 1882 pentru pian: *La Prut și la Carpați*, iar Bernardi a dedicat boierimii basarabene o mazurcă: *Eu n'am uitat*. Poetul cântăreț Gheorghe Păun și Nicolae Grebencea, din Comrat, au cules cântece și colinde moldovenești. De asemenea, muzică românească a compus și a publicat, la București, romancierul basarabean Dimitrie Moruzi. La 1885, la Chișinău a sosit trupa ieșeană a lui Costache Bălănescu; doi ani mai târziu, găsim acolo pe frații Vlădicescu, Fani Tardini, Grigore Manolescu și pe Aristița Romanescu, iar mai târziu, pe Petre Alexandrescu. Moșierii Teodosiu, Dicescu și alții invită din Iași pe bătrânul Barbu Lăutarul, iar la hotelul „Londra“ din Chișinău cântă orchestra românească a lui Ionică Vasiliu.

La 1899, la Chișinău, a organizat concerte Onoria Popovici din București. În 1902, la „Pavilionul“ Clubului Nobilimii cânta operele Nora Marinescu. În fiecare an venea trupa lui Alexandrescu. La 1908, un succes a reputat compania lirică română a lui Constantin Grigoriu, participând Virginia Miciora, Leonard, Maximilian și alții.

Societatea Moldovenească, întemeiată la 1905, arată un interes deosebit folklorului moldovenesc. S'a organizat o trupă de teatru, condusă de harnicul folklorist Gheorghe Madan, cu participarea tinerilor: Dicescu, Suruceanu, Hâncu, Hasnaș, Gafencu, Sârbu, Razu, Anghel și alții. Spectacolele românești au avut loc câțiva ani de-a rândul. La 1913, a avut loc o serată a cântecului moldovenesc, organizată de Simion Murafa, cu participarea d-rei Anastasia Dicescu și a profesorilor Ilie Ionescu-Sibianu și Alexandru Teodorini din Iași.

O frumoasă activitate pe tărâmul colecționării și difuzării muzicii moldovenești din Basarabia au compozitorii Vasile Popovici, un suflet de cărturar ales, și Mihail Bărcă.

După Unire, la 1919, Societatea muzicală s'a reorganizat în Conservatorul „Unirii”, condus de Anastasia Di-cescu. În anii următori Chișinăul are o Operă. La 1925, se înființează Societatea filarmonică, prezidată de admirabilul pianist profesorul Anatole Koțovski. La 1936, ia ființă Conservatorul Municipal din Chișinău. Profesorul Alexandru Boldur, în ajunul evenimentelor din 1940, își termină schița despre muzica în Basarabia, propunând: reorganizarea Conservatorului din Chișinău într-o instituție de Stat, înființarea pe lângă Postul de radio „Basarabia” a unei orchestre simfonice permanente și organizarea la Chișinău a unei edituri, oricât de modeste, pentru tipărirea compozițiilor muzicale.

După cum se vede, Basarabia a contribuit în mod strălucit în domeniul creator al muzicii.

EXPOZIȚIILE AGRICOLE DIN BASARABIA

Astăzi, când expozițiile agricole se bucură de o atenție deosebită din partea tuturor, ar fi interesant să ne amintim de expozițiile agricole ale Basarabiei de altădată.

Am publicat, acum trei ani, în revista „Convorbiri Literare“, amintirile unui harnic basarabeian, Matei Zozulin, care scria la 1 Ianuarie 1890 :

„E destul de greu să faci bilanțul vieții unui oraș, capitală de provincie, față de monotonia stereotipă a vieții provinciale. Dar anul care s'a scurs a fost foarte fericit pentru Chișinău, în această privință, și poate fi considerat excepțional în viața acestui oraș. Firește, că pe primul plan se găsește expoziția agricolă și industrială a Basarabiei, care a înviorat orașul timp de o lună jumătate și a sugerat câteva idei noi de caracter agricol, idei care vor mai fi discutate în viitor. Tot această expoziție a sugerat ideea organizării la Chișinău a unui Muzeu agricol și industrial, muzeu cărui i s'au pus bazele în anul scurs. Nu-i nevoie să vorbesc despre utilitatea acestei instituții : este evidentă pentru oricine“

Expoziția agricolă din 1889 era o fericită realizare a fruntașilor autocârmuirii locale — Ion Cristi și baronul Stuart, secondați de frații Semigradov, Chiriac Leonard, N. Lascari, T. Miciu-Nicolaevici, Vasile Bogdan, Grigore Olșevski și alții, sufletul creator al expozițiilor din acea vreme fiind Pantelimon Lazu.

Expoziția a avut loc în lunile August și Septembrie. Pavilioanele ei s'au bucurat de atenția unor vizitatori numeroși. S'au întâmplat însă și curiozități : astfel, tânărul

moșier Cristi, demonstrând propria sa invenție—acoperișul neinflamabil, era cât pe ce să piară în foc, incendiul amenințând întreaga expoziție.

De sigur, crearea Muzeului, era un rezultat important al acestei expoziții. Baronul Stuart, ajuns în fruntea autocărmuirii locale a zemstvelor, a înzestrat acest Muzeu cu o clădire impunătoare, în stil mauritan. Fiu al unei Moruzi și căsătorit cu o Catargi, baronul Stuart era doctor în filosofie din Göttingen și magistru în științe naturale din Dorpat. Basarabia îi datorează frumoase înfăptuiri și, printre acestea, Muzeul, în care l-au ajutat cu multă pricepere soții Ostermann.

Expozițiile agricole aveau loc nu numai la Chișinău. Unui inimos moșier, Constantin C. Kazimir (1868—1940), îi revine meritul principal de a fi însuflețitorul și creatorul expozițiilor agricole din Edinița, a căror însemnătate emulatorie și culturală a fost deosebit de mare, contribuind pe vremuri la dezvoltarea tuturor domeniilor de producție agricolă și zootehnică a Basarabiei.

Începând dela 1896, din an în an, la Edinița — centru important economic al județelor Hotin, Soroca și Bălți — produsele Basarabiei își găseau o prezentare de desfacere pe o piață ajunsă acum europeană, deoarece expozițiile acestea atrăgeau atenția nu numai a localnicilor, dar și a străinilor. Foarte însemnată a fost participarea efectivă la această manifestare, a țăranului, observându-se aici ridicarea progresivă a nivelului gospodăriei țărănești. Guvernul s'a pătruns, cu timpul, de marea importanță a acestor expoziții și le-a venit în ajutor, dar dela început s'a cerut o insistență și inițiativă pornită pe cont propriu de către Constantin Kazimir.

Comitetul de organizare îl conducea Kazimir însuși, completându-l: darnicii filantropi Constantin T. Kazimir și Vasile Stroescu, prințul P. Cantacuzino, baronul Stuart, V. C. Kazimir, M. N. Krupenski, I. Șișco, G. Lisovski, C. V. Leonard, A. T. Aleinikov și alții. Ecaterina și C. T. Kazi-

mir au pus la dispoziție terenul necesar expoziției pe moșia lor din Edinița, precum și clădirea „Casa Poporului“, purtând numele de „Sofia Kazițin“, deoarece era zidită în amintirea acestei mătușe a lor. Se găseau însă și adversarii expoziției, care — în egoismul lor — țineau cu orice preț măcar s'o mute în altă parte.

Secțiile expoziției erau numeroase și variate. Insuși Constantin Kazimir, fiind un renumit crescător de cai de rasă, s'a îngrijit în special de această secție. Alături apăreau: C. T., T. T. și V. C. Kazimir, V. Stroescu, M. Krupenski, prințul Cantacuzino, G. Râșcanu-Derojinski, C. Russo, P. Cerkez, C. Leonard, E. Flondor, N. Bacal, N. Strenkowski, N. Scordeli și alții. Expozanții vitelor cornute erau: C. T. Kazimir, prințul și prințesa S. Cantacuzino, M. Cerkez, E. Vasilco... Aproape aceleași persoane expuneau de pe moșile lor: oi, capre, porci, găini, găște, rațe, curcani și porumbei. Dela 1909 s'a înființat o secție germinologică, abia la 1912 — secțiile de agricultură și viticultură, la 1902 — secția mașinelor și uneltelor agricole, la 1903, — secția lucrului manual, la 1902 — secția de comerț și industrie, la 1903 — a învățământului poporului.

Amintim mai sus numai pe expozanții mari — moșieri, dar și un mare număr de țăranl (Bejenaru, Melnic, Usețchi și alții) completau cadrele crescătorilor de cai, vite, păsări etc. Dintr'o dare de seamă a expozițiilor din Edinița, publicată la 1916, la Odessa, de agronomul P. Bocancea, aflăm că în decursul de 20 ani s'au expus total peste 12.000 exemplare, din care 9.000 (75 %) aparținând țăranimii, iar în secția animalelor — vreo 60 %. Cele 6.000 piese premiate ale țăranimii (67 %), au adus o vădită încurajare a gospodăriei sătești, care a obținut premii prețioase, unelte moderne, vite, păsări de soi, și peste 27.000 ruble numerar.

Soția lui Kazimir, Eugenia, a însuflețit mult producția țărănească din Basarabia, de covoare țesute după izvoade

vechi moldovenești. Lucrul manual și sericicultura, multumită ei, au obținut un loc de seamă la expozițiile din Edinița. La 1936, Kazimir a donat Statului 104 ha. din moșia Trestieni-Hotin, pentru întreținerea crescătoriei sale de cai de rasă. Suferea mai demult de o boală grea, care l-a răpus în Iunie 1940.

După Unire, la Chișinău, s'au organizat mai multe expoziții, din care cea mai grandioasă a avut loc la 1925. Un teren foarte larg — parcul Carol, liceul „Al. Donici“ etc. — a servit clădirii frumoaselor pavilioane ale „Expoziției Generale“. Realizarea acestei expoziții se datorea în deosebi energiei și spiritului de nobilă pricepere a generalului Vasile Rudeanu, care personal a preluat președinția Comisariatului Expoziției.

Spre încheiere, trebuie să amintim excelentele expoziții agricole din Dondușeni, a căror organizare se datora unui grup de energici moșieri din județul Soroca. Aceste expoziții, ca odinioară cele din Edinița, întruneau întreaga Basarabie de Nord.

Sănătoase tradiții, ce renasc prin realizările actuale.

* * *

Expozițiile și alergările de cai ne-aduc aminte de Jockey-Clubul din Chișinău, una din cele mai frumoase și vechi instituții locale.

Pe vremuri, hergheliile de cai de rasă din Basarabia erau renumite. E destul să amintim hergheliile boierilor Kalmuțki, Hasnaș, Râșcanu, Russo, Leonard, Suruceanu, Kazimir, Semigradov, Teodosiu, Meleliu și altele.

Alergările de cai, descrise încă de Costache Negruzzi, au rămas de pomină în Basarabia. Din amintirile contemporanilor scriitorului, aflăm că pe timpul său, la Chișinău, exista un manej închis. La 1834, a luat ființă un comitet de alergări. Valoarea premiilor varia între 500 și 1500 ruble. Membrii comitetului plăteau o cotizație de 25 ruble anual. Fiecare proprietar avea dreptul să înscrie la alergări numai

un singur cal. Alergările aveau loc în Mai și Septembrie, și se făceau pe distanța de 6 km. Astfel s'au distins caii: „Turturica“ a lui Meleliu, „Actor“ al lui Iordache Suruceanu, „Ahiles“ al lui Teodor Suruceanu, „Album“ al lui T. Donică-Iordăchescu, parcurgând distanța în 9—11 minute.

Vechea societate locală își manifesta un interes deosebit față de aceste alergări. Președinții comitetului erau mareșalii nobilimii: Iordache Dimitriu, spătarul Iancu Sturdza și Iorgu Balș, iar ca membri îi găsim pe N. Donici, I. Pruncul, D. Ermolinski, Stamati, căminarul Iordache și stolnicul Nicolae Catargi, Ciolac, Leondari, Russo, căminarul Casso, Leonard, căminarul Ciuhureanu, spătarul Râșcanu, Nour, Kazimir, Buzne, Ralli, Nacu, Beiul și alții.

Alergările de cai s'au ținut lanț în tot cursul secolului trecut. Astfel, într-o scrisoare din 1858, generalul Novogorodțev amintește succesele faimosului armăsar „Ahiles“, iar altă mărturie o găsim la 30 Iulie 1889, când vizitatorii expoziției agricole din Basarabia au admirat niște serbări hipice.

Revoluția, trecând ca o furtună asupra Basarabiei, a distrus conacurile moșierești, pepinierile și hergheliile de cai. După Unire, o viață pe temelii noi, se forma în provincie.

Distrugerea proprietăților mari a adus nimicirea faimoaselor herghelii de cai. În noile condiții, refacerea acestora era o problemă de rezolvat. Spiritul sportiv al câtorva crescători și amatori de cai, în frunte cu d-nii: general Popovici, Dimitrie Semigradov, L. Russo, Haralambie Marchetti, M. Colibaba, E. Castano, dr. Stelian și alții, a dat ființă Societății hipice din Chișinău, care a avut mai multe sesiuni de curse, încurajând prin aceasta crescătoriile existente din Basarabia. Societatea s'a grupat în jurul unui alt vechi așezământ cultural: Clubul Nobilimii din Chișinău, fondat la 1864¹⁾ și denumit — dela 23 August 1926 — Jockey-

1) Clubul Englezesc din Chișinău s'a înființat la 1838.

Club, Societate de încurajare pentru îmbunătățirea rasei cailor din Basarabia. Statutele au fost adaptate la situația locală, iar Maiestatea Sa Regele a fost proclamat Președinte de Onoare al Societății.

Maxim Colibaba

Oamenii de altădată... Ei au reprezentat în trecut, această Basarabie, aducând pe diferite țărâhuri contribuția lor efectivă la dezvoltarea vieții provinciei dintre Prut și Nistru. Un om ca aceștia a fost Maxim Colibaba.

Fiul preotului Matei Colibaba, din Turlachi, din județul Cetatea-Albă, Maxim Colibaba s'a născut la 1880. A studiat la liceul „Richel'eu“ și la facultatea de drept din Odessa.

Tânăr foarte apreciat, a fost numit „zemski nacialnic“ la Telenești, întrunind în funcția sa puterea administrativă și judecătorească. Mișcările agrare din 1905, au agravat situația în Sudul Basarabiei. La Comrat, în județul Tighina, unde din cauza unei populații eterogene, se cerea o energie și un tact deosebit, a fost numit Colibaba.

Foarte distins, frumos și înalt, manierat, acest fiu de preot era un adevărat intelectual, care însă n'a pierdut niciodată legătura cu pământul și țăranii. Venind acasă, ca elev, găsea întreaga familie a părintelui Matei la munca câmpului, și tânărul Maxim nu se lăsa mai prejos de alții. La Comrat, locuia un agricultor-bogătaș, Gheorghe Țanco-Chielcică (1853—1924), proprietarul moșiilor Sadac, Bărăgan, Tartaul, Beștemac și altele. Intr'o discuție aprinsă, la cazinoul local, agricultorul critica vehement pe intelectuali, a căror muncă o subestima, spunând că un Colibaba, de pildă, un gentleman de salon, n'ar fi putut să cosească ovăzul. Acesta protestă, încât s'a ajuns la un rămășag:

Colibaba se obliga, în 14 zile, să cosească zece hectare de ovăz. El punea o sumă destul de mare, față de posibilitățile sale materiale, cerând în schimb, obligația bogătașului de a zidi la Comrat un liceu de fete. Colibaba

era un aprig sprijinitor al culturii feminine, visând mai de mult la înființarea unui asemenea liceu.

Rămășagul s'a încheiat la 1909. Regretatul meu părinte, care l-a descris în amintirile lui, a fost martor. Din întreaga regiune au sosit basarabenii, ca să asiste la „cositul lui Colibaba“, și în 11 zile, harnicul om, nu numai că a cosit, dar a și strâns în copite zece hectare de ovăz, câștigând 86.000 ruble, din care s'a întemeiat liceul de fete din Comrat.

Ultima zi a cositului a fost o serbare grandioasă. Opinia publică a rămas entuziasmată de gestul larg al unui intelectual, care și-a demonstrat capacitatea de muncă și noblețea spirituală, în dorința de a realiza o instituție de cultură feminină. Și numai birocrații-șefi, au găsit că un asemenea gest nu corespunde... demnității unui funcționar! Colibaba și-a părăsit serviciul.

Dacă ar fi „cosit“ numai acest liceu, Colibaba ar fi meritat să intre în analele Basarabiei de odinioară. El însă, are și un mare merit, de a fi un promotor al concursurilor hipice în țară.

Maxim Colibaba a fost unul din fondatorii Jockey-Clubului din Chișinău. Distins sportsman, el a venit, la 1920, în București, unde a contribuit la renașterea hipismului și a hipodromului Băneasa, caii săi de alergări câștigând multe recorduri europene. Sunt realizări, care n'ar fi trebuit lăsate uitării.

Calul său preferat: „Domnesc“, din hergheliile basarabene ale lui Leonida Russo, vândut în Italia, a fost otrăvit de concurenți. Amărit, Colibaba s'a retras la Cetatea Albă, unde, la moșioara Mologhi, se ocupa de gospodărie. Deceșionat și ruinat, el a murit la 17 Decembrie 1934.

Fecior destoinic al acestui pământ, el merită admirația generațiilor următoare.

MĂNĂSTIRILE BASARABENE

Mănăstirile au, în trecutul Moldovei, un rol de mare însemnătate. Ele au fost cetățile de apărare împotriva dușmanului năvălitor. În mănăstiri s'a încheiat prima concepție de asistență socială la Români. De aici a pornit școala românească, călugării fiind acei care au răspândit primele cărți scrise, în tot cuprinsul țării. Dar în afară de toate acestea, mănăstirile Moldovei au creat în sânul poporului acea credință de nebiruit, care a caracterizat pe Români, din vremurile cele mai vechi.

Basarabia, adică marginea Moldovei cuprinsă între Prut și Nistru, era mai des supusă năvălirilor vrăjmașilor din stepe, decât restul țării. De aceea, pe malul Nistrului s'a ridicat lanțul unor puternice cetăți, pe când în câmpie mănăstirile apăreau mult mai rare decât în părțile mai liniștite ale Carpaților. Pe când mănăstirile din Apusul Moldovei se înalță pe dealuri, slujind și pentru apărarea împrejurimilor, cele din Răsărit se ascund în fundul văilor, prin codri, sau în stânci, după cum schitul de odinioară, din stânca Butuceni, de pe malul Răutului, sau chiliile vechi ale mănăstirii Japca, de pe malul înalt al Nistrului.

Ctitorii tuturor mănăstirilor moldovenești sunt Domnitorii, boierii, călugării și enoriașii evlavioși, trăitori pe meleagurile acestea. Dar, pe când în Apusul țării se păstrează vechile hrisoave de ctitorie și danie domnească față de mănăstiri, în Basarabia nu se găsesc nici aceste acte de altădată, nici bibliotecile călugărești, puține arhive mai noi, rare biserici vechi, interesante ca stil, moaște și icoane bogate, deoarece dușmanul nu cruța nici aceste lă-

cașuri sfinte. Sunt însă și acolo mărturiile păstrate de pe vremuri, ale românismului, icoane din cele mai artistice și cărți bisericești, care prezintă un mare interes pentru studii. Multe din aceste icoane, — mi-a spus odată pictorul Paul Verona — dacă s'ar fi găsit, de pildă, în Italia, ar figura în Bedecker, ca faimoase Madone, de pictori renumiți.

Prima mănăstire dintre Prut și Nistru se ridică, ca vechime, la vremurile Domnitorului Alexandru cel Bun. Este mănăstirea Vărzărești, din județul Lăpușna, amintită într'un hrisov din anul 1420. Mănăstirea Vărzărești au ctitorit-o boierii Varzaru, iar la 1770, a reclădit-o protopopul Constantin Măcărescu, tatăl ziditorilor Vechiului Sobor din Chișinău.

În timpul lui Ștefan cel Mare, e cunoscută mănăstirea Căpriana. Actele acestui sfânt lăcaș s'au păstrat la mănăstirea Zografului din Sf. Munte Athos, căreia i-a fost închinat lăcașul, pentru a fi îngrijit mai bine de călugării din Orient. Dintr'un document al lui Antioh-Vodă Cantemir, din 1698, aflăm că: „Ștefan-Vodă a fost ctitor al Sfântului lăcaș al Zografului dela Sfântul Munte și de asemenea ctitor și fondator al ambelor acestor mănăstiri, Căpriana și Dobrovățul, care sunt zidite de dânsul, de aceea, după o bună judecată se cuvine ale sale către ale sale, ca de acum înainte Sf. mănăstire Căpriana să fie veșnic metoh al Sfântului lăcaș al Zografului din Sf. Munte“.

Mănăstirea Căpriana păstra un dar prețios al lui Petru-Vodă Rareș, o Evanghelie din 1545. Domnitorul Alexandru Lăpușneanu a dăruit sfintei mănăstiri 12 moșii, iar Dabija-Vodă i-a hărăzit și el satul Popăuți din județul Orhei. La Căpriana, în locul bisericii lui Petru-Vodă Rareș, Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni a zidit, la 1820, o biserică nouă. Un an mai târziu, nobilul Vlădică al Basarabiei a fost înmormântat acolo. În același an a fost îngropat în mănăstire Mitropolitul Grigorie Ierapoleos, urmaș al familiei moldovenești Carp.

La Sud de Tighina, pe linia Nistrului, se înalță bogata

mănăstire Noul Neamț, sau cum i se zice în popor, după satul apropiat, Chițcani. Pământul acestei mănăstiri a fost făcut danie Vechiului Neamț, încă dela 1429, de Alexandru cel Bun. Dar abia după secularizarea averilor mănăstirești în Moldova, sub domnia lui Cuza-Vodă, călugării nemulțumiți și-au părăsit vechea lor mănăstire și au venit în Basarabia, să înființeze acest lăcaș, consfințit printr-o binecuvântare arhiepiscopală din 1864. Starețul mănăstirii, cărturarul ieromonah Andronic, a format aici o însemnată bibliotecă și arhivă. El a scris istoricul mănăstirii, care s'a îmbogățit mult, ajungând să fie admirată de toți vizitatorii Basarabiei.

Pe valea Cogălnicului, aflăm mănăstirea Hâncu, fondată la 1678 de Mihalcea Hâncu, vestitul sărdar de Orhei, al cărui dor de libertate a rămas proverbial în popor prin zicala: „Vodă da, Hâncu ba!“ Mănăstirea Gârbovățul, întemeiată de armașul moldovean Constantin Carpuș, are o icoană de minuni făcătoare a Maicii Domnului. O frumoasă tradiție culturală, de lăcașuri sfinte cu școli și gospodării model, au mănăstirile Dobrușa, Hârjauca și Japca, istoricului căreia am consacrat un volum întreg. Pentru desvoltarea vieții spirituale și economice a acestor mănăstiri, a depus multă trudă Mitropolitul Visarion Puiu, pe când era încă Exarh al mănăstirilor basarabene și Episcop de Hotin. Și aici, boierii moldoveni și-au arătat darnicia, zidind un Toma Cozma biserica din Dobrușa, un Constantin Stati biserica din Japca, iar paharnicul Darie Donici, sfântul lăcaș din Râșca. Chiar vechea biserică din stânca Butuceni, de pe malul Răutului, este ctitoria unui vechi boier, Bosie, pârčalab de Orhei la 1675. Mănăstirea Suruceni, din apropierea Chișinăului, este o ctitorie a boierilor Suruceanu, printre care pitarul Casian, la 1785.

Dar și ieromonahii nu numai c'au știut să îndrumeze pe enoriașii lor, să organizeze pe călugări și gospodăria mănăstirească. Ei au și înființat multe din mănăstirile basarabene. Ieromonahul Teodosie a fost ctitorul mănăstirii Japca,

Spiridon Filipovici — al mănăstirii Hârjauca, Varfolomeu — al mănăstirii Saharna. Aproape toți acești călugări destoinici veneau din mănăstirile din părțile Carpaților, înființând schiturile lor cu binecuvântarea Mitropoliților din Iași. Astfel, mănăstirea Fântâna Doamnei, a binecuvântat-o, la 1805, Mitropolitul Veniamin Kostaki, iar mănăstirea Recea din același județ Orhei, a binecuvântat-o, la 1804, Episcopul Inochentie al Hușilor.

Sunt încă multe mănăstiri în Basarabia. Ele se înalță mândre spre cer ca o mărturie vie a evlaviei poporului românesc, dela cel mai mare Domnitor, până la cel mai umil răzeș. Sunt acele cetăți spirituale care nu au cedat în fața atâtor năvălitori, păstrând în Basarabia credința veche strămoșească, așa cum am moștenit-o dela străbuni.

„Mănăstirile, — scrie istoricul bisericii din Basarabia N. Popovschi — cu toate neajunsurile lor, cu tot primitivismul credinței și al traiului călugăresc, erau pentru popor adăposturi de cele mai curate suflete, de cele mai înalte aspirațiuni. Și în împrejurări mai grele, fie de boală, fie de cumpănă în viață, Moldovenii basarabeni și la începutul secolului al XX-lea, ca și în perioade precedente, alergau la călugării din mănăstiri, după rugăciuni și mângăiere“.

Trebue să ai, însă, un suflet de poet, ca să descrii și farmecul pitoresc al naturii și al vieții patriarhale a acestor mănăstiri, ale întregii Basarabii, așa cum au făcut-o Mihail Sadoveanu, Gala Galaction sau Nicolae Dunăreanu.

MORMINTE ARMENEȘTI DINTRE PRUT ȘI NISTRU

În lungile mele excursii prin târgurile îndepărtate moldovenești dintre Prut și Nistru, m'am interesat totdeauna de monumentele care priveau trecutul Armenilor din localitate. Biserici și morminte, toate le-am cercetat, le-am studiat și sub aspectul vieții aceloră, al căror nume era legat de existența acestor monumente.

Pornind dela Nord, ne oprim la Hotin. O biserică cu totul ruinată, în murdăria unui ghetou, era tot ceea ce ne amintea despre o colonie destul de însemnată armenească, din acel oraș. Am căutat cimitirul. În mijlocul unei livezi, două-trei monumente mărturisesc că această ogradă servea odinioară de cimitir catolic. În acest cimitir erau îngropați și Armenii, în mare parte catolici, veniți acum peste o sută de ani, cu turmele lor, din Polonia, arendași, în proprietăți cu timpul.

Un cimitir, ca acesta, dar mult mai întins, l-am găsit la Bălți. Morminte vechi, care ne indicau originea armeano-catolică a multor familii de odinioară, din Bălți. Biserica armenească din Bălți s'a zidit abia între anii 1910—1912, fiind ctitorită de familia Marcarov. La zidirea acestui sfânt lăcaș, ca și a celui din Orhei, între anii 1902—1903, și a capelei din cimitirul din Chișinău, a familiei Bagdasarov, la 1916, a contribuit energia preotului Martiros Zatikianț.

Ascendentul familiei Marcarov, Carabet Marcarian (1816-1892), ctitorul bisericii din Isma'il, înmormântat lângă acea biserică, fiind încă copil a sosit din Constantinopol. Despre urmașii săi, prietenii tatălui meu — Gavriil Bezviconi —

găsim amănunte în amintirile lui. Ctitorul bisericii din Bălți a fost un nepot al lui Carabet, Iacob Grigore (1861—1936), fost ofițer, mai pe urmă ajuns președinte al autocărmuirii locale — zemstvei din Bălți. Doi alți nepoți, au fost frații Tigran Marcar (1866—1923) și Carabet (1868—1935), mari proprietari din Sudul Basarabiei. Tigran e înmormântat la Bolgrad, la cimitirul ortodox.

Centrul cel mai vechi al Moldovei este Cetatea-Albă. Biserica armenescă și mormintele din jurul ei datează din secolul al XV-lea. Acești Armeni au și luptat împotriva Turcilor, apărând cetatea în oastea lui Ștefan cel Mare. Este interesant de semnalat că așa zisul izvor al Sf. Ioan cel Nou, de pe malul limanului, este și el un monument armenesc. Un cercetător al trecutului, Grigore Avakian, a stabilit că o tablă veche de pe izvor, dusă apoi la muzeul arheologic din Odessa, zicea :

„Izvorul acesta este amintirea dela domnul Tevan-Aga, fiul lui Sahac Voscanianț, din Parac, făcut pentru viața lungă a fiului Ghevorg“.

De aceea, Armenii numeau izvorul — al Sf. Gheorghe, zidirea lui datând din 1743, fiind Tevan-Aga vistierul Hanului Crimeii. În locul plăcii duse la Odessa, Armenii au așezat o altă tablă veche, care și ea nu are nimic comun cu Sf. Ioan. Ea scrie : „Acesta este locul de odihnă al dascălului Hovhanes, fiul lui Hagob din satul Ketron“, decedat la 1715.

Cetatea-Albă are un frumos cimitir armenesc. Mormintele familiei Asvadurov sunt monumente de artă. Principalii din această familie, Siragan Sahac (1841—1925) și fiul său, Ion (1880 — 1928), sunt înmormântați lângă biserică, ai carei epitropi au fost.

Dar, de sigur, centrul principal al vieții armenesti din Moldova dintre Prut și Nistru a fost Chișinăul. În cimitirul catolic din localitate, găsim și unele morminte ale Armenilor catolici, dar puține la număr, căci toți acești Ohanowicz, Szymonowicz, Antonewicz, Negrusz, Kasparowicz, Lusaka-

nowicz, Ambroziewicz, Romaszkan și alții, erau înmormântați la moșiile lor; capela cimitirului a zidit-o moșierul Ohanowicz. Un armean catolic, Bronislav Januszewicz, mareșal al nobilimii din Orhei și guvernator la Stavropol, a murit la 1917, la Odessa. La moșie trebuie să fie înmormântat și Anton Demjanowicz, moșier la Țarigrad, deputat în toate cele patru Dume Imperiale.

Cimitirul armenesc din Chișinău există de peste o sută de ani; moșierul Bagdasar a clădit aici o frumoasă capelă. Sub o piatră veche, purtând mitra Catolicosului, zace arhimandritul Toma Hohanian Aguleți, decedat la 16 Decembrie 1827. El a sosit la Chișinău, ca un nunțiu special al Catolicosului, pentru a înregistra moștenirea Arhiepiscopului Armenilor din Basarabia, iar între anii 1806—1812 al Moldovei — Grigor Zaharian, născut la Cetatea-Albă, omul de încredere al Catolicosului Iosif Argutian (†1801) și care se credea că și-a însușit bogățiile Catolicosului. De aceea, succesiunea lui Zaharian, decedat la 23 Iulie 1827, în drum în Ungaria, unde a plecat să-și îngrijească sănătatea, era căutată cu mult interes. Grigor a fost înmormântat la mănăstirea Hagi-Gadar de lângă Suceava, iar câteva luni mai târziu a murit și arhimandritul Toma.

Unii din Arhiepiscopii Armenilor din Basarabia, ca de exemplu: Nerses Aștarakeți și Macar Ter-Petrosian, au ajuns Catolicoși; alții au plecat din timp, încât numai trei ierarhi armeni sunt înmormântați lângă biserica din Chișinău, după o tradiție reclădită la 1804 dintr-o capelă veche. Primul este Arhiepiscopul Ghevorg Ter-Măgârtician, decedat la 23 Octombrie 1871, în vârstă de 60 ani. Al doilea este Arhiepiscopul Grigor Sahinian, decedat la 22 Septembrie 1889, în vârstă de 63 ani. În sfârșit, cel din urmă Arhiepiscop, Nerses Hudaverdian, decedat la 5 Martie 1917, în vârstă de 73 ani.

La cimitirul armenesc din Chișinău, găsim câteva morminte impunătoare. De altfel, ca bogăție de morminte, acest cimitir e de remarcă. Două cavouri mari și un monument

cu blazon, se înalță deasupra mormintelor nepoților de frate: ai Arhiepiscopului Grigor Zaharian, frații Artemie († 1850), David (1799—1874), Abgar (1809—1889) și Andrei (1812—1873), nobilii Zaharianov, cavaleri și consilieri de curte.

Un măreț cavou aparține familiei nobililor Lebedev, urmașii sărdarului Moise Lebădă. Aflăm mormintele urmașilor sărdarului Isaia Ohanian († 1831), nobilii Ohanov. Amintim mormintele marilor proprietari Carabet Arakelian Balioz (1808—1873) din Ivancea și Carabet Goilav (1825—1872) din Paulești, urmașul sulgerului Luca, fiul clucerului David Goilav; urmează un strămoș al familiei Bagdasarov, Hagi Asvadur (1805—1865), apoi — Sergiu I. Cerkes (1834—1904), Sergiu Gr. Negruș († 1923), Vasile Ion Anghel (1867—1922) — deși nu este armean, dar căsătorit cu o Cerkes, iar lângă biserica din oraș mai găsim mormântul episcopului ei, Carabet Muratov (1804 — 1882).

Ca importanță, lângă biserică mai găsim un mormânt într'adevăr istoric, aparținând vestitului Mare Dragoman și Bei, Manuc Mirzaian. Am scris despre Armenii din Basarabia, dar și despre acest vestit aventurier, ajuns însemnat bărbat de Stat și diplomat, faimos și prin legendele repetate de contele de Lagarde, Stanislas Bellanger și alții.

Născut la Rușciuc, la 1769, Manuc a fost vistierul și omul de încredere al pașei Tersenicli-Oglu și al Marelui Vizir Mustafa-Bairactar. Când acest Vizir a fost ucis la 1808, Manuc-Bei s'a refugiat la București, unde generalii ruși l-au distins cu ordinul Sf. Vladimir. Temându-se de răzbunarea Sultanului, Manuc-Bei a emigrat în Basarabia, obținând acolo înaltul grad de consilier de stat efectiv. Astfel s'au recunoscut meritele lui diplomatice din timpul războiului ruso-turc, care — în mare parte grație lui — s'a terminat prin pacea dela București (1812). Manuc-Bei a murit subit, în reședința sa din Hâncești, la 20 Iunie 1817, dar a fost înmormântat la Chișinău, deoarece biserica veche din Hâncești a fost zidită abia la 1818. În locul acestei biserici, la 1872 fiul Dragomanului, Ion-Murad, a

clădit un frumos lăcaș, construit de apreciatul arhitect Bernadazzi. De asemenea, Ion-Murad a zidit grandiosul palat pinciar din Hâncești. La Chișinău, lângă tatăl lor, au mai fost înmormântate fiicele lui Manuc-Bei, Marian († 1822) și Gaiane († 1824).

Sârșesc excursia mea oprindu-mă la Hâncești, târgul creat de Manuc-Bei. L-am vizitat în iarna anului 1933, când acolo locuia ultimul urmaș al Dragomanului, regretatul baron Maurice Schilling, decedat la Paris, la 1934.

La Hâncești, sub biserica zidită deasupra mormintelor familiale, e îngropată văduva Beiului, Mariam, născută Avedian, decedată la 17 Septembrie 1828, în vârstă de 45 ani. Lângă ea, fiul Ion-Murad, născut la București la 7 Martie 1810 și decedat la Paris la 23 Aprilie 1893.

În matricolele bisericești din Hâncești, preotul Ioanes Abranianț mi-a arătat actele de căsătorie ale fiicelor lui Ion-Murad, Ecaterina, căsătorită la 9 Iulie 1881 cu marchizul Pietro Schedoni, și Olga, căsătorită la 23 Iunie 1878 cu șambelanul conte Hatzfeld-Trachenberg, feciorul ambasadorului german la Paris.

Și, în sfârșit, mormântul nefericitului fiu al lui Ion-Murad, Grigore, ultimul prinț Manuc-Bei, sinucis la 1 August 1902, la Odessa.

Morminte și flori, despre care ne vorbește încheierea romanului *Părinți și copii*:

„Oricât de pasionată, păcătoasă și rebelă inimă s’ar ascunde în mormânt, florile crescute deasupra, privesc în liniște, cu ochii nevinovați: nu numai despre liniștea eternă ne vorbesc ele, despre marea liniște, despre „natura nesimțitoare“, dar vorbesc de asemenea și despre pacea veșnică, ca și de o viață fără sfârșit“.

EPISCOPUL MELCHISEDEK AL ISMAILULUI

Fiu al Moldovei, Melchisedek s'a născut în Februarie 1823, în satul Gârcina, din apropierea oraşului Piatra-Neamţ. Era fiu şi nepot de preoţi. Tatăl său, Petre Ştefănescu, era preot la Gârcina, iar mama, Anastasia, era şi ea fată de preot, Focşa, din Negreşti.

Mihail Ştefănescu — acesta era numele lui Melchisedek în mirenie — a studiat la seminarul Socola din Iaşi. Era un elev eminent, dar, nemulţumit de conducerea seminarului, el a preferat să se retragă, la 1841, dela studii, alegându-şi cariera de învăţător. Mitropolitul Veniamin Kostaki, supraveghiind însă personal învăţământul din seminar şi dorind să-l reorganizeze, a chemat la conducerea instituţiei pe arhimandritul Filaret Scriban, efor de onoare fiind proclamat renumitul apologet Alexandru Sturdza. În urma acestor schimbări, Mihail Ştefănescu s'a întors la seminar, absolvindu-l la 1843. Imediat, el a şi fost invitat profesor-suplinitor la acelaşi seminar. La 24 Decembrie 1843, tânărul teolog a îmbrăcat rasa monahală, luându-şi numele de Melchisedek.

Arhimandritul Filaret Scriban era un absolvent al Academiei Teologice a marelui Petru Movilă, Mitropolitul Kievului. Prin intervenţia lui Alexandru Sturdza, el a reuşit să-l trimită acolo să studieze şi pe Melchisedek. După trei ani de studii, Melchisedek a absolvit Academia cu titlul de magistru în teologie, fiind hirotonisit ieromonah, la 3 Octombrie 1854, la Lavra Kievo-Pecerska.

După o călătorie de studii la Petersburg şi Odessa, Melchisedek s'a întors în ţară, unde Mitropolitul Sofronie

Miclescu îl ridică, la 1856, la rangul monahal de arhimandrit. Melchisedek trece, apoi, la Huși, director și reorganizator de seminar, Arhiereu, în sfârșit — între anii 1861—1864 — Episcop-locotenent al Hușilor. El participă în Divanul „ad-hoc“, unde, împreună cu frații Scriban, desfășoară o activitate de nobil patriotism, fiind un aprig promotor al Unirii.

Între anii 1864—1879, Melchisedek ajunge Episcop al Dunării de Jos. El își alege de reședință orașul Ismail, unde pecetluște unirea bisericească a Basarabiei cu vechea Moldovă, prin actul solemn din 6 Ianuarie 1865. Pentru reorganizarea cadrelor clerului basarabean, Episcopul înființează, la Ismail, un seminar teologic. Instrăinarea Basarabiei de Sud lovește crud pe Melchisedek, care se retrage la Galați.

La 22 Februarie 1879, el este ales Episcop de Roman, acceptând acest scaun eparhial ca să se apropie de căminul părintesc și meleagurile dragi ale copilăriei sale. Oriunde pășește acest Vlădică, el lasă în urma sa realizări frumoase, care și astăzi îi ilustrează numele. Dar, ca orice om activ, care refuză totuși să se încadreze în viața politică a vremurilor acelea, Episcopul Melchisedek este departe de a fi popular în mijlocul conducătorilor partidelor. Când se sărbătoresc 25 de ani de arhierie și 43 ani de apostolat al acestui mare duhovnic, ziarele tac, fiind preocupate de aniversarea Papei Leon și de alte evenimente.

Episcopul Melchisedek vizitează Bucovina, unde se duce să se închine în fața mormântului marelui Ștefan, la Putna. Doi ani mai târziu, la 1884, pleacă în Bulgaria, să viziteze Plevna, slăvită prin luptele din 1877. În anul următor, Episcopul se duce în Basarabia, la Chișinău și la mănăstirile Hârjauca și Noul Neamț din Chițcani, unde îl găsește pe călugărul-cărturar Andronic. Din Basarabia, însoțit de fratele său, el pleacă la Kiev, să viziteze încă odată Academia, unde a studiat. Faima scrisului și a evlaviei marelui Vlădică a ajuns departe. Il întâmpină Mitropolitul

Platon al Kievului și toți profesorii Academiei. Dar ¹la întoarcere în țară, zilele negre îl așteaptă pe Melchisedek.

Dușmanii săi, oamenii politici, îl atacă în Parlament și în Sinod. Tocmai atunci, la 1886, moare Mitropolitul Calinic și succesorul său sigur este însuși Melchisedek. Prietenii, foștii miniștri V. A. Urechia și Nicolae Ionescu, insistă și-i pun candidatura la Marele Colegiu Electoral. O campanie plină de venin se revarsă pe acest entuziast patriot al Divanului „ad-hoc” și cel dintâi unificator al vieții bisericești din Basarabia cu Patria-România. La 20 Noiembrie 1886, majoritatea guvernamentală respinge candidatura lui Melchisedek, care, profund lovit în cele mai înalte sentimente ale sufletului său sensibil, se hotărăște să se retragă în cetatea sa episcopală:

„Romanul, Romanul pe care l-am iubit și înfrumusețat, va fi azilul bătrânețelor mele” — spune Melchisedek.

Dar noul Mitropolit, Iosif Gheorghian, simte că țara are nevoie de luminile lui Melchisedek și, doi ani mai târziu, vrea să se retragă. Iarăși pornește o campanie infamă împotriva Episcopului de Roman, care în ochii tuturor este singurul în drept să ocupe scaunul de Mitropolit. Politicienii dela ziarul „Democrația” trec orice margine în atacurile lor. Il învinuesc de a fi trimis la Academia lui Petru Movilă „un buchet de seminariști, spre a sorbi aceleași sentimente neprielnice țării”. Astăzi, în perspectiva istoriei, putem aduce un elogiu Episcopului Melchisedek, care, în felul acesta, a deschis un drum strălucit în viața duhovnicească a multor înalți clerici, printre care și Patriarhul Nicodim al României.

Politicienii se întreabă însă, în Parlament: „ce-a făcut — el — pentru țară, dacă e învățat?” — „Muscalul Melchisedek” e învinuit de a fi prieten al lui Cuza-Vodă (el a fost ministru al cultelor, la 1860), sau că portretul său atârnă în mijlocul altor iluștri absolvenți ai Academiei, la Kiev. Politicienii simt, totuși, că a doua oară, candidatura lui Melchisedek la scaunul mitropolitan n’ar putea să se

prăbușească cu ușurință, și-l obligă pe Mitropolitul Iosif să rămână în postul său până la 1893, când Melchisedek nu mai este în viață.

Profund îndurerat, Melchisedek nu vrea să se apere, considerând nedemnă de răspuns campania dusă împotriva lui. Cu limbă de moarte, în Mai 1892, el interzice să se comunice notele vieții sale sau fragmentele din corespondență: „până ce nu vor trece cei din urile și pasiunile în contra sa“. Episcopul lasă însă un testament, care încă odată arată calitățile sale de Creștin, Român și fiu al Moldovei.

Viața Episcopului Melchisedek a descris-o Constantin Diculescu. La Roman, pe mormântul lui și al fratelui său, Arhiereul Valerian, s'a ridicat o capelă, iar gospodăria dimprejur este și ea un frumos monument al aceluia care a fost Melchisedek al Ismailului.

Dar este încă ceva care a rămas dela acest Ierarh cu suflet milostiv, părinte iubitor al tuturor nevoiașilor și îndrumător cultural al tineretului. Este monumentală operă de cărturar, acele volume care l-au adus, printre cei aleși, membru activ la Academia Română. Melchisedek a publicat numeroase studii istorice și teologice, o introducere la Biblie, despre cinstirea icoanelor, Cronica Hușilor și a Romanului, viețile Ierarhilor Antim Ivireanul, Dionisie Romano, Grigorie Țamblac, Filaret, istoricul mănăstirilor și al bisericilor din Moldova și multe altele. Toate aceste scrieri poartă și ele o părticică din sufletul nobilului Episcop, la moartea caruia Hasdeu a rostit un mare adevăr:

„Fiindcă nu aparținea niciunui partid politic, moartea lui a trecut aproape neobservată“,

VECHI CĂRTURARI BASARABENI

Când vorbim despre vechea tradiție culturală românească a Basarabiei, totdeauna aducem drept mărturie pe acei cărturari ai Moldovei dintre Prut și Nistru, care din vremuri de altădată au ilustrat renumele târgurilor noastre.

În privința culturii, în părțile noastre, o tradiție antică are Cetatea-Albă, iar în evul mediu, Hotinul menține faima unui castel, în care dinastia Movilă și mulți boieri moldoveni își manifestă distincția lor spirituală. Cronicarul Miron Costin a fost și el pârcălab al Hotinului, unde exista o importantă școală, al cărei efor, la 1787, a fost Episcopul Amfilohie Hotiniul, unul dintre oamenii cei mai erudiți ai epocii, dând un mare sprijin operei culturale a luminațului Mitropolit al Moldovei, Iacob Stamati. La 1795, în tipografia ieșeană a Mitropolitului Iacob, Amfilohie a tipărit o serie de cărți de știință, — arată autorul primului volum consacrat *Scriitorilor basarabeni*, Petre Haneș. Episcopul a murit în schitul Zagavia, lângă Hârlău.

Năvălirile vecinilor asupra marginei din Răsărit a Moldovei, au avut ca rezultat retragerea principalelor centre de cultură, peste Prut, la Iași și dincolo de capitala voevodală, spre Carpați, unde s'au adăpostit și renumitele — prin înălțătoria lor tradiție culturală — mănăstiri. Totuși, odată formată, această tradiție n'a mai dispărut din Basarabia și, îndată ce s'a văzut o posibilitate de viață mai liniștită, s'au și găsit continuatorii operei Mitropolitului Iacob Stamati și a Episcopului Amfilohie.

Astfel, în județul Hotin, s'a manifestat neamul scriitorilor Stamati, coborât dintr'un nepot de frate al Mitropo-

litului, paharnicul Toma Stamati. Alți succesori au fost și ci reprezentanții unei *dinastii* scriitoricești, Hâjdeu, urmașii pârcălabului din Hotin, Efrem Hâjdeu, căzut în lupta pentru apărarea cetății, împotriva Turcilor păgâni, la 1673. Familiile Hâjdeu și Stamati reprezintă cazuri însemnate pentru nobila tradiție culturală românească de *dinastii* creatoare de opere spirituale. Este o mândrie să putem aduce drept mărturie a nobilei spirituale de neam, aceste vechi familii boierești, care înșiră câte patru-cinci generații de cărturari, asemuindu-se cu Occidentul, unde se citează, de pildă în Germania, *dinastille* de compozitori: Bach, Strauss și altele. De asemenea, familia Donici, dând țării pe legiferatorul Andronache, pe fabulistul Alexandru, literații generalul Matei și Elena, pe astronomul Nicolae și pe regretatul antropolog Alexandru Donici.

* * *

Încă din secolul al XVIII-lea clerul viitoarei Basarabii și-a manifestat activitatea pe tărâmul scrisului. E destul să amintim pe Episcopul Hotinului, Amfilohie. Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni, succesorul său, Arhiepiscopul Dimitrie Sulima, și mai tctți fruntașii bisericii basarabene prezintă un interes deosebit prin activitatea lor cărturărească. Ar fi de amintit numai pe Mitropoliții Arsenie Stadnițchi, Gurie Grosu și Visarion Puiu, ca și un șir întreg de egumeni și preoți, care au publicat multe scrieri, valoroase, în „Buletinul Eparhial“ și „Revista Societății istorice-arheologice-bisericești“ din Chișinău.

Aici, însă, vorbim despre primii colaboratori ai Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, despre care scrie la 1835, Alexandru Hâjdeu.

Protoiereul mitrofor și Cavalerul Petre Cunițchi (1774—1837), a tipărit la 1813, la Petersburg, o *Scurtă descriere statistică a regiunii Transnistriei* (Basarabiei). Deși lucrarea a apărut în 14.000 exemplare, vânzându-se în folosul invalizilor din războiul împotriva lui Napoleon, totuși această—

cea dintâi — scriere despre Basarabia, este în prezent o raritate bibliografică. Hâjdeu arată că odinioară descrierea lui Cunițchi prezenta interes. De asemenea, preotul a publicat în revista Societății filantropice, o comunicare despre cioclii moldoveni. Din discursurile sale se relevă: cuvântarea la înmormântarea Mitropolitului Gavriil și cuvântarea la inaugurarea monumentului ducelui de Richelieu, la Odessa.

Transnistrian, preotul Petre Cunițchi l-a însoțit pe Mitropolitul Gavriil, pe când acesta a fost numit Exarh al Bisericii din Principatele Române. Dela 1808, el a condus seminarul Socola din Iași, iar între anii 1813—1821 a fost rector la seminarul teologic din Chișinău. Mai târziu, preotul Cunițchi a fost paroh al Catedralei din Odessa, unde a și murit. Era considerat ca un bun cunoscător al legislației locale moldovenești.

* * *

Cea dintâi *Bucoavnă moldovenească cu traducere în rusește* a apărut la tipografia Eparhială din Chișinău (fondată la 31 Mai 1814), la 22 Decembrie 1814, în 1200 exemplare, fiind retipărită la 1815. Cercetând problema cărților didactice de pe vremea aceea, profesorul Ștefan Ciobanu nu găsește decât: *Scurta rusesca gramatică, cu tălmăcire în limba moldovenească pentru ucenicii Seminarului Chișinăului și ale altor școale din Basarabia, cu adăugirea cuvintelor și a dialogurilor, ce se întrebuințează mai adeseori în limba rusescă și moldovenească*. Credem că această gramatică este o retipărire a celor din 1814 — 1815, iar profesorul Ștefan Ciobanu pe drept atribue acestei scrieri rolul unui punct de pornire pentru autorii de mai târziu, chiar pentru Ștefan Margealla. Profesorul Ștefan Ciobanu caută greșit să presupună cine este autorul acestei gramatici, vorbind de Dimitrie Savițki, profesorul de limba română la seminar (1816—1819). Al Hâjdeu ne lămurește cine este acest autor.

Irineu Nesterovici (1780—1864), în mirenire Ioan, a fost

fiu de preot. Studiile le-a terminat la Academia Teologică din Kiev; l-a însoțit pe Mitropolitul Gavriil în Moldova, unde a fost profesor la Iași, apoi la seminarul teologic din Chișinău, ajungând aici arhimandrit și rector (1821—1826). Hăjdeu scrie că Irineu a editat prima gramatică pentru Moldoveni și a tradus gramatica moldovenească a lui Anton Marcu; el a descris viața Exarhului Gavriil și s'a distins prin cuvântările sale în moldovenește, rostite mai cu seamă la deschiderea alegerilor nobilimii. La 1824, Irineu a tradus în rusește hrisovul din 28 Decembrie 1785, al lui Alexandru-Vodă Mavrocordat, publicat într'un text paralel românesc și rusesc, la 1827, la Chișinău, și retipărit în ediția senatorială a cărții lui Armenopol, din 1857. El a cules materialul istoric despre eparhia locală și a avut o rodnică activitate culturală la Chișinău. Mama arhimandritului s'a călugărit și a murit la mănăstirea Răciula din Basarabia.

Numit Episcop de Penza, Irineu a părăsit la 1826 Basarabia. Patru ani mai târziu, el a ajuns Arhiepiscop al Siberiei Răsăritene. Văzând că eparhia sa e mai mare decât Europa întreagă, noul Arhiepiscop s'a simțit ajuns la culmea puterii, s'a luat la întrecere cu general-gubernatorul Lavinski, a fost declarat nebun și deportat la o mănăstire. Destituirea s'a întâmplat tocmai atunci, când Hăjdeu scria despre acest Vlădică cult, ajuns din pricina epocii birocratice să fie „nebun“. Procesul acesta nu s'a relevat în scrisul basarabean, deși scriitorul I. Iasinski s'a și inspirat din aceste întâmplări pentru o nuvelă: *Intunecarea Preasfințitului Irineu*.

* * *

Al treilea cărturar din cler, amintit de Hăjdeu, este arhimandritul Antonie Juminski (1794—1836), care a studiat la Chișinău, apoi la Academia din Kiev, a fost inspector de seminar la Chișinău (1826—1832) și a murit la Kaluga. El a început să compună un curs despre scrierea

moldovenească, a adunat materialul pentru istoria Moldovei și a scris imnuri religioase,

Opera acestor primi cărturari-clerici stă la temelia culturii unui șir întreg de preoți basarabeni, care au lăsat mai multe lucrări scrise. Să amintim doar pe poetul, Alecu Mateevici și pe cei nu demult răposați, preoții Nicolae Lașcu, Mihail Ceachir și Constantin Popovici. Frumoasă tradiție pastorală continuată până în zilele noastre de venerabilul preot Vasile Guma...

* * *

Un alt contemporan al Mitropolitului Gavriil a fost Dimitrie sau, mai bine zis, călugărul Daniil Philippide, despre care publică un studiu eruditul nostru bizantolog Nicolae Bănescu. El n'a fost basarabean de origine. S'a născut la 1770, în satul Milies, la poalele muntelui Pelion, în Tesalia. Venind însă în Principatele Române, Philippide s'a stabilit în această țară, neamul său dând României o seamă de cărturari, printre care pe distinsul filolog Alexandru Philippide din Iași.

Ceea ce este caracteristic pentru viața lui Daniil Philippide, este setea de știință și de călătorii. El a vizitat multe țări din Occident și a avut o influență cărturărească asupra contemporanilor săi. Astfel, postelnicul Iacovache Rizo-Nerulos, refugiat la 1821 la Chișinău și care era autorul unei istorii franceze despre evenimentele Eternei, i-a fost elev.

La 1790, Philippide a fost la Paris, iar în anul următor, la Viena, apare *Geografia modernă*, alcătuită de el în colaborare cu Costanda și dedicată prințului Pctiomkin. Locuind când în Principate, când peste hotar, îl găsim la 1811 în Austria. Câtva timp mai târziu, el vine să se așeze în Basarabia, unde Mitropolitul Gavriil întrunește pe toți clericii de seama călugărului Daniil.

Philippide scrie o *Geografie a Românelor*, vorbind mai pe larg despre Chișinău și Cetatea-Albă, pe care le-a vi-

zitat. El elogiază spiritul întreprinzător de bun gospodar al Mitropolitului Gavriil, a cărui activitate Daniil o studiază la fața locului, chiar îndată după înstrăinarea Basarabiei. Geografia lui apare la 1816, încât cele scrise despre Basarabia prezintă un interes deosebit, ca una dintre cele dintâi însemnări despre noua provincie.

Mai târziu, călugărul Daniil Philippide vine să se așeze definitiv în Basarabia. El e egumen la o mănăstire din apropierea Bălților, unde moare pe la 1832—1833.

* * *

Cel dintâi scriitor basarabean, adus în cadrul cercetărilor noastre de istorie literară de Gheorghe Cardaș, este Ioan Pralea-Moldovanul, născut la Volcinețul din ținutul Soroca, la 1769, așa dar, cu peste patruzeci ani mai înainte ca acea parte a Moldovei să se fi numit Basarabia. El a murit la Iași, la 1847.

Când Societatea biblică din Petersburg s'a hotărât să tipărească o Biblie românească pentru Moldovenii din Sudul Rusiei, servindu-se de Biblia apărută la Blaj, la 1795, președintele Societății, prințul Golițin, l-a rugat pe Mitropolitul Basarabiei Gavriil Banulescu-Bodoni, să-i trimeată la Petersburg pe un cunoscător bun al gramaticii și ortografiei românești. Mitropolitul l-a invitat atunci din Moldova pe arhimandritul Varlaam Cuza, egumenul mănăstirii Dobrovăț, viitorul Arhiereu Sardeon, decedat la 1832. Era un fost elev al Mitropolitului Gavriil. Il însoțea în Februarie 1817, în călătorie, „un psalt”. Acest psalt era chiar Ioan Pralea-Moldovanul, căruia trebuie să-i atribuim frumoasa tipărire a Bibliei din 1819, care a adus înapoi neaprețuite culturi românești din Basarabia. Meritul revenea, înru câtva, și supravegherii Mitropolitului însuși, precum și vicepreședintelui Societății, prințul Ipsilanti, dar și lui Matei Krupenski, vice-guvernatorul Basarabiei, văr al doilea cu arhimandritul Varlaam.

Intors la Iași, la 1820, Ioan Pralea a tipărit în grecește

și românește: *Urmări pe mormânturi*. Șapte ani mai târziu, la Brașov, a apărut *Psaltirea* sa în versuri, prefătată elogios de Vasile Popp. Un alt contemporan, Aron Pumnul, l-a numit „bărbat genial“, apreciind în el „un spirit plin de artele frumoase: poet, music, arhitect, croitor, ciobotar, aflător de lucruri nouă“.

Omul acesta tindea la universalitate. El a mai încercat, la 1824, să alcătuiască un alfabet cu cifre, după modelul cifrelor arabe, ca să poată citi cu el în toate limbile la fel.

De sigur, a fost unul din cei mai interesanți oameni ai vremii, dar versurile lui bizare au făcut ca generația următoare să-l ironizeze: Grigore Alexandrescu își termină *Satira duhului meu* amintind de versurile lui Pralea, iar Eminescu, în *Epigonii*, îl numește: „fire întoarsă“. Sunt și astăzi istorici literari care, repetând că Pralea își schimba culcușul după direcția soarelui, îi aseamănă greșit firea cu versurile sucite.

* * *

La 1835, în revista moscovită, „Telescop“, apare articolul lui Alexandru Hâjdeu despre *Literații basarabeni*, scris la Cristinești din județul Hotin. Articolul acesta poartă un *motto* din Heraclit:

„Intrați fără frică, deoarece și aici sunt zeii!“ — iar unde sunt zeii, — adaugă autorul — acolo, după o zicătoare moldovenească, trebuie să fie și draci!“.

Primul pe care-l amintește Hâjdeu, este Anghel Valli (Anghel-Balli), moșier, doctor în drept și Cavaler; a studiat în Italia și la Sorbona, știe limbile elina veche și nouă, latina, germana, franceza, italiana și moldovenească; autorul precizează că cercetările sale istorice despre legiuirile moldovenești, cât și privirea sa politică asupra regiunii Basarabiei, scrisă în limba franceză, încă n'au fost publicate.

Poate, el este consilierul titular Anghel Valli, judecător la Hotin la 1837—1840, identic cu căminarul Anghel Valli, posesorul moșiei Blăgești din ținutul Bacău, acel agent

diplomatic despre care scrie și prințul N. Sutzo, prezentându-l ca pe o fire destul de fină, ca să sezeze unele trăsături și caracterul boierilor contemporani ai Moldovei, pe care îi vizita. Istoricul basarabean A. Zașciuc folosește în lucrarea sa materialul științific al lui Anghel Valli, iar Nicolae Iorga publică, în „Revue historique du Sud-Est Européen“, manuscrisul: *La Bessarabie comme pays moldave*. Anghel Valli, Leonard, Cantacuzino și lordache Gafencu au luat parte, la 1817, la lucrările primei Comisii de lămurire a legislației locale. Pentru serviciile aduse Basarabiei, i s'a conferit ordinul Sf. Ana clasa a II-a.

* * *

Alt scriitor basarabean este Ștefan Margealla (Marțella). A învățat în Moldova și Valahia; știe limbile elina nouă, franceza, rusa. Afară de broșura despre Grecia, a editat gramatica română, care — spune Alexandru Hăjdeu — nu are absolut nicio calitate.

La 1817, Margealla era „nomofilax“ în Comitetul provizoriu al regiunii Basarabiei. Atunci, printr'o cerere care vedește cunoștințe mai largi de drept și istorie, el a propus Comitetului să traducă în românește legislația locală scrisă în grecește, dând un concurs dezinteresat la codificarea dreptului local.

Trecut ca funcționar la Ministerul de Externe, la Petersburg, la 1820 consilierul titular Margealla a fost însărcinat de contele Capodistria cu alcătuirea unui manual românesc pentru sistemul de învățământ reciproc al lui Lankaster. Ca un răsunet al acestor preocupări, apare la 1827: *Gramatica Rusească-Românească închipuită de Ștefan Margealla și tipărită de departamentul opșescei învățări*. Probabil, în calitate de funcționar al Ministerului de Externe, consilierul colegial Margealla se află, la 1829, la Paris, unde menține contactul cu tineretul universitar român. Astfel, la 4 Octombrie a aceluiași an, el iscălește cel dintâi scrisoarea unor Români din Paris, către Eliade Rădulescu, mul-

țumindu-i pentru trimiterea ziarului; urmează semnăturile lui Alexandru Lenș, Nicolae Băleanu, C. Brăiloiu, Dimitrie Golescu, C. Lenș, I. Vlădoianu și C. Filipescu. Scrisoarea apare în „Curierul Românesc“, din 28 Octombrie 1829.

* * *

Demn de amintit este Iacob Dănilă Hâncu. A terminat seminarul teologic din Chișinău. A alcătuit temeiurile gramaticii limbii moldovenești după primele principii generale și a început compunerea dicționarului moldavo-rusesc. Al. Hâjdeu îl numește, la 1835, fost șef al școlilor Lankasteriene din Basarabia.

Hâncu — credem — a fost și el un urmaș al vestitului Mihalcea Hâncu, sărdar de Orhei. Grigoraș și Nicolae Hâncu au emigrat la 1711, cu Dimitrie Cantemir, peste Nistru, iar tatăl lui Iacob, preotul Dănilă, s'a așezat dincolo de Nistru, probabil, la 1792.

Iacob Hâncu s'a născut la 1800 la Ovidiopol, în județul Tiraspol. Studiile le-a început la seminarul teologic din Ecaterinoslav (1811—1814), de unde a trecut la seminarul din Chișinău, întemeiat de Mitropolitul Gavriil, care mai înainte a păstorit la Ecaterinoslav. Fiind în ultima clasă a seminarului și ținând locul de profesor de limba română, Iacob Hâncu a fost trimis în August 1820, la Petersburg, ca să studieze metoda de învățământ a pedagogului Iosif Lankaster (1771—1838), patronată de contele Capodistria. L-au însoțit colegii, Lavrente Cunițchi și Teodor Bobeică. În Aprilie 1821, studenții au absolvit cursurile, Hâncu obținând titlul de magistru al metodei învățământului Lankasterian. Dar, abia la 7 Februarie 1824, în cadrul unei festivități, s'a inaugurat școala Lankasteriană din Chișinău, al cărei conducător a fost numit Hâncu. Din Octombrie 1821, Hâncu era profesor la pensionul nobilimii de lângă seminarul teologic din Chișinău (1816—1831). După 1827, el a plecat la Petersburg, unde a fost conferențiar universitar de limba română și dragoman al Ministerului de Externe.

La 1840, la Petersburg, Iacob Hâncu a publicat o *Adunare de scrieri și traduceri în proză și versuri pentru exerciții în limba valaho-moldavă cu adăugirea: 1. dicționarului; 2. adunării de cuvinte slave prototipice în limba valaho-moldavă*. În această lucrare, autorul a reprodus fragmente din *Descrierea Moldovei* de D. Cantemir, *Oda către Dumnezeu* de Derjavin, traducerea fiind iscălită de N. Dimachi, deși se știa că a făcut-o Costache Stamati, un fragment din *Țiganii* de Pușkin, după traducerea lui A. Donici.

În același an, la tipografia Academiei de Științe, a apărut a doua lucrare a lui Hâncu: *Schitărea regulilor gramaticii valaho-moldave*. El a mai publicat, la 1847, sub inițialele „I. H.”, niște *Concluzii din gramatica valaho-moldavă*, iar la 1854, cu ocazia războiului Crimeii, — o *Carte de buzunar pentru ostașii ruși în campaniile din principatele Valahia și Moldavia*. În Principate, pentru prima oară despre Hâncu a scris, cu unele rezerve, C. Negruzzi, în *Scrisoarea XV*.

* * *

Amintim aici pe cel dintâi mare jurist român și doctor în drept al universității din Paris: Petre Manega, despre care a vorbit Pompiliu Eliade. Biografia sa principală s'a scris câțiva ani mai târziu, la 1914, de ilustrul savant basarabean Leon Casso: *Petre Manega, un codificator uitat al dreptului basarabean*.

Petre Manega s'a născut la 1782, în Muntenia, fiind fiul lui Vasile Manegă, originar din Macedonia, din orașul Arta. După o ședere la Paris între anii 1816—1821, el și-a luat acolo doctoratul în drept, plecând apoi la Troppau, unde se ținea un congres diplomatic. Conte de Podistria l-a recomandat guvernatorului suprem al Basarabiei, generalul Inzov, care, la 1822, i-a dat însărcinarea de a revizui proiectul codificării legislației locale, ceea ce de mult timp preocupa guvernul; Manega era considerat cel mai autorizat în aceste probleme, deși în Basarabia trăiau

pe atunci mulți cărturari, buni cunoscători ai legislației moldovenești. La 17 Februarie 1823, el a prezentat scrierea sa: *Observations préliminaires sur l'état de la législation de Bessarabie*, iar la 5 Martie 1825 a alăturat la studiul legislației locale, prefața sa: *Discours préliminaire au Projet de code civil pour la Bessarabie*.

La 1830, Petre Manega a fost ales epitrop onora- ri fiind și adevăratul fondator al Bibliotecii Primăriei Chișinău. El a cumpărat primele volume la Moscova și București, iar secția istorică despre Basarabia a completat-o prin cărțile din biblioteca colonelului Liprandi. Biblioteca s'a inaugurat la 17 Mai 1832, tezaurul fiind distrus 109 ani mai târziu. Câtva timp după aceasta, Manega s'a mutat la Iași, unde a murit în August 1841, fiind înmormântat — după cum a stabilit-o profesorul Ștefan Berechet — în curtea bisericii Golia.

* * *

Fruntașii basarabeni erau foarte apreciați de confrății lor de dincolo de Prut și Milcov. Intr'o corespondență a căminarului Dimitrie Pastiescul, apărută în „Curierul Românesc“ al lui Eliade Rădulescu, la 1830, sunt pomeniți literații basarabeni: Costache Stamatî, Leonard, Cațiche și Tufescu.

„Români care aduc cinste neamului nostru cu învățătura și caracterul lor cel cinstit sunt încă și d. mareșal Alecu Leonard, d. Vasile Cațiche și d. Costache Tufescu, mădujarul judecătoriei județului Iași“ (Bălți).

Fiul sărdarului Panait Leonard și al Ecaterinei Cuca din Iași, Alecu Leonard s'a născut pe la 1791. El a făcut studiile în țară și în străinătate. Din manualele generației sale, cercetate de noi la moșia Cubolta din județul Bălți, constatăm că frații Leonard au învățat nu numai românește, grecește și rusește, dar și franțuzește și nemțește. Probabil, el este tânărul Leonard, luat la 1804 pentru studii, de secretarul consular austriac din Iași.

La 1810, Alecu Leonard a intrat în serviciul statului Moldovei, fiind trimis ca funcționar în ținuturile dintre Prut și Nistru, unde a și rămas după înstrăinarea regiunii. El a participat la răscoala eteriștilor, iar la 1825, a fost ales mareșal al nobilimii din ținutul Iași (Bălți și Soroca). S'a impus în scurt timp prin inteligența și finețea sa, încât dela 1827, după retragerea în Moldova a mareșalului provincial Ioniță Bașotă, Leonard i-a ținut locul. Și-a arătat energia, mai cu seamă pe când în Basarabia bântuia ciuma.¹⁾ I s'a conferit de Împărat un inel, drept distincție. Dacă n'ar fi murit la 1830, molipsindu-se de molimă, ar fi ajuns de sigur să fie ales mareșal regional.

Moștenirea spirituală a lui Alecu Leonard au preluat-o nepoții săi de frate și de soră, Pavel și Petre Leonard și frații Casso. Ei au încheiat acel cenacлу moldovenesc, care a contribuit mult la păstrarea vechilor tradiții și a format viitorul partid moldovenesc al Basarabiei.

Despre contemporanul lui Alecu Leonard, Vasile Cațiche, se cunosc mai puține date. S'a născut la 1791, era moșier la Greci, în ținutul Orheiului, unde a fost judecător între anii 1818—1831. Cațiche era vărul genealogistului Costache Tufescu.

Tufescu, amintit și el în „Curierul Românesc“, era cel dintâi genealogist basarabean. Ca majoritatea genealogiștilor, era de viță nobilă și se interesa în special de familiile boierești înrudite.

Născut la 1794, tânărul Costache a fost trimis în Basarabia înstrăinată, unde mama sa i-a cedat moșia Vulpești din ținutul Iași, numindu-i tutori pe paharnicul

¹⁾ Să nu ne mire molimele basarabene din acea epocă. Herzen, care a văzut holera din 1831—1832 la Moscova și acea din 1849 la Paris, s'a înspăimântat de cele văzute în Occident. Totuși, molimele din Basarabia mărginașă erau renumite, încât vorbind chiar în *Părinți și copii*, despre tatăl lui Bazarov, Turghenev spune că bătrânul a fost decorat pentru activitatea desfășurată pe timpul unei clume, în Basarabia.

Toma Stamati, tatăl scriitorului, și pe medelnicerul Manolache Andriaș. La 1814, el a intrat în serviciul statului, ocupând postul de membru al judecătoriilor în ținuturile Hotin și Iași (1825—1831).

Faptul că Tufescu a fost membru al judecătoriilor, i-a înlesnit cercetarea mai multor acte, care i-au servit pentru alcătuirea unor spițe ale neamurilor înrudite. Odată cu aceasta, el și-a strâns o bibliotecă, menținând contactul continuu cu Moldova, de unde deseori venea cumnatul său, spătarul Dimitrache Bran. Genealogistul s'a căsătorit cu sora acestuia, Ecaterina, cu care a avut un fiu, pe generalul Leon Tufescu, un amator al trecutului Moldovei.

Retras în cei din urmă ani ai vieții la moșia Vulpești, Costache Tufescu se ocupa cu gospodăria. A murit la 8 Iunie 1846, fiind răsturnat din trăsură în fuga cailor, pe când se afla în drum dela Movileni la Cuhnești, unde a fost înmormântat lângă biserica veche.

Manuscrisele spițelor genealogice ale familiilor boierești, alcătuite de Costache Tufescu, prezintă o valoare reală pentru trecutul Moldovei, încât autorul lor își rezervă un loc de seamă printre cărturarii de odinioară. Originalele spițelor se păstrează la profesorul Ștefan Ciobanu. Unele din ele sunt însoțite de lista documentelor, pe care „se sprijinesc adevăratele temeuri de cursul neamurilor cuprinse“. Prin urmare, Tufescu observă necesitatea unei documentări. Prima spiță: Ceur, datează dela 1830, o spiță: Ghenghe, dela 1842, etc., încât putem stabili aproximativ când le-a scris harnicul boier. Comparat cu paharnicul Costache Sion, contemporanul său și autorul faimoasei *Arhondologii a Moldovei*, și cu alții scriitori de felul acesta, Tufescu apare ca un exemplu de modestie și cinste, încât — scrie genealogistul Sever de Zotta: „corectitudinea genealogistului *pro domo* C. Tufescu este remarcabilă, iar dragostea închinată muncii materialmente dezinteresată merită o mențiune onorabilă“.

CAVALERUL COSTACHE STAMATI

Printre scriitorii români din prima jumătate a secolului trecut, Cavalerul Costache Stamati și-a rezervat un loc care până în prezent n'a fost bine definit, nici ca importanță istorică, nici ca valoare literară. Aceasta se datorește în mare măsură și faptului că, abia în anii din urmă, a început să se completeze materialul biografic despre scriitorul nostru, cunoscut în trecut mai mult din două-trei note elogioase ale contemporanilor. Totuși, criticul literar, G. Călinescu, scrie despre Stamati :

„El este eminent, mai mare în privința limbii ca Bolintineanu, în câteva puncte comparabil doar cu Eminescu“.

Originară din Transilvania, familia Stamati s'a așezat în Moldova după 1782, când Iacob Stamati a ajuns Episcop al Hușilor. Printre alte rude, Episcopul chemă în Moldova pe nepotul său de frate, Toma Stamati, pe care-l făcu paharnic.

Pentru perioada contemporană, Iacob Stamati, care zece ani mai târziu a ajuns Mitropolit la Iași, era unul dintre oamenii cei mai culti. Știa latinește, citea pe Montesquieu, încuraja tipărițiile Episcopului-cărturar Amfilohie Hotiniul... Și nepotul Mitropolitului, paharnicul Toma Stamati, era un iubitor al slovelor scrise. El a murit la 1817 și mormântul său, cu o frumoasă inscripție românească, îl găsim lângă biserica Sf. Ilie din Chișinău.

Pe când Toma Stamati se afla la Huși, la 1786 i s'a născut un fiu, Costache, viitorul scriitor. Era pupilul Mitropolitului Iacob, încât a obținut o educație îngrijită, la Iași. Prietenul său, Alexandru Hâjdeu, afirmă că Stamati știa

limbile elina veche și nouă, franceza și rusa. Unele note autobiografice despre educația tânărului, le putem culege din schița sa literară: *Cum era educația nobililor români în secolul trecut*,

În vârstă de 20 ani, la 1806, Stamati a intrat în serviciul Vistieriei din Iași. Șase ani mai târziu, tatăl său l-a chemat în Basarabia, unde tânărul trebuia să intre în serviciu ca funcționar pe lângă guvernatorul provinciei, bătrânul Scarlat Sturdza.

Se știe că la 1813, Costache Stamati a făcut o traducere în românește din *Galatea* de Florian. Așa dar, încă de atunci visa să ajungă scriitor. Astfel se explică faptul că tocmai el a fost desemnat, doi ani mai târziu, să-l însoțească pe cunoscutul literat Pavel Svinin, însărcinat de guvern cu descrierea Basarabiei.¹⁾ Contemporanul lor, ofițerul Liprandi, povestește în amintirile sale :

Se spune că Svinin l-ar fi convins pe Stamati că are talent literar și l-a încurajat să pornească pe acest drum. În grădinița din dosul casei lui Stamati a fost înălțată o mică coloană, cu bustul lui Anacreon, în amintirea lui P. Svinin, iar însuși Stamati a pornit să scrie cu atâta îndrăzneală, încât începuse să traducă în limba moldovenească tragediile lui Voltaire și Racine...

Costache Stamati a rămas timp îndelungat în serviciu. El a ocupat diferite funcții în administrația Basarabiei, a fost înaintat la 1818 consilier titular, obținând la 1826 decorația Sfintei Ana. De-atunci i s'a zis: Cavaler. La 1828, el a fost ales deputat al boierimii locale în Sfatul Suprem, organ reprezentativ al autocărmuirii regionale; dar peste puțin timp acest Senat basarabean a fost desființat, odată cu suprimarea autonomiei regionale. Amărit, Cavalerul Stamati și-a înaintat, la 6 Aprilie 1828, demisia.

Inceputul activității literare a lui Costache Stamati a

¹⁾ Gogol, aflând aceste întâmplări dela Pușkin, l-a imortalizat pe Svinin, și faimoasa lui „inspecție” din Basarabia, în vestita-i comedie: *Revizorul*.

corespuns șederii la Chișinău a poetului exilat, Pușkin. Din diferite amintiri contemporane aflăm că Pușkin vizita casa scriitorului nostru, în care, încă de pe acea vreme, se ducea o viață de salon european, se dansa, se discuta literatură și istorie, biblioteca stăpânului fiind pusă la dispoziția vizitatorilor. Se afirmă chiar, că sub impresia unei tabere țigănești văzută prin apropiere, Pușkin ar fi început să scrie poemul *Țiganii*, în casa lui Costache Stamati. Un ofițer, Lughinin, împrumută din biblioteca lui Stamati câteva volume de Kotzebue, *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce* de Barthélemy și *L'art d'aimer* de Ovidiu.

La 1826, Costache Stamati se căsătorește cu Ecaterina, încântătoarea fată a căminarului Tudorache Ciurea. Cu această ocazie, el vizitează Moldova. Căminarul Ciurea este proprietar al Folticenilor, încât la 1830, îl întâlnim pe Stamati la iarmarocul Sf. Ilie de acolo. Schimbările ce le observă însă scriitorul, nu-i plac. O nemulțumire țâșnește din scrierea sa: *Geniul vechiu al Românilor și Românii de astăzi*. Principiile lui Stamati se apropie de cele ale marelui bărbat de Stat Barbu Catargi. De altfel volumul său se deschide prin memorabilele cuvinte ale lui Catargi: „Nimic pentru noi și totul pentru Patrie“.

La 1830, Cavalerul Stamati ajunge să fie cunoscut Principatelor Române din „Curierul Românesc“ al lui Eliade Rădulescu. La reînființarea de către Mihail-Vodă Sturdza, a oștirii pământene, la 1834, el dedică o poezie *Străjerul taberei*, care o publică în suplimentul „Albinei Românești“ a lui Gheorghe Asachi.

Moartea soției sale, la 1835, îl găsește în Moldova. Doi ani mai târziu, el se recăsătorește, în Bucovina, cu Sultana Gafencu. Prin rudele sale, Hurmuzaki, Costache Stamati începe să colaboreze și cu Mihail Kogălniceanu. Vreme de 30 de ani, scriitorul nostru se află în mijlocul preocupărilor literaților contemporani. El este privit cu simpatie și mai mare, ca fiind reprezentantul unei pro-

vincii înstrăinate, care aduce o contribuție permanentă la zidirea marelui templu al Românismului. Astfel, prin Stamatî, Principatele l-au cunoscut pe Alexandru Hăjdeu și discursul său de un mare avânt național, pronunțat la 1837, la Hotin.

Vara anului 1839, Cavalerul Stamatî a călătorit din nou prin Bucovina. Această călătorie el a descris-o în bucata: *Suceava și Alexandru cel Bun*.

Constantin Hurmuzaki i-a publicat în „Dacia Literară” din 1840, poezia: *Gafița blestemată de părinți*. La 1841 și 1843, Cavalerul vine pentru ultima dată în Moldova lui. Atunci, la 1843, Kogălniceanu îi tipărește *Povestea povestelor*, o încercare de epopee, alcătuită sub influența lui Pușkin, din materialul cules din cronici și literatura populară, ceea ce îl așează pe autor, după basarabenii Nicolae Gherbanovski și Alexandru Hăjdeu, ca pe un cercetător al folklorului românesc, înaintea Alecu Russo și Alecsandri.

Tot în acea ședere, Stamatî și-a lichidat ceva din averea rămasă de pe urma primei sale soții. În anul următor, la 1844, el își cumpără, dela logofeteasa Elena Cantacuzino, moșia Ocnița din județul Hotin, unde se așează definitiv. Nemulțumit de vremurile noui, care se resimt și la Chișinău, Cavalerul se retrage în fundul Basarabiei, unde trăiește la conacul său boieresc.

Din când în când, trimite câte o scriere dincolo de Prut, la Iași. Așa, la 1853, în „Almanahul pentru Români” al lui Codrescu, apare poezia: *Filca lui Decebal și Armin cântărețul*, iar „Calendarul Buciumului Român” îi publică, în anul următor, bucata: *Suceava*. Altă poezie, *Dorință sau Videnie*, o găsim la 1855, în „Foiletonul Zimbrului”.

Cavalerul nu rupe legăturile cu centrele românismului, unde — la Iași — încă dela 1834, este membru onorar al Societății medico-istorico-naturale. De asemenea Stamatî este membru al Societății pentru literatura și cultura Românilor din Bucovina și al Societății de istorie și antichități din Odessa. Când se constituie, la București, Societatea literară

română, viitoarea Academie Română, printre primii ei membri, la 22 Aprilie 1866, e numit și Cavalerul Stamati, împreună cu basarabenii Alexandru Hâjdeu și Ion Străjescu. Bătrânul Stamati nu poate însă participa la lucrările Academiei, încât, un an mai târziu, locul său revine unui alt basarabean, Ștefan Gonata.

Costache Stamati a fost preocupat mai demult de publicarea operei sale în întregime, ceea ce a reușit să facă abia la 1868, un an înainte de moartea sa, când la Iași a apărut volumul: *Muza Românească, Compunerile originale și imitațiile din autorii Europei de Cavalerul Constantin Stamati*. Publică proză și versuri. Traduce din Lamartine, Pușkin, Thomas Moore, Lermontov, Victor Hugo, Jukovski, Chateaubriand și alții. Reproduce cele apărute până atunci în periodicele românești. Are poezii istorice, dar și versuri erotice, care se aseamănă cu poezia lui Conachi sau a Văcăreștilor. Continuă cu scrieri moralizatoare, satire, fabule, scrise sub influența lui Krilov.

Încă din 1867, se răspândise vestea morții lui Stamati. Știrea a trezit regrete vii nu numai în România, dar și în mijlocul Românilor de dincolo de Carpați. Societatea de lectură din Oradea Mare l-a comemorat, într-o ședință specială, alături de Aron Pumnul și Anastase Panu. După versurile lui Stamati, recitate în acea ședință, oratorul zilei, N. Oncu, continuă:

„Așa cânta lebăda Basarabiei, Cavalerul Stamati“.

De-atunci i s'a zis „Lebăda Basarabiei“. Gheorghe Hurmuzaki a desmințit această moarte:

„Lebăda Basarabiei nu a cântat ultimul ei vers“.

Departate de viața și pasiunile titanice ale lui Beethoven și Dostoevski, scriitorul nostru a încetat din viață, ca și aceștia, într-o zi furtunoasă, când natura parcă își revărsa necazul împotriva omenirii, la 12 Septembrie 1869, în vârstă de 83 ani. A fost înmormântat în cavoul bisericii de pe moșia sa, Ocnîța.

CAVALERUL IANCU RUSSO.

Moșierul Iancu Russo (Russo: e primul care și-a luat numele de Russo) a fost un prieten al scriitorului Costache Stamati. Dacă Russo n'ar fi fost tatăl unuia din cei mai mari scriitori români, el încă ar fi meritat să aibă o biografie scrisă. Dar toți oamenii aceștia, despre care vorbim și care au avut un rol în viața țării noastre, în trecut, sunt astăzi lăsați uitării. E prea greu să răscolești arhive și volume puțin cunoscute, în multe cazuri scrise într'o limbă străină. Oficialitatea nu înlesnește această sarcină unora care ar fi putut s'o facă, iar alții, — care se bucură de binefacerile oficialității — preferă să folosească materialul învechit și greșit, înmagazinat de predecesori, repetând la infinit lucruri demne de a fi scoase din uz¹⁾. E și mai greu să arăți fața unui om, să arunci o privire în sufletul său, ceea ce ar fi — după Plutarch — rostul unei biografii.

Nu se știe când s'a născut Iancu Russo. Actele Comisiei nobilimii din Basarabia din 1821, îl așează înaintea fratelui său Dinu: „Iancu Toma, fiul lui Russo, fără grad, nu ocupă slujbă, locuiește în ținutul Orheiului, necăsătorit, stăpânește în ținutul Orheiului pământ“.

În amintirile sale, colonelul Liprandi amintește la Chișinău, în vizită la căminarul Zamfirache Ralli, pe Apostolache Stamo, Stamati și pe frații Russo. Aceste memorii au apărut cu mici prescurtări, privind pe Stamati și pe frații Russo, — fragmente care s'au publicat recent. Liprandi vorbește aici detaliat despre frații Russo, crezând

¹⁾ „Cei mai mulți nu-și dau osteneala să cerceteze adevărul și se îndreaptă mai bucuros spre ceea ce le stă la îndemână“. — *Thucidide*.

că Dinu e cel mare, probabil, deoarece el e căsătorit. Iancu — după părerea colonelului — are vreo 30 de ani, încât el s'a născut pe la 1790.

Pe frații Russo, Liprandi îi întâlnea la generalul Bologovskoi, unde Costache Stamati a citit traducerea sa din *Fedra*. Frații Russo erau foarte originali, deși opuși în totul unul altuia; erau bogați. Dinu era căsătorit, locuia la țară și numai iarna venea la Chișinău. La început, el purta haine moldovenești, iar cu timpul, modernizându-și costumul, și-a păstrat totuși unele lucruri din portul românesc. Era ursuz, vorbea numai moldovenește, puțin grecește și, mai prost, rusește. Era ispravnic al unui ținut, când, la 1818, a sosit în Basarabia Împăratul; el s'a grăbit să-l întâmpine și a ars — în loc de lemne de foc — părțile întregi ale unei mori, deoarece nu înțelegea să facă focul pentru Împărat, cu lemne simple.

Frații Russo au participat la adunarea boierimii din Chișinău, la 1814, și au fost recunoscuți nobili și alegători la 1818 — 1821; la 1822, Dinu era deputat al Sfatului Suprem, asesor colegial, moșier la Pănășești și Pârlești, în județul Orhei. Literatul Wiegel vorbește despre el, ca și despre ceilalți deputați ai Sfatului, destul de sceptic. Între anii 1825—1828, Dinu a fost mareșal de nobilime în ținutul Orheiului. Liprandi numește greșit pe frații Russo: feciorii lui Iacob Russo, eroare provenită dintr'o anecdotă, ce-o povestim mai jos; erau fiii paharnicului Toma Russu, căsătorit cu Smaranda, fata banului Darie Donici.

Iancu a crescut în străinătate, unde și-a petrecut vreo 15 ani din viață, mai cu seamă la Paris. La 1822, îl găsim pe lista vizitatorilor din Karlsbad. Era ceva extraordinar pentru timpul acela, când compatrioții săi ajungeau, cel mult, până la Viena. Vorbea bine franțuzește. Era destul de gras, puțin roșcovan, cu fața largă, care înfățișa o mărginire și satisfacție de sine (aici Liprandi e influențat de părerea poetului Pușkin, care avea însă alte motive ca să nu-l sufere pe Russo). Se înbrăca elegant și bine, pur-

tând un baston, motivând aceasta cu o rană la picior, pe care ar fi primit-o la un duel, în Franța. Vorbea încet, aruncând praf în ochii contemporanilor, cu numele a câtorva scriitori francezi. Curta femeile și totdeauna căuta convorbirile serioase. Nu era prieten la veselie de masă, căci nu juca cărți și nu bea decât apa, încât nu era de mirare că întrunea tot ce-l desgusta pe Pușkin. Ei se întâlneau la vice-guvernatorul Krupenski, la Stamo, Ralli, Liprandi, Bologovskoi. Și, ceea ce era și mai supărător pentru Pușkin, Russo nu-l urmărea cu admirația sa, după exemplul întregului tineret, din Chișinău. Generalul Bologovskoi, cunoscând această antipatie, ca să-l provoace pe Pușkin, a spus odată — în lipsa lui Russo — câteva elogii la adresa lui:

— „C'est notre Jean-Jacques Rousseau“ — a răspuns Costache Stamati, măgulit pentru prietenul său. Pușkin însă a sărit supărat și a declarat:

— „E adevărat că el este Ioan, că el este Iacob (aici e greșit), că el este Russo, dar nu Jean-Jacques Rousseau, ci un prost roșcovan“ (roux sot).

Am explicat cauzele acestei antipatii, și nu trebuie să judecăm prea aspru pe Pușkin: scriitorii și astăzi se ceartă între ei!

Mai aflu despre Iancu Russo, că era moșier la Ivancea, în ținutul Orheiului. N. Iorga îl amintește în marea sa *Istorie a Românilor*, ca pe un om citit. El înlocuește în primul Sfat Suprem (până la 1822) pe deputatul Teodosiev, participă într-o Comisie de revizuire a nobilimii pentru alegerile din 1821, e comisar în ținutul Orheiului (1822—1825), candidează chiar el însuși la deputație, la 1825, dar fără succes; e ales membru al biroului de hotărânicie (1825—1828), deși îl găsim stând mai mult în Moldova. Russo, se vede, a primit o decorație, deoarece el figurează: Cavaler, la 1826, când nobilimea îl trimite într-o delegație, împreună cu Pruncul și Dimitriu, la Împărat.

Din acele Comisii din 1821, dar și din amintirile citate ale lui Liprandi, care l-a descris pe Iancu Russo în

perioada anilor 1820—1824, și chiar după aceasta, observăm că el era necăsătorit. Se afirmă totuși, că fiul său, scriitorul Alecu Russo, s'a născut la 17 Martie 1819. Nu credem că scriitorul s'a născut mai târziu de vremea când Liprandi l-a cunoscut pe tatăl său. Reiese, așa dar, că Alecu Russo era un fiu neligitim. De asemenea, nu credem că la Chișinău, unde arată un pașaport că s'a născut Alecu, se vor găsi date mai precise; nici în satul unde a copilărit: „un sat frumos, rășchirat între grădini și copaci, pe o vale a codrilor Bâcului, cu un păr mare la mijloc“. Actul său de naștere lipsește. Chiar despre mama lui Alecu nu se știe nimic precis; unii zic că era din familia Donici, pe când se știe că Donici era numele mamei lui Iancu. Pe de altă parte, pe vremuri se afirma greșit, chiar despre tatăl scriitorului, că era Iancu Donici și că Alecu era născut Donici, și mai târziu și-a luat numele de Russo. Un bun cunoscător al vieții lui Alecu Russo, Petre Haneș, vorbește despre Iancu Donici, pe care-l transformă într-o lucrare nouă, în Iancu Russo, și despre o vară a sa, născută Donici, cu care neputându-se căsători în Rusia, din cauza înrudirii apropiate, Iancu ar fi trecut în Moldova; mama lui Alecu ar fi murit la Prodăneștii Vechi, pe timpul holerei din 1831; nu este decât o tradiție familială. În orice caz, crescând băiatul, sau din cauza noii căsătorii, Iancu Russo s'a așezat definitiv în Moldova. Pe Alecu, care putea să figureze la început, oficial, ca Donici, el l-a trimis pe la 1831, în Elveția, raporturile dintre tată și fiu fiind reci și complicate.

Iancu Russo a murit la 1844, la Galați, iar renumitul său fiu, scriitorul Alecu Russo, a decedat la 4 Februarie 1859, la Iași. Se știe că mormântul său se află lângă biserica Bărboi din Iași, în partea dreaptă; sperăm, că în curând se vor găsi oameni înțelegători ca să așeze acolo — după cum am propus — măcar o cruce comemorativă. Un om de o nepăsare și discreție rară în viață, Alecu Russo a început să pătrundă în istoria literaturii abia dela 1862, rezervându-i-se un loc de cinste mai târziu.

FABULISTUL ALEXANDRU DONICI

Despre fabulistul Donici scrie, la 1835, Al. Hăjdeu :

„Alexandru Donici, moșier, sublocotenent de rezervă, a învățat la liceul militar din Petersburg. El a pregătit pentru tipar traducerea în românește a fabulelor lui Krîlov, care păstrează toate frumusețile originalului, fiindcă Donici a știut să prindă bine ideile fabulistului și fiecare fabulă a împodobit-o cu pitorescul natural al firii moldoveanului. Acum traduce poemul lui Pușkin: *Țigani*“.

Actele Comisiei boierimii din Basarabia, publicate de noi, vorbesc despre Elena Donici, văduva clucerului Dimitrie Donici, și copiii ei: viitorul scriitor Alexandru, în vârstă de 15 ani, Gheorghe, Petrache și Andronache, dintre care primii doi urmează liceul militar din Petersburg. Elena stăpânește averea moștenită dela răposatul ei soț, jumătate din moșia Stanca din ținutul Orhei, pe care se află 35 familii de săteni și 5 familii de țigani șerbi; osebit stăpânește în ținutul Iași (Bălți) pământ nelucrat.

Clucerul Dimitrie a fost numit la 1808 judecător în ținutul Neamț; el a fost consilier al secției judiciare civile a Guvernului Regional al Basarabiei, murind pe la 1819. Dimitrie era fiul lui Lupu Donici, un frate al spătarului Constantin Donici, tatăl cunoscutului legiferator moldovean Andronache Donici (1760—1829), despre care pe vremuri se spunea :

*Dacă ai vreo judecată,
Mergi la Donici de-o arată,
Căci el până și'n pilaf
Va găsi un paragraf.*

Dintre copiii clucerului Dimitrie Donici, Petrache, locotenent, a murit la 1872, la Chișinău, iar Andronache, decedat la 1889, a fost bunicul astronomului Nicolae N. Donici din Dubăsari (Lăpușna), membru onorar al Academiei Române.¹⁾

În ce privește viața fabulistului Alexandru Donici, ea este scrisă pe baza unui material cu totul înexact. Primul care vorbește despre Donici, în ziarul „Independența Română” din Decembrie 1862, este criticul Radu Ionescu: *Al. Donici, Studiu asupra vieții și fabulelor sale*. Partea întâia a studiului a reapărut la 1863, în „Revista Română”. Datele biografice, autorul le avea, probabil, dela Donici însuși. Aflăm că, în vârstă de 12 ani, adică la 1818, el a fost trimis la Petersburg, într’un pension particular, de unde trecu la liceul militar.

În anul morții lui Donici, la 1866, prietenul său scriitorul C. Negruzzi a publicat în „Trompeta Carpaților” un necrolog literar al fabulistului, devenit apoi singurul izvor de informație despre Donici, fiind reprodus în „Convorbiri Literare” și în prefața ediției Șaraga a fabulelor, ediție rămasă ca punct de plecare al cercetărilor ulterioare. La 1867, în „Buletinul Regional al Basarabiei”, Gheorghe S. Gore a scris și el despre Donici. Deși putea să se informeze despre Alexandru Donici la frații săi, G. Gore dă și el un material în parte înexact, vorbind despre prietenia lui Dimitrie Donici cu contele Capodistria, mulțumită căruia Alexandru ar fi intrat la liceul militar, unde nu știa o vorbă rusească, etc. Totuși, din acest articol, rămâne de reținut că la liceul militar se studia serios literatura, istoria, chiar și dreptul, astfel explicându-se pregătirea juridică a scriitorului.

Patru ani după moartea lui Donici, viața și operele sale formează obiectul discursului de recepție al lui Gh.

¹⁾ Născut la 1874 la Chișinău, liceul „Richelieu” și Universitatea și le-a făcut la Odessa, gentilhomme al Curții, membru al Uniunii astronomice internaționale, membru onorar al Institutului din Coimbra, etc.

Sion, la Societatea literară română (Academia Română). Sion îi spune: „poetul și fabulistul emerit al Românilor“, iar V. A. Urechia, în răspunsul său, declară că, dacă moartea nu l-ar fi răpit prea de vreme, Societatea l-ar fi ales membru al ei. Inchizând ședința, președintele Societății, Timotei Cipariu, adaugă: „Nu ne rămâne dar decât să urăm României ca divina providență să o doteze cu cât mai multe talente de asemenea natură“.

Alexandru Donici s'a născut la 1806. După terminarea studiilor, câtva timp el a fost praporșcic într'un regiment din apropierea Basarabiei. S'a retras însă în curând, deoarece boierii moldoveni intrau în slujba statului, nu de dorul unei cariere de serviciu, ci mai mult ca să obțină un grad de nobilitate, înainte de a se confirma drepturile lor de noblețe de neam, la Senat. Mai mulți ani dearândul Donici s'a ocupat cu gospodăria, timpul liber dedicându-l literaturii. La 1835, Alexandru Hăjdeu îl consideră încă „literat basarabean“. Aflăm că, în acel an, Donici se căsătorește cu fata lui Costache Rosetti-Bălănescu din Moldova; după patru ani de căsnicie, soția i-a murit și Donici s'a căsătorit a doua oară, la 1841, cu Profirița, fata vornicului Scarlat Krupenski, de peste Prut. De sigur, căsătoriile l-au determinat să se așeze definitiv în Moldova, unde trăia destul de greu, în mijlocul unei familii de doisprezece copii, din funcția de magistrat și venitul unei moșioare. Singura recreație o găsea în poezie. Donici a ajuns procuror la Casație și a murit la 1866.

C. Negruzzi și după el toți biografilor lui Donici vorbesc despre debutul său în literatură, printr'un cântecel, în curând devenit popular, iar mai târziu pierdut: *Căsuța poștei*. El traduce apoi *Țigani* de Pușkin, — scrie Negruzzi — încât ceilalți biografi atribue greșit și *Căsuța poștei* aceluiași poet. Poemul *Țigani* e dedicat kneazului A. Cantacuzino și apare la tipografia lui Eliade Rădulescu, din București, la 1837. Vasile Alecsandri folosește fragmente din această traducere în *Istoria unui galben*. Cartea I-a a

Fabulelor se tipărește la Iași, la tipografia „Daciei Literare“ a lui M. Kogălniceanu. Ediția II-a, făcută la Iași, la 1842, conține și prima ediție a cărții a II-a a *Fabulelor*. În colaborare cu C. Negruzzi și cu cheltuiala lui Al. Sturdza-Miclăușanul, Donici publică la Iași, la 1844, *Satire și alte compuneri de Antioh Cantemir*.

La început, fabulele lui Donici erau considerate ca originale, articolul lui Al. Hâjdeu despre *Literații basarabeni* nefiind cunoscut în Principatele Române. Abia la 1886, în „Contemporanul“ a apărut o critică iscalită cu pseudonimul Verax, arătând că 46 fabule din cele 63 ale lui Donici sunt traduse din Krilov. În *Istoria limbii și literaturii române*, I. Nădejde îl tratează pe Donici și Țichindeal drept plagiatori, cu care nu vrea „să piardă timpul“. Printre studiile care urmează, cele mai importante aparțin lui Al. Iepure și I. Negrescu. Se precizează și alte fabule imitate după Krilov, Izmailov și Dimitriev. Dar, mulți din autori, făcând tot felul de analize, uită că și ceilalți mari fabuliști europeni împrumută o bună parte a fabulelor, unii dela alții; criticii pierd noțiunea artistică a traducerilor lui Donici și importanța lui literară pentru periodicele românești, la care a colaborat timp de un sfert de veac (1836—1862). De aceea, credem nimerit să reamintim părerea de mai sus a lui Al. Hâjdeu, sau cavintele lui N. Iorga, care știa să desifreze unele valori ale neamului, mult mai sănătos decât criticii pătimiși: „Donici dădu o formă românească fabulelor lui Krilov, înainte de a ajunge însuși un fabulist neimitabil, prin simplitatea expunerii și mlădierii versului“.

Ca încheiere, trebuie să spunem că nu credem ca Donici să fi cunoscut pe Pușkin, încât toate discuțiile în această privință fac parte din domeniul fanteziei. Alexandru Donici a mai tradus și a publicat în „Revista Română“ din 1863, a lui Al. Odobescu, o schiță despre eparhia Chișinăului, apărută în *Cartea de memorie a Reglunii Basarabia pe 1862*.

COSTACHE NEGRUZZI ȘI BASARABIA

După amintirile unor bătrâni din județul Hotin, familia Negruzzi ar fi originară din părțile nordice ale Basarabiei. Acolo, tatăl scriitorului Negruzzi, paharnicul Dinu, a moștenit moșia Șirăuți, vechea proprietate a neamului Neniul, din care se trăgea, prin maică-sa, paharnicul.

Când evenimentele turburi ale Eteriei din 1821 au silit pe Dinu Negruzzi să-și părăsească patria, el a trecut hotarul și, împreună cu feciorul său Costache, s'a așezat la moșia sa din Basarabia. La Șirăuți și la Chișinău, viitorul scriitor Costache Negruzzi și-a petrecut trei ani din viață.

„Era curios — scria 17 ani mai târziu, Costache Negruzzi, — a vedea cineva atunci capitala Basarabiei, atât de deșartă și de tăcută, cât se făcuse atunci de vie și sgomotoasă. Plină de o lume de oameni care trăiau de azi pe mâine, care nu știau dacă se vor întoarce la vetrele lor, acești oameni, mulțumiți că și-au scăpat zilele, se deprinseseră cu ideea că n'o să mai găsească în urmă decât cenușe și, neavând ce face alta, hotărârea a amorți suferința prin veselă petrecere, care cel puțin îi făcea a uita nenorocirea. De aceea, nu vedeai decât plimbări, muzici, mese, intrigi amoroase“...

În haosul pestriț al Chișinăului, două figuri atrăgeau atenția lui Negruzzi. Era un tânăr cu fes roș și o fată în șal negru, care se plimbau în grădina publică. Li se zicea: poetul Pușkin și Calipso.

Copil de vreo 14 ani, Costache Negruzzi descrie pe Calipso prea visător. Era o curtezană din Orient, despre care contemporanii totuși ziceau că, dacă ar fi trăit în veacul lui

Pericles, atunci numele ei ni s'ar fi păstrat în istorie împreună cu cel al Frinei sau al Laisei. Pe poet, tânăra fl interesa prin legenda fermecătoare, care o arăta pe Calipso ca foastă amantă a celebrului lord Byron. Calipso era fata Polihroniei, văduvă de logofăt din Constantinopol, o aventurieră care se ocupa cu vrăjitoria. Ea nu era primită în societate. Trăia foarte modest în două odăițe. O vizitau însă bărbații acasă, amatori ai cântecelor ei tragice și desfrânate, cântate cu o voce foarte armonioasă, plină de arșiță orientală și dor nestins.

Costache Negruzzi a dedicat o *Scrisoare* tinerei Calipso. Câțiva ani după plecarea lui din Chișinău, într-o noapte ploioasă de Noembrie 1826, un orfan pribeag ceru adăpost la mănăstirea Neamțu. După trei ani de slujbă la mănăstire „tânărul“ muri, lăsând o scurtă scrisoare în care cerea iertarea păcatelor...

Era curtezana nefericită, Calipso, prietena atâtor scriitori, al cărei craniu — zice Negruzzi — se putea vedea, în catacombele mănăstirii Neamțu. Astăzi, acest craniu noi nu l-am mai putut găsi.

Costache Negruzzi este în bună parte un produs al Basarabiei și al mentalității ei specifice. Scrierile sale dovedesc aceasta.

„Scurta-i ședere în Basarabia — scria biograful lui Negruzzi, Eugen Lovinescu, — avea să-i fie de folos. Învăță mai întâi limba rusă, cel puțin atât ca să poată traduce din poeziile lui Pușkin sau satirele lui Antioh Cantemir. Cunoașterea vieții basarabene, îi îngăduie apoi să scrie nuvela *O alergare de cai* și mai multe scrisori, cu o reală culoare locală“.

Începuturile literare ale lui Negruzzi datează de pe acea vreme și poartă următorul titlu: *Zăbăvile mele în Basarabia în anii 1821, 1822, 1823, la satul Șirăuți, din Hotinu*“. Activitatea sa publicistică, începe la 1836, când scriitorul localizează balada *Urtașul* a lui Victor Hugo.

„În Basarabia, — scrie autorul — nu departe de Soroca,

într-o câmpie lată se vede o movilă mare, lungăreață, numită de locuitori „Mormântul uriașului“. Aceasta mi-a dat ideea acestor versuri, ce sunt imitate din Victor Hugo: *Uriașul Daciei*“.

Cu prilejul morții lui Pușkin, Costache Negruzzi a tradus poezia *Șalul Negru* și schița sa: *Cârjaliul*, consacrată faimosului haiduc de pe vremea Eteriei. Scriitorul nostru a adăugat, însă, următoarele rânduri:

„Cârjaliul arătat a fi un tâlhar à la Salvator Rosa, a fost dimpotrivă, un hoț foarte nepoetic... Știm că groaznicul Cârjaliu, care a scăpat de țeapa turcească, nu scăpă de spânzurătoarea moldovenească, unde se sfârși foarte prozaicește la 1824“.

Din Negruzzești, în Basarabia, a rămas numai unchiul lui Costache, Manolache Negruzzi, moșierul și ctitorul de biserică din Târnava din județul Soroca.

— „O fi bună literatura nepotului Costache, — zicea bătrânul — dar moșia părintească era mai bună“.

Manolache Negruzzi făcea aluzie la faptul, că nepotul său a trebuit să-și vândă moșia Șirăuți, deși nu din cauza literaturii, ci a unui proces dus împotriva lui Mihalache Sturdza. Pe moșia lui Manolache Negruzzi, pe timpul holerei din 1848, s'a refugiat familia scriitorului, al cărui fiu, Iacob Negruzzi, descrie evenimentele în *Amintirile dela „Junimea“*. Dar și Costache Negruzzi însuși a mai venit în Basarabia, pe la anul 1831 și mai ales în anii 1836—1837. Această ședere corespunde adevăratei activități literare a lui Negruzzi, care, printre primele scrieri, are nvela: *O alergare de cal (Scacica)*, luată în întregime din viața Basarabiei.

În colaborare cu fabulistul basarabean Alexandru Donici, Negruzzi a tradus satirele lui Antioh Cantemir. El a mai publicat: *Călătoria Arabului Patriarh Macarie*, a revăzut *Descrierea Moldovei*, de Dimitrie Cantemir, și a scris, la moartea lui Donici, un frumos necrolog.

Dintre cărturarii basarabeni, prieteni ai lui Costache

Negruzzi, amintim pe Alecu Russo și pe Pavel Pruncu. Acesta a tradus în românește *Pustnicul*, de scriitorul francez vicomte d'Arleicourt. În legătură cu aceasta, Negruzzi a publicat în „Alăuta Românească“, poezia *Reverii*, însoțită de o introducere :

„La prilejul tipăririi romansului intitulat : *Pustnic*, de d. Nobilul Pavel Pruncu, prelucrat în limba românească, d. Căminar Costache Negruzzi însuflețit de poetic entuziasm au adresat următoarea compunere, ca un tribut cuvenit îndeletnicirii literare a unui compatriot“.

După *Reverii* apare încă o poezie a lui Negruzzi, intitulată : *Domnului Pavel Pruncu*, după care redacția tipărește : *Răspunsul d-sale d. Pruncu, d-lui Negruzzi*.

„Și cu toate că eu sunt încredințat, — scrie Pruncu — că strălucirea poeziei tale va sluji spre întunecarea slabei și smeritei mele proze, însă eu simt nemărginita mulțumire crezând că și acum și în viitorime se va încununa cu pohtală desăvârșitul talent al unui patriot și adevărat al meu prieten“.

Toate aceste legături ale lui Costache Negruzzi cu Basarabia ne-au permis să scriem cândva despre : Costache Negruzzi — scriitor basarabean. De sigur, scurta perioadă a șederii lui Negruzzi în Basarabia nu s'a studiat până în prezent mai detaliat și de aceea nu toți biografil scriitorului nostru îi acordau o atenție cuvenită. Creдем, însă, că pe viitor, orice biografie a lui Costache Negruzzi va așeza la temelia operei sale literare, viața sa din Basarabia și legăturile cu inimoșii cărturari basarabeni ai unei epoci uitate.

SCRIITORI BASARABENI

Teodor Vârnav

Un vechi scriitor basarabeian este Teodor Vârnav, autorul interesantei lucrări: *Istoria vieții mele*. Venerabilul meu prieten, Artur Gorovei, care a publicat-o la 1893 la Râmnicul Sărat, în „Gazeta Săteanului” a lui C. C. Datculescu, semnalează că este o „icoană vie a gândirii și a graiului unui moldoveian cuminte de pe vremuri”, iar profesorul Ștefan Ciobanu spune că este „o lucrare unică în felul ei în întreaga literatură românească”.

Din această autobiografie, scrisă la 1845, putem extrage un bogat material pentru cunoașterea Basarabiei contemporane și a vieții autorului însuși, născut la 1 Martie 1801, la Florești, în ținutul Tecuci, coborând dintr-o veche familie boierească a Moldovei. Tatăl său, Costache Vârnav, a fost însă foarte sărac, deși fiu al unui jîtnicer, Sandu Vârnav. La 1800, Costache s'a căsătorit cu Maria Lada, văduva negustorului Chiriac Lada, fata lui Dimitrache Kirus (feciorul pitarului Kirus din Soroca) și a Aniței Vasile Ciurea.

Copilăria, Teodor Vârnav și-a petrecut-o colindând prin conacurile rudeniei mai înstărite. La 1812, fratele mamei sale, Costache Kirus, care administra în Basarabia moșiile unchiului său, căminarul Tudorache Ciurea (socrul scriitorului C. Stamati), l-a dus pe micul Vârnav în ținutul Hotinului, unde copilul a rămas la Otachi, la milostiva sa nănașă Safta Leonard, al cărei soț, stolnicul Vasile Leonard din Mohilău, nu demult ieșise din viață. Safta Leonard s'a îngrijit mult de micul Teodor și l-a trimis la Mohilău, ca să studieze la un grec. Mai apoi, l-a mutat la București, la un

frate al ei, Constantin Lada. Pe vremea ciumei lui Caragea, Vârnăv a întrerupt învățătura. Când Lada a plecat la Viena și Lipsca, la 1814, el a dus cu sine și pe tânărul său pupil, dar îl lăasă la Sibiu, la un dascăl; la moartea lui Lada, Vârnăv a fost trimis iarăși în Basarabia. El a început slujba la judecătoria din Hotin, fiind sprijinit de unchiul său, Kirus, apoi s'a împroprietărit la moșia Burlănești, s'a înscris la 1831 în partea I-a a Cărții nobilimii basarabene și s'a însurat, la 1838, cu Zoița, fata paharnicului Mihalache Ghițescu.

N. Iorga a organizat la 1912 o expoziție a Basarabiei, la București. Documentele expuse, i-au servit și pentru o comunicare, ținută la 14 Septembrie 1912 la Academia Română: *Din ținuturile pierdute: boieri și răzeși în Bucovina și Basarabia*. Manuscrisul expus la această expoziție și care ne interesează, provenea din arhiva moșierului basarabean Gavriil Vasile Iamandi și era intitulat: *Favorul diplomat al Norocului sau a lui Jucărie*. Este un pamflet răutacios, în versuri, scris în Iulie 1848 de un necunoscut, împotriva lui Vârnăv. Istoria sa ar fi început astfel:

*Un brodiag fugit din Dorna, lângă Ciuhur s'a oprit,
Pe moșia Zahaicanii el morar că s'au tocmît.
Rupt, ferfenițit cu totul, de foamite leșinat,
După vremi pribigitul tot năcazul au uitat.*

Din traiul necununat al vagabondului cu o țigancă, s'ar fi născut un copil, pe care însă părinții l-au părăsit:

*Un bătrân fără' de copil, găbind lađa cu băetu,
L-au luat cu bucurie și l-au dus la preutu,
De l-au botezat îndată. Cum erau mulți strânsi grămadă,
Numi i-au dat Tudorachi, iar porecla: Vără-n-ladă.*

Ion Pelivan, publicând acest pamflet, adaugă:

„Cât privește scăderile personale ale lui Teodor Vârnăv, pe care le biciuește autorul pamfletului, ele, incontestabil, sunt exagerate, însă nu inventate. Căci lucru cu-

rios, o bună parte din păcatele lui Teodor Vârnav, biciuite de autorul pamfletului, sunt recunoscute de însuși autorul *Istoriei vieții mele*, care singur mărturisește :

a) „că în tinerețea sa a fost cam lung la mână“ ;

b) „că tot în tinerețe, el nu putea să-și „stăpânească slăbiciunea firească“, adică buna plecare asupra neamului Evei, din care pricină câte odată eram silit a mai împruțina din zăpasul copeicilor, ce strângeam în ladă“ ;

c) „că privitor la svonurile cum că el era „lunatic“, unele auziri — spune Vârnav — erau prea adevărate, pentru că eu din copilăria mea, speriat fiind de multele pricliucenii ce s’au întâmplat cu mine, cu adevărat pe atunci uneori noaptea videam prin somn visuri înfricoșate și făceam strigări de se trezeau din somn toți casnicii“.

Apoi, unele informații ale autorului pamfletului coincid în fond cu afirmațiile lui Teodor Vârnav, din autobiografia sa, cum de pildă, este aceea cu arenda moșiei Zahaicani din județul Iași (Bălți), dela kniaghinia Ecaterina Ghica“.

*Mat pe urmă după vreme, mai cu bani și de pomană,
L-au făcut ea și pomeștic, om acum băgat în samă,
Dându-i lui o moșioară numită ea Poclumbenil,
Care el nici pân’acum n’au plătit încă toți banii.*

De sigur, acest pamflet, deși nu corespunde în multe privințe realității, totuși este foarte important pentru zugrăvirea moravurilor epocii. El se încheie prin prezentarea lui Vârnav ca scriitor :

*Toată ziua închis în casă, într’alurea el vorbește,
De gospodărie și copil nici de cum nu se îngrijește,
Ci în furta nebuniei, unde greu începe a băigui,
Scrie tot stihuri, fălindu-se rîfme numai a potrlvi.*

Artur Gorovei, după spusele ginerelui lui Vârnav, Roade-Deal, ne comunică despre un volum întreg de satire al socrului său, la adresa persoanelor care jucau oarecare roluri în societatea basarabeană, pe timpul când trăia Vâr-

nav. Poate chiar una din aceste satire 'ar fi provocat pamfletul de mai sus, la sfârșitul căruia se anunță că: „va urma prelungirea mai pe larg“.

Până în prezent nu s'a publicat însă decât o singură satiră a vechiului nostru scriitor, adresată: *Unui megleș speculant*. Meritul revine magistratului Aurel Sava, care a redat-o în revista „Viața Basarabiei“ (nr. 7—8, 1934, pp. 425 — 431), găsind aceste versuri în arhiva paharnicesei Smaranda Hrisoverghi. E vorba despre proprietarul Caceaunu sau Cațaoni, probabil bunicul — după mamă — al lui Constantin Stere.

Alexe și Olga Nacu

Alexe Nacu (Nacco) este un istoric uitat al Basarabiei. Urmaș al unei vechi familii boierești, a cărei ramură s'a retras la 1711 peste Nistru, Alexe Nacu era fiul lui Constantin Nacu și al Elenei Ion Țambali. Probabil, bunicul său, pitarul Alexe Nacu, decedat la 1806, e înmormântat la Criuleni (județul Orhei).

Alexe Nacu s'a născut la 1832. După terminarea studiilor, la 1850 a intrat ca ofițer de artilerie în armată și la 1854 a participat la începutul campaniei din Principatele Române, retrăgându-se din militărie la 1858. Intrând în serviciul ocârmuirii din Basarabia, el a fost funcționar cu însărcinări speciale pe lângă guvernator, ispravnic în județul Tighina, ajungând prim sfetnic al administrației regionale locale. În vârstă de 60 ani, Nacu a ieșit la pensie și a murit la Odessa, la 1915.

Alexe Nacu a lăsat o *Istorie a Basarabiei din timpurile cele mai vechi*, vast concepută în patru volume. Este o lucrare destul de unilaterală, dar mai cu seamă — apărând între anii 1873—1876, învechită. Spre deosebire de lucrarea ofițerului Alexandru Zașciuc, opera lui Nacu nu este o monografie a Basarabiei, ci o istorie. De asemenea, Nacu a scris printre primii, despre administrația civilă a Principatelor Române, pe vremea războiului împotriva Tur-

cilor, din anii 1806—1812. Această lucrare, a publicat-o în „Notițele“ Societății de istorie și antichități din Odessa, la 1879, al cărei membru era.

Mai cunoaștem următoarele scrieri: *Despre originea Evreilor europeni* (Chișinău, 1883), *Vechimile basarabene* (1884), o recenzie a volumului redactat de F. Batiușcov: *Basarabia*, apărută în „Curierul Basarabiei“ (1892—1893), etc. Câtva timp, Nacu a redactat partea neoficială a „Buletinului Gubernial al Basarabiei“. Pavel Gore mai păstra un manuscris al lui Nacu: *Regiunea Basarabiei dela alipirea ei la Rusia după tratatul dela București, din punct de vedere economic, statistic și istoric* (1871), iar o *Autobiografie* a scriitorului se afla în biblioteca lui N. Moghileanski, care se păstra la Biblioteca Municipală din Chișinău.

Deși n'a publicat versurile sale românești, cunoscute numai din prezentarea profesorului Ștefan Ciobanu, totuși Alexe Nacu rămâne în istoria scrisului regional, ca un autor de influență românească, popularizator al poeziei din Vechiul Regat, gustată de mai mulți cărturari basarabeni ai vremii. Scriitorul a fost influențat mai cu seamă de Alecsandri, a cărui poezie *Adio Moldovei* el a tradus-o în rusește. El a tradus din rusește poema *Demonul* și încă vreo 26 poezii de Lermontov, și cincisprezece fabule, din Krilov. A mai cules poezii populare, scriind și două „poeme“ originale: *Poema dedicată la aceia care au gând să facă voiajuri prin țări străine în anul 1867* și o altă „poemă“ — satiră foarte interesantă pentru moravurile vremii, — redată în rezumat de profesorul Șt. Ciobanu.

Moșier la Frățeștii de Sus, Nacu a fost soțul unei nuveliste basarabene, cu motive locale, Olga Nacu. Schițele acestei autoare au apărut în ziarele „Telegraful Novorosiei“, „Curierul Odesei“, „Curierul Basarabiei“ și alte periodice, fiind adunate apoi în două volume. Prezentarea acestor scrieri o face profesorul Ion Negrescu, în revista „Pagini Basarabene“ (Martie 1936). Volumul *Schițele și povestirile basarabene* a apărut la 1901, la Odessa. El

conține mai multe schițe caracteristice prin redarea unor tradiții și întâmplări locale: *Mânta Arhanghelului*, *Locul blestemat*, *Paparuda*. În *depărtările basarabene*, *Noaptea Paștelor*, *Povestea despre Maxim Platonovici*, *Zile de tinerețe* (Pușkin), etc. Povestirea *Noroc* e scrisă la 1894, la Cimașir, în județul Ismail, unde adeseori autoarea își petrecea viața. O altă schiță: *Victor Bellș*, e semnată, la 1889, la Dănușeni pe Prut, moșia prințului Constantin Moruzi, aceste pagini prezentând note din viața familiei sale; de asemenea și povestirea *Noaptea Invierii petrecută în spitalul militar din Dănușeni*, — spital întreținut pe timpul campaniei din 1877—1878, de soții Moruzi. În această privință, Olga Nacu este o predecesoară chiar a lui Pavel Crușevan și a lui Dimitrie Moruzi, romancierul din Dănușeni. În *Antologia jubilară a lui Pușkin*, publicată la 1899, la Petersburg, mai găsim o scriere a literatei basarabene: *Pușkin la Chișinău*.

I o n S î r b u

Contemporan cu Alexe Nacu a fost fabulistul Ion Sirbu.

Se zice că străbunicul său, Gheorghe, originar din Skoplie, din Serbia, s'a așezat la Ignăței, în ținutul Orheiului. Feciorul acestuia, sătrarul Chiriac, s'a căsătorit cu Agapia, fata jîtnicerului Hâncu, și a fost tatăl căpitanului de margine Gheorghe Sirbu, tatăl fabulistului. Mama scriitorului, era Smaranda, fata vel-căpitanului Costache Tomovici, ctitorul bisericii Sf. Ștefan din Iași.

Ion Sirbu s'a născut la 15 Ianuarie 1830, la Igoăței, și a murit la 10 Aprilie 1868, la Mașcăuți. Parohul din Mașcăuți, preotul S. Galușcă, ne-a comunicat că, în registrul bisericesc, data morții e arătată 12 Aprilie, corespunzând — credem — înmormântării.

În vârstă de 20 ani, Sirbu pregătește două volume de *Fabule* și *Alcătuiri*, pe care le publică la 1851 și 1852, la Chișinău, în tipografia lui Achim Popov. Acest tipograf, deși puțin cult, totuși înțelegând să servească boierimea

moldovenească, a reușit să publice câteva scrieri românești, printre care ediția populară din 1850, a Codicelului de legi al lui Donici și Armenopol, *Cursulu primitivu de limba românească și Abecedă română* (1865) de fostul absolvent ajuns profesor de limba română la liceul regional din Chișinău, Ion Petre Doncev, *Contractul normal* al lui Leonida Demi, care, apărând la 1846, a fost cea dintâi din scrierile românești ale acestei tipografii, existente din 1843; primul volum tipărit aici, a fost traducerea în bulgărește, a comediei *Alegerile nobilimii*. Același tipograf Popov, a cerut la 1848, să i se îngăduie editarea gazetei „Românul“.

Fabulistul Sîrbu, prin mama sa, era îndeaproape legat de Iași. El a locuit însă mai mult timp la conacul din Mașcăuți, unde avea o proprietate de peste 2000 ha. de pământ, ce-au moștenit-o nepoții săi de frate. În literatură, Sîrbu a fost influențat de scriitorii Derjavin, Hemnitzer, Dimitriev, Krîlov și alții. O poezie a lui, o găsim ca epitaf pe mormântul tatălui scriitorului, la Mașcăuți:

*Veselle și frumoase ale lumii fericiri
Cu încredințare credem că sunt vis și năluciri.
Numai binele rămâne și o! de l-am putea face,
S'avem milă dela Domnul, când de trup ne vom desface.
O bunule, o scump părinte, de noi acum te-ai răzlețit
Și sub lespedeă aceasta Domnul loc ți-a rânduit.
Să te odihnești cu trupul până când vor trâmbița
Ingerii în slava lor și din morți ne vor scula;
Cred că harul în viață către Domnul ce-ai purtat,
Loc, cum în scripturi ne spune, vesel acolo ți-au dat,
Cu iubita noastră mamă lui Dumnezeu să rogi
Și, nol, fiil, te rugăm să fim iarăși dimpreună.
Și în viață cât vom fi, pe Domnul să nu scârbim,
Milă, dar și dragoste să putem să dobândim;
Cât vom putea, cu credința legea dreaptă s'o păzim
Și următorii creștinătății pururea în lume să fim.
Cetitorule ce stai și vezi aceste cuvinte,
Cu unilintă multă și chiar cu ruga fierbinte*

*Rogu-te ca să-l aduci aminte de omenire
Și pentru această țărână a scump părintelul meu,
Ca, în urmă tu, frate, să albi multă fericire,
Raiul ca să dobândească, să te rogi lui Dumnezeu.*

Într-o epocă, când majoritatea scrierilor Românilor din Basarabia, ale lui Costache Stamati, Alexandru Donici și ale altora, se publicau în Vechiul Regat, Ion Sîrbu, prin cele două volume apărute în anii 1851—1852, a imprimat Chișinăului de odinioară o tradiție românească, care a fost pilduitoare pentru mulți contemporani ai săi.

De altfel, scriitorul nostru a publicat și la Iași, de exemplu o poezie: *Moldova*, în „Foiletonul Zimbrului” (nr. 1, 1851). Această poezie o semnalează și G. Misail, care scrie la 1865, în „Buletinul Instrucției Publice”, articolul: *Idel despre cultura românească din Basarabia*. V. A. Urechia îl amintește pe scriitorul nostru într'un studiu despre fabulă, la 1866, iar Chr. Negoescu, — la 1898. În sfârșit, N. Iorga publică la 1910, la Vălenii de Munte, unele scrieri ale lui Antioh Cantemir, C. Stamati și Ion Sîrbu.

H Â J D E I I

Despre Tadeu Hâjdeu, ascendentul acestei familii căr-turărești, scrie, la 1835, feciorul său, Alexandru Hâjdeu :

„Tadeu Hâjdeu, moșier, ober-leitenant austriac și ca-valer, a învățat în Polonia și Austria, urmând facultatea de drept. In afară de două volume de traduceri, publicate în limba polonă, de drame și comedii de Kotzebue și câ-teva gânduri patriotice în foi volante, a tradus în limba polonă legiuirile Moldovei, adunate de Andronache Donici, și a compus o antologie latină din Bazilicale, care are în Moldova putere de lege“.

Tadeu Hâjdeu, născut la 1769, a fost un cărturar, nu însă „mare poet“, după cum pretind unii. Român de ori-gine, ofițer austriac, luptând împotriva Turcilor, nobil din Podolia, el s'a stabilit în Basarabia, unde a practicat avo-catura, dar mai ales pleda pentru redobândirea averii stră-moșești și se certa cu rudeniile lui. „Zavistea și mânia frățească l-a împins în mormânt“ — iată ce ne spune in-scripția polonă de pe mormântul său din satul Cristinești (Hotin), unde a decedat la 12 Octombrie 1835.

Mai interesant era fiul său, Alexandru Hâjdeu, cel mai erudit basarabean al epocii sale : naturalist, filosof, filolog, istoric, jurist, literat etc. ; cunoștea douăsprezece limbi.

Născut la 1811, învățătura și-a început-o la Chișinău, la pensionul nobilimii de lângă seminarul teologic, unde avea ca profesor pe Iacob Hâncu. A continuat studiile la universitatea din Harcov, pentru a trece apoi la Lvov și München, unde ascultă cursurile savanților Goerres și Schelling. A fost, mai târziu, efor onorar al școlii din Hotin,

profesor la Vinița, Rovno și Camenița, iar la 1850 s'a stabilit, ca avocat, la Chișinău, fără a realiza aici ceva, și, în cele din urmă, s'a retras la moșia părintească, Cristinești.

Nu ne oprim aici decât în treacăt asupra șirului lung al scrierilor lui Alexandru Hâjdeu, puțin cercetate până în prezent.

Cea dintâi lucrare a lui Hâjdeu este teza de licență, la facultatea de drept din Harcov, prezentată la 1830: *Despre influența legilor, Impăratului Alexandru I asupra instrucției și moralei Rusiei*.

A doua lucrare poartă titlul: *Cântece (istorice) ale Moldovei* (două cântece dinainte și de nuntă), publicate în „Curierul Europei” din 1830.

La 1831, Academia Imperială de științe a premiat lucrarea sa: *Despre nutriția plantelor*.

La 1833, apare în „Telescop”: *Scrisoarea despre însemnătatea limbii românești pentru preocuparea de istoria Rusiei și Cântece populare ale Moldovenilor din punct de vedere istoric*.

La 1834, se tipăresc la Moscova: *Legenda despre Voevodul moldovenesc Duca și Moldovenii*.

În anul următor, în „Telescop” se publică un foarte interesant articol despre *Literații basarabeni* și un studiu rezumativ al unor scrisori germane către profesorul Goerres, despre *Grigore Varsava Scovoroda*, un filosof popular ucrainean (1722—1794)

Afară de aceste scrieri, ținem să menționăm: *Despre calitatea poeziei religioase, Scrisoarea către Alexandru Scarlat Sturdza despre agricultura în Basarabia, Despre credințele poporului moldovenesc în balauri sburători* și un studiu documentar: *Afacerile Administrației Regionale din Basarabia din anii 1813—1819 și Ralaoa Hotinului* (lucrări folosite de istoricii A. Zașciuc și Z. Ralli-Arbure). Sunt încă câteva scrieri, dar despre ele aflăm numai din titlurile unor bibliografii contradictorii. Ultima scriere publicată de Hâjdeu este o poezie dedicată poetului Pușkin la moarte, așa

dar la 1837, și apărută la Moscova, în aceeași revistă „Telescop“.

Ca literat, Alexandru Hâjdeu a debutat la vârsta de 19 ani, fiind premiat de Academie, în anul următor. El a mai publicat numai șase ani și de atunci, dela vârsta de 26 ani, s'a retras din publicistica rusească. Care este cauza? Cunoaștem cazul poetului Lermontov, care, pentru o poezie la moartea lui Pușkin, interzisă la PETERSBURG și totuși publicată la Moscova, a fost exilat. Nu cumva, ultima scriere a lui Hâjdeu, de asemenea o poezie dedicată la moartea poetului Pușkin, a avut drept efect această resemnare a scriitorului basarabean? Este o presupunere posibilă, deși neconfirmată prin nimic, pe când un fapt ca acesta n'ar fi putut scăpa atenției fiului său, B. Hasdeu, și mai ales unui biograf, ca Z. Ralli-Arbure.

Nu putem totuși să nu prezentăm opera lui Alexandru Hâjdeu și sub un alt aspect. Ca cercetător, el și-a ales un drum greșit, caracteristic multora în dezvoltarea științelor din prima jumătate a secolului trecut, presărându-și scrieri cu falsuri, ceea ce l-a compromis în Rusia. El are însă unele merite, pentru care trebuie să figureze în istoria literaturii române: influențele ce s'au exercitat prin el și ideile pe care le frământa în opera sa, fac din acest alchimist sau astrolog — aderent al unor științe false — un savant care contribuie totuși la studierea unor științe reale, deși clădite oarecum, dela început, pe baze șubrede. De asemenea Hâjdeu vorbește, la 1830, de folklorul românesc, atunci când în Rusia abia se încheagă colecțiile de folklor ale lui Kireevski și Iazîcov. Astfel, pe drept cuvânt, N. Iorga îl numește: „începător al folklorului românesc“. Cu toate că aceste lucrări de folklor, ca și unele studii istorice, sunt considerate ca lipsite de seriozitate, totuși cele istorice sunt de folos istoriografilor Basarabiei, A. Zașciuc și Z. Ralli-Arbure. Mai mult, cunoaștem în ce termeni elogioși îl recomandă pe Hâjdeu, lui Filaret Scriban, Costache Stamati, iar A. Zașciuc îl enumără printre colaboratorii săi. Faptul

ca Bogdan Hasdeu a avut un tată ca Alexandru Hâjdeu, îi dă posibilitate să ajungă printre gloriile științei noastre.

Trebue să menționăm faptul că fratele lui Alexandru, Boleslav Hâjdeu (1812—1886), decedat la Viena, a fost și el un publicist, articolele sale atribuindu-se pe nedrept lui Alexandru, ca de pildă, cele din revista „Molva“ : *Comoara Domnitorului Petriceicu*, legendă moldovenească, și *Judecata la sărdăria de Orhei*, din *Letopiseșul* lui Costin. Boleslav a mai scris și un *Memoriu istorico-genealogic despre nobilimea neamului Hâjdeilor* (1867).

Lui Costache Stamati se datorește prezentarea în Principatele Române a valorosului său prieten, Al. Hâjdeu :

„Acești doi basarabenî, — scrie Bogdan Hasdeu, care cu o vădită duioșie își aduce aminte de Cavalerul Stamati ținându-l pe genunchi și povestindu-i despre Ciubăr-Vodă, — tatăl meu și prietenul său Stamati, pe care în copilăria mea îi văzusem de atâtea ori în Chișinău, petrecând împreună serile în duioase amintiri despre fost-au-fost al Românilor...“.

Cu ocazia actului festiv la școala din Hotin, eforul ei onorar, Alexandru Hâjdeu, a pronunțat la 23 Iulie 1837, un discurs plin de avânt patriotic, în care a amintit de Româniîi deschizători de drumuri în cultura vecinilor dela Răsărit : Petru Movilă, Pavel Berinda, spătarul Nicolae Milescu, Dimitrie și Antioh Cantemir și Herascov. Stamati a tradus acest discurs în românește și l-a trimis lui Barișiu, ca să-l publice în ziarul său din Brașov, „Foaia pentru minte, inimă și literatură“ : *Cuvânt către uclnicil școalei ținutului Hotinului*. Discursul'a reapărut în „Curierul Românesc“, iar un an mai târziu, M. Kogălniceanu vorbea despre acest discurs senzațional, în „Dacia Literară“.

Stamati a publicat traducerea noului discurs al lui Alexandru Hâjdeu, ținut la 24 Iunie 1840 : *Suvenir de zele trecute, ideile de cele de față și arătare de cele viitoare a Moldovei*. Lui Filaret Scriban, care își termina studiile la Academia Teologică din Kiev, Stamati îi scria la 15 Ianuarie 1841 ;

„Dacă vrei dumneata, domnul meu, să ai mai deosebite și mari științe și materialuri pentru vrednicul de laudă lucru ce faci asupra istoriei bisericești a Moldovei, apoi te sfătuiesc să te adresuești către prea învățatul arheolog român, Basarabeanul nostru d. Alexandru Fadeevici Hâjdeu, eforul școlilor din Hotin, rugându-l să-ți deslege nedumeririle ce vei avea, și scriindu-i că eu te-am îndrumat la aceasta, recomandându-te bunei voințe a d-sale, și crede că nimeni în lume nu poate să-ți fie mai de folos scopului d-tale ca d. Hâjdeu, care nu numai are o desăvârșită erudiție în cele patrioticești științe și obștești învățături, carele, ca un alt Cantemir, ne face cinste română, dar apoi biblioteca sa este plină de cele mai rare cărți a istoriografilor Daco-României¹⁾”

După 1837, scrierile lui Al. Hâjdeu apăreau numai în Principatele Române, la început publicate de C. Stamati, iar mai târziu de Bogdan Hasdeu. Astfel, după discursurile publicate la 1838 și 1840, în „România“, un calendar din Iași pe anul 1859, B. Hasdeu a publicat: *Epistola către Românii, d'un Român din Basarabia*, semnată: Alexandru Hotineanu. Epistola s'a retipărit cu unele preschimbări, în volumul lui Z. Ralli-Arbure. Un articol al lui Hâjdeu, iscălit: a. H., a apărut în revista lui Bogdan Hasdeu, „Foița de istorie și literatură”: *Nottță asupra două opere ale lui Cantemir-Vv*. În acest articol Hâjdeu mustră pe Români că nu cunosc încă îndeajuns opera marelui Domnitor și afirmă că originalul latinesc al *Descrierii Moldovei* se află în biblioteca răposatului A. S. Sturdza, din Odessa. La 1872, în „Columna lui Traian“ și într'o ediție separată, editată de Iosif Vulcan, a apărut nuvela istorică: *Domnia Arnăutului*, reprodusă de „Revista Nouă“. Alexandru Hâjdeu nu mai trăia. Numit la 22 Aprilie 1866, membru

¹⁾ Prof. A. Boldur vorbește despre proiectul lui Ion G. Dabija († 1891) de-a publica la 1856, la Chișinău, revista românească „Steluța Prutului“, ai cărei colaboratori trebuia să fie: Hâjdeu, Stamati, Cotruță, Filaret Scriban și alții.

activ al Societății Literare Române, viitoarea Academie Română, el n'a putut să ia parte la lucrările ei, încât a fost proclamat la 12 Septembrie 1870, membru onorar. A murit la 9 Noembrie 1872, la moșia Cristinești, unde a și fost înmormântat.

Dacă, cu atâtea greutăți, abia în prezent, reconstituim toate aceste biografii ale cărturarilor basarabeni, atunci trebuie să recunoaștem și faptul că nici fiul lui Alexandru, Tadeu Hâjdeu, numit mai târziu Bogdan Petriceicu-Hasdeu (1838—1907), încă nu demult nu a avut un noroc mai mare în ce privește schițarea începutului vieții sale. Omul despre care Nicolae Iorga scria :

„A fost un om genial. A dispus de cunoștinți neobișnuite în toate domeniile, așa încât oricând putea nimici pe cei mai mulți; a avut un spirit elastic, cum cu greu s'ar mai găsi altul și, pe lângă aceasta, pătrunzător, ascuțit; a fost un scriitor îndrăzneț în luptă și de o necruțătoare ironie, a fost un convorbitor care aducea în discuție puncte de vedere nouă, și, când nu putea lumina orbia prin scăpărarea scânteielor, și când nu putea convinge pe dușman, îl îndepărta prin jignirea crudă a mândriei celei mai legitime, a sentimentelor celor mai îndelung și mai adevărat iubite. Chiar biruit în fața lumii, el își înconjură retragerea de o strălucire meșteșugită care silea ochii să se închidă și lăsa totdeauna impresia unei superiorități omenești netăgăduită“.

Mormântul lui Hasdeu

Cugetători, căutați înăuntru

Când la 17 Septembrie 1888 a murit unica fiică a lui, Bogdan Hasdeu, părea că totul s'a sfârșit pentru el, în viață.

Tânără poate chiar genială, poetă apreciată, succesoare a trei generații de scriitori, ea cunoștea opt limbi, la 16 ani și-a luat bacalaureatul, iar murind în vârstă de 19 ani, a lăsat șase volume de scrieri, dintre care s'au tipărit: *Bourgeois d'Avril, Chevalerie și Théâtre*.

Iulia Hasdeu întrunea toate speranțele tatălui său. Angelo de Gubernatis, într-o conferință din anul următor al dispariției ei, o arăta, la Florența, drept o minune. Filosoful Em. Boutroux o numea: „o copilă extraordinară”, și afirma că, prin versurile sale, Iulia și-a rezervat un loc de frunte printre poeții Franței. Iar Sully Prudhomme, într-o scrisoare, se declara înmărmurit de calitățile și precocitatea ei.

Se înțelege cu atât mai mult durerea unui părinte, care și-a pierdut unica copilă. Sdrobit de durere, marele savant istoric și-a căutat un refugiu în filosofie, în spiritism, creîndu-și un templu spiritist din mormântul fetei, iar un castel al visurilor sale, din conacul din Câmpina, un Abbotsford al lui Walter Scott, în România, despre care Dimitrie Teleor scria :

*Cetate cu trei turnuri în care un ochi zărește
Relicve dela dânsa ca într'un sfânt azil...*

MDCCCXC. S'a săvârșit acest templu spiritist întocmai după planul dat, cu toate amănuntele, de Iulia Hasdeu, executor fiind B. P.-Hasdeu... Cu voea lui Dumnezeu.

Astfel sună una din inscripțiile mormântului Iuliei Hasdeu, pe drept cuvânt considerat, mult timp, ca cel mai frumos monument funerar al cimitirului Bellu din București.

Domnișoara Iulia B. P.-Hasdeu, născută la 2 Noembrie 1869, martira iubirii de știință și artă, decedată la 17 Septembrie 1888.

*S'a dus! S'a dus!
Din floare — fluture, din fluture — o stea,
Plutește sufletul, se'nnață fără să stea,
Se urcă tot mai sus,
S'a dus! S'a dus!*

În această criptă, deseori venea bătrânul Hasdeu. Am publicat, în revista mea din Chișinău: *Din trecutul nostru*, o prețioasă fotografie a marelui savant, stând lângă bustul Iuliei :

In mausoleul fiicei mele. Amicului meu M. Lazu. B. P. Hasdeu.

Mihail Lazu (1853—1905), a fost un moșier naționalist al Basarabiei de altădată.

Zece ani după moartea fetei, Hasdeu așează următoarea poezie, iscălită: H. H. L.

17 Septembrie 1896

De ce anii trecut-au? De ce?

Par'că n'a 'mplinit nici luna.

Poate unde ești dorită,

D'aia tot sub ochi ne ești.

Unii spun că zbori spre stele

Alții, că te odihnești,

Numai salcia, te crede

Dusă pentru totdeauna.

Spune-i tu, ca să vază

Că trăiești.

N'am calități de poet, încât nu descriu monumentul artistic, pe care ar fi trebuit să-l viziteze orice intelectual, la cimitirul Bellu. Acolo zace și marele Bogdan Hasdeu, una din gloriile nemuritoare ale României.

Deasupra monumentului, susținut de sfincși, se înalță globul pământesc, arătând centrele principale unde și-a petrecut viața Iulia: București, Roma și Paris. În față, o inscripție:

Mai șezi puțin!

Ceasul arată: 1,30, ora când a încetat din viață Iulia. În biblioteca de mai jos găsim volume chinezești, ebraice, sanscrite, Evanghelia, Platon, Kant, Spinoza, Darwin, Goethe, Iulia Hasdeu (volumul III), Mickiewicz, Schiller, Petrarca, Milton, Dante, V. Hugo și alții. În dosul monumentului e zugrăvită stema familiei, cu deviza:

Pro fide et patria; stema gentis Petricu-Hasdeu.

Urmează arborele genealogic:

Ephraim Hasdeu
Stephanus

Theodorus Petriceicu
Alexandra

Georgius
Dominicus

Ioannes — Thaddeus — Alexander — Bogdan — Iulia
Quis ultra?

Câtă grijă se observă în orice obiect. E însăși prezența spiritului marelui Hasdeu, care și prin scrierile sale din acea epocă (*Sic cogito* și altele), dovedește că moartea nu-l desparte de Iulia. Mi se pare, același fenomen se petrece și cu Conan Doyle, după moartea fiului său.

La 19 Iunie 1902, își sfârșește viața Iulia, soția lui Hasdeu și mama tinerei:

Virtuoasă soție, iubitoare mamă, sprijinul săracilor și nenorociților, pururea victimă a datoriei și a sacrificiului, bună, frumoasă, ideal de femeie pe pământ, arhanghel în cer, a lăsat țărâna și a plecat.

Pe lângă bustul fiicei Bogdan Hasdeu așează și pe ce, al soției. Mai găsim în mausoleu mescioara de lucru a Iuliei Hasdeu, în timpul studierii la Paris (1882—1888), apoi *Sursum! Melodia postumă* de Iulia Hasdeu și portretul ei în ajunul morții. Ne vin în gând versurile desnădăjduitului tată:

*Afară vâjâie furtuna
Lucind zigzaguri de scânteii;
El cugetă, ca'ntotdeauna,
Cu ochii la portretul ei,
Portretul moartei lui copile,
Portretul îngerului său!*

Dar iată, în criptă, și versurile Iuliei :

*Que l'homme aime le beau partout, en toutes choses;
Qu'il l'aime dans les fleurs de juin à peine écloses,
Dans le bois, dans les eaux et dans le grand ciel bleu,
Dans toute action pure et droite élevant l'âme,
Dans un coeur innocent, dans une noble femme,
A la fin, il trouvera Dieu.*

Urmează câteva gândiri filosofice ale lui Hasdeu.

Trecători, priviți deasupra.

Cugetători, căutați înăuntru.

Moartea e viața.

Legea religioasă :

Crede...

Crede în Dumnezeu.

Crede în nemurirea sufletului.

Crede în darul comunicării cu cei duși.

Legea morală :

Iubește și ajută...

Iubește și ajută neamul.

Iubește și ajută pe cine te ajută.

Iubește și ajută fără a precugeta.

Legea socială :

Nu necinsti...

Nu necinsti pe tine însuși, ca să te cinstească alții.

Nu necinsti pe alții, ca să te cinstești pe tine.

Nu necinsti munca, căci munca e viața.

Legea filosofică .

Când — atunci...

Când faptul ții, atunci adevărul scrii.

Când nu vrei să crezi, atunci nu poți să vezi.

Când cauți dovadă, atunci găsești tăgadă.

Rareori un monument oglindește mai bine un om, un geniu, decât mausoleul acesta, pe nemuritorul nostru Hasdeu. Duhul său trăiește în tot ceea ce prezintă cugetătorului, acest interior de criptă.

Dar mai mulți trecători privesc deasupra, cu aceeași indiferență ca și asupra îngerului bărbos din apropiere.

Moartea e viața : marele Hasdeu trăiește în mijlocul nostru și prin acest admirabil mausoleu.

ACADEMICIANUL ȘTEFAN GONATA

Legăturile Basarabiei cu Academia Română sunt dintre cele mai interesante și aproape necercetate. Până nu demult nu prea erau cunoscuți chiar acei eminenți basarabeni care au onorat prin prezența lor înaltul for de cultură.

La 1 Aprilie 1866, la propunerea lui C. A. Rosetti, s'a aprobat regulamentul Societății literare române pentru cultura limbii, cum s'a numit, până la 1879, Academia. Aceași Locotenentă Domnească a iscălit, la 22 Aprilie, lista de constituire a membrilor Academiei, dintre care șapte trebuiau să reprezinte Vechiul Regat, *trei Basarabia*, trei Transilvania și câte doi Bucovina, Banatul și Macedonia.

Lista membrilor activi ai Societății cuprindea pe Alecsandri, Costache Negruzzi, V. A. Urechia, Eliade Rădulescu, Laurian, C. A. Rosetti, Timotei Cipariu, G. Barișiu, A. Hurmuzaki și alții. Dintre basarabeni, găsim pe: Alexandru Hâjdeu, Cavalerul Stamati și Ion Străjescu.

Cavalerul Costache Stamati își trăiește ultimii ani ai vieții la moșia sa din județul Hotin, Ocnița. El nu se simte în stare să vină în sânul noii instituții. La 2 Iunie 1867, e ales „Gonata din Basarabia în locul vacant al lui Cavaleriu Stamati”. În același an intră în Academie și Titu Maiorescu, iar în anul următor — Mihail Kogălniceanu.

În August 1867, în sala Ateneului are loc prima ședință a Academiei Române. Din Basarabia, la toate ședințele din August și Septembrie participă Ion Străjescu. Il găsim fotografiat în primul grup al academicienilor. Harnicul moșier basarabean moare la 1873.

La 16 August 1868, începe a doua sesiune a Academiei. Se exprimă regretul că din sânul adunării, de data aceasta, lipsește și Străjescu. La 6 Septembrie 1870, la o nouă sesiune, G. Sion vorbește despre fabulistul basarabean Alexandru Donici. Șase zile mai târziu, după propunerea lui Iosif Hodosiu, reprezentanții Basarabiei și Andrei Mocioni, din Banat, care nu pot participa la lucrările efective ale Academiei, sunt proclamați membri onorari. Costache Stamati nu mai trăiește.

* * *

Academicianul Ștefan Gonata era feciorul căminarului Constantin Gonata, de origine românească, născut la Zerma, în Macedonia. Dimitrie Gonata, tatăl lui Constantin, a murit pe când băiatul avea doisprezece ani. Intreaga sa familie a suferit de pe urma unui măcel sălbatec al Turcilor, băiatul reușind să pibegească singur, la un moș al său, la București. El mai avea un frate, doctor la Viena. Moșul lui Gonata conducea o mănăstire, în care băiatul a și început învățătura, continuând-o mai târziu la Iași. I se zicea aici: „colos de Rodos“. Tânăr, Constantin a ajuns omul de încredere al boierului Balș, care i a obținut rangul de căminar și mijloace pentru a-și rotunji o moșioară la Trifănești din Basarabia. Căminarul Gonata s'a căsătorit cu fata vameșului Iancu Gustea, Ecaterina, a cărei mamă era Anastasia Țicău, din Iași, unde o mahala poartă și astăzi acest nume, moștenindu-l dela niște răzeși din Sărățeni, din care Ștefan Țicău era „scriitorul“ letopisețului lui Nestor Ureche.

Ștefan Gonata s'a născut la 1 Februarie 1838. La vârsta de șase ani, el pierdu trei frați, iar puțin după aceasta, și pe mama sa. Tatăl său a lăsat însă gospodăria în părăsire și s'a ocupat exclusiv de creșterea îngrijită a copilului. O atenție deosebită s'a dat lecturii clasice, încât la vârsta de 15 ani, băiatul a și citit, de pildă, pe Voltaire. Preocupările acestea au surmenat forțele tânărului. Era elev la liceul regional din Chișinău, absolvit la 1856. Ștefan nu se opri aici cu studiile; îl vedem intrând la colegiul „Richelieu“

din Odessa, pe care-l urmează până la cursul III. Instrucția o termină la Paris, cercetând filosofia și viticultura. El este unul dintre acei moșieri, care au aclimatizat vița de vie franceză în Basarabia, la moșia sa, Zberoaia, de vreo 4000 ha., pe malul Prutului, încât vinurile sale au ajuns vestite.

Tânăr, Gonata a început serviciul pe lângă mareașalul nobilimii, punându-și mai apoi și el candidatura la alegeri: între anii 1863—1865 a fost deputat pentru distribuirea sarcinilor rurale, între anii 1866—1869 deputat al nobilimii ținuturilor Cetatea-Albă și Tighina, apoi — până la 1872 — al ținuturilor Chișinău și Orhei. Între timp a fost și mijlocitor de pace și judecător de pace onorar.

Om iubitor de slove scrise, moșier cu o cultură înaltă, Ștefan Gonata căuta să servească înainte de toate țărănimea. De aceea, conacul său era un punct experimental agronomic, un spital, muzeu și bibliotecă. El colabora la mai multe reviste agricole, mai cu seamă la „Revista Departamentului de Agricultură“, din Petersburg. Informațiile sale le foloseau cercurile științifice românești, ca și cele din Rusia și Apusul Europei. Moșierul din Zberoaia a încercat să aclimatizeze aici și vița de vie americană, iar cunoștințele sale le-a folosit la combaterea Phylloxerei.

Din copilărie, Gonata era legat printr-o prietenie sinceră cu cenaclul moldovenesc al fraților Pavel și Petre G. Leonard. De altfel, el s'a căsătorit cu sora lor, Elisabeta. La colegiu, era apropiat de Alexandru Ecsarhu, Aristide Casso, Nicolae A. Donici și alți tineri moldoveni. El menținea o corespondență vie cu Mihail Kogălniceanu și alți cărturari români. Când bătrânul Costache Stamati s'a retras din Societatea literară română, locul său, l-a ocupat Gonata, abia ajuns la vârsta de 29 ani.

O boală grea îl reținea însă departe de Societate. Se stingea încet, dispărând din rândurile celor vii, cu mult înainte de deces, ce a urmat la 18 Septembrie 1896. În timpul acestei boli ar fi ars și unele scrieri ale sale, arhiva moșiei fiind distrusă la 1917.

ACADEMICIANUL ION SURUCEANU

Nu departe de Chișinău, dincolo de Buiucani și Durești, într-o vale a râșorului Suricea, se întinde vechiul sat Suruceni. O bună parte a locuitorilor acestui sat sunt mazili, urmași direcți ai voinicilor lui Ștefan cel Mare. O ramură a neamului Suruceanu a obținut chiar un rang boieresc și a făcut parte din nobilimea basarabeană.

Ascendentul acestei linii a familiei Suruceanu a fost pitarul Casian, născut pe la 1750 și decedat la 1829. La 1785, împreună cu ieroschimonahul Iosif, el a înființat mănăstirea Suruceni, unde ctitoria au menținut-o și feciorii săi, Ion († 1836), însurat cu Ecaterina Bogdan, și Teodor († 1830).

Feciorul lui Ion Suruceanu, Casian, s'a căsătorit cu Maria Constantin Lamotescu (1830—1919), din Țara Românească. Din această căsătorie, la 19 Decembrie 1851, s'a născut viitorul academician Ion Suruceanu. Mama sa, după moartea primului ei soț, s'a măritat cu ofițerul Petre Șumski. Sub îndrumarea acestui tată vitreg, într-o oarecare măsură s'a dezvoltat copilul, dedicându-i mai târziu, unele opere ale sale.

Ion Suruceanu a fost un autodidact, un arheolog-diletant. Totuși, cu timpul, el a ajuns unul dintre cei mai autoritari și erudiți arheologi din Sud-Estul Europei, apreciat pentru excelențele lui cunoștințe în domeniul arheologiei din regiunea de Nord a Mării Negre, în special din Crimeia. Elev de liceu, cu propriile economii pleca în părțile Cetății-Albe, unde ruinele coloniilor antice așteaptă încă să fie cercetate. Deși privit cu oarecare ironie de contemporanii săi, tânărul strângea cu un interes deosebit și cum-

păra obiectele antichităţii, a căror valoare în curând s'a ridicat în ochii oamenilor de ştiinţă. De altfel, pe atunci era printre puţinii „concurenţi“ ai Societăţii de istorie şi antichităţi din Odessa, fondată la 1839. Sticlă grecească, vase, gheme, ceramică, monede şi câte alte odoare antice le-a găsit harnicul basarabean, păstrând în colecţiile sale aceste urme ale Grecilor, Sciţilor, Romanilor şi ale altor popoare.

Ion Suruceanu s'a însurat cu Olga Sicard, o doamnă inteligentă, care a moştenit caracterul mamei sale, Natalia, fata generalului Nicolae Kraft din Moscova. Era o femeie cultă şi despotică; căsătorită cu Hristofor-Carol Sicard, moşierul din Vadu-lui-Vodă, cocoana Natalia († 1914) şi-a cumpărat cunoscuta vilă Giramonte din Florenţa. Şi-a căsătorit, după alegerea sa, pe fiice, una, Elena, cu prinţul Golişin-Golovkin, pe cât de bogat, tot atât de gras, iar alta, Olga, cu Ion Suruceanu.

Muzeul din Vadu-lui-Vodă purta la început numele „Nataliei Sicard“. Despre acest muzeu scrie Ion Suruceanu însuşi, în „Buletinul Regional al Basarabiei“ din 1880. Mai târziu, muzeul se numeşte: „Suruceanu“. La 1894, la Petersburg, s'a tipărit lucrarea lui Suruceanu, dedicată tatălui său vitreg, Petre Şumski: *Inscriptiones graecae et latinae novissimae annis 1880—1894, Museo Surutschaniano, quod est Kischinevi, inlatae*. La 1888, la Odessa, a mai apărut lucrarea sa: *Inercarea de-a dovedi situaţia cetăţilor scitice, Alec-tora, şi-a Coastei de Azur a lui Constantin Porphirogenetul*.

Menţinând legături strânse cu Vechiul Regat, chiar cu Bucureştii, de unde se trăgea mama sa, Ion Suruceanu era apreciat de confracţii săi români. După cât ştim, Mihail Kogălniceanu a şi vizitat muzeul lui Suruceanu, elogiindu-l în şedinţele Academiei Române. La 11 Aprilie 1888, Suruceanu a fost proclamat membru onorar al acestei Academii. Il preţuiau pe Suruceanu şi moşierii basarabeni, dar nu prea înţelegeau dragostea lui de colecţionar, pentru „vechituri“, şi-l considerau un om învăţat, dar cu ciudăţenii.

Ion Suruceanu a colaborat cu unul din cei mai buni

cunoșcători ai trecutului coloniilor antice de pe malul nordic al Mării Negre, academicianul Vasile Lațîșev. Despre Suruceanu a scris în „Notițele Științifice ale Universității din Cazani“, profesorul Teodor Mișcenco, specializat în cercetări din lumea Greciei antice. În „Revista Filologică“, despre Suruceanu scrie filologul Valerian Scheffer. De asemenea, academicianul nostru e amintit de savantul francez Jules Girard, dela Sorbona, și istoricul Teodor Reinach, în „Revue des études grecques“, de Larfeld, în „Berlin. Philolog. Wochenschrift“, și de alții. Toți savanții nu puteau să nu recunoască, mai ales, cunoștințele practice ale arheologului basarabean, care, în comparație cu larga sa erudiție, a scris foarte puțin. La rândul său, Institutul Imperial Arheologic l-a proclamat membru activ.

Deși n'a trăit nici 46 ani, Ion Suruceanu a dat dovadă de o extraordinară capacitate de arheolog și însușit cărturar. Distincțiile academice, dar mai cu seamă autoritatea de care se bucura în cercurile arheologilor, îl făceau să fie admirat, și mai ales de cei care îl cunoșteau personal. Dar a suferit și el de pe urma unor falsificatori de „antichități“ din Odessa, de felul faimosului Ruhamovski, creatorul „tiarei lui Saitaphernes“, achiziționată la 1896, de Louvre. Datorită modestiei sale exagerate și a unei sgârcenii de scris specific basarabenești, acest academician n'a fost însă de loc cunoscut unui public mai larg. El a murit la 18 Noembrie 1897, fiind înmormântat la cimitirul Central din Chișinău.

Rămasă văduvă, Olga Suruceanu s'a măritat a doua oară, iarăși după insistența mamei sale, cu un cumnat al acesteia, Nicolae Vasile Goronovici (1849—1919), fiu de general, un erudit în zoologie și anatomie comparată, doctor al Universităților din Würzburg și Moscova, doctor „honoris causa“ al Universității din Heidelberg. Era un autentic savant, cu multe descoperiri pe care le ceda însă altora, scriind și mai puțin decât Suruceanu. Cu ochii săi albaștri, cu părul ciufulit, părea și mai ciudat decât Suru-

céanu, unul petrecându-și viața în ruinele antichității, iar celălalt — în lumea faunei.

Moartea lui Ion Suruceanu, așa dar, a pus capăt preocupărilor sale, dar și existenței muzeului însuși. În ședința din 12 Septembrie 1898 a Comisiei savante guberniale a arhivelor din Basarabia, s'a semnalat însemnătatea colecțiilor lui Suruceanu, pentru trecutul provinciei noastre, și, mai ales, a bibliotecii sale, încât președintele Comisiei, Nicolae D. Codreanu, a promis să intre în contact cu Goronovici, pentru a interveni ca fostul muzeu să fie predat, spre păstrare, Comisiei. S'a stabilit, însă, că muzeul și biblioteca au o varietate mare de secții și că nu există niciun catalog. Chestiunea s'a amânat, iar între timp, arheologii din Odessa au cumpărat partea principală a colecțiilor antice. „Știrile Comisiei savante guberniale din Taurida“ anunțau că în colecția lui Suruceanu, de pildă, s'au descoperit peste o sută de monede genoveso-tătărești din Caffa, pe când în alte muzee din întreaga Europă se aflau abia vreo zece. Comisia din Chișinău a luat act de aceasta în ședința din 26 Septembrie 1898.

Dar câte puțin, tot ceea ce mai rămânea s'a donat Academiei Române, sau s'a risipit. Acestea mi le-a povestit bătrânul Iosif Parhomovici, care a ridicat, în cele din urmă, câteva cărți și pentru muzeul bisericesc-arheologic din Chișinău, drept donație a Olgăi Goronovici, cedată la 1934. Copiii academicianului n'au avut parte de colecțiile părintești. Conacul lor din Saulcani, lângă Vadului-Vodă, zidit la 1900, a fost jefuit în timpul revoluției din 1917—1918.

Dimitrie Suruceanu

Dimitrie Suruceanu era vărul arheologului Ion Suruceanu. De aceea studiile sale interesante despre Basarabia de altădată, scrise de „un Suruceanu“, erau lăsate și ele pe seama acestui văr, mai apreciat. Amintirea cărturarului se ștergea treptat din mijlocul nostru, cu atât

mai mult, cu cât nici pe arheologul Suruceanu contemporanii noștri nu-l cunosc aproape de loc.

Dimitrie Suruceanu era strănepotul pitarului Casian Suruceanu, ctitorul mănăstirii Suruceni, de pe moșia și satul lor cu același nume. Tatăl scriitorului, și el Dimitrie, a fost președinte al biroului de hotărnicie din Basarabia (1869—1875), ajuns la gradul de consilier de stat efectiv și mort la 1896. Împreună cu frații și copiii lor, acești Suruceanu alcătuiau o familie destul de numeroasă, cu un oarecare rol în viața obștească a județului Chișinău, unde erau președinți de zemstvă, deputați etc.

Născut la 1856, D. Suruceanu a început să scrie mai demult, la Odessa. La 1888, în „Telegraful Novorosiei” (nr. 4130, 4140, și 4182), el a publicat un articol: *La aniversarea de 20 ani a reformei din 14 Iulie 1868 în Basarabia*. Aici trebuie să menționăm, că în Basarabia n’au fost șerbi decât țigani; reforma desființării șerbiei, din 19 Februarie 1861, a eliberat și pe acești țigani, dar numai reforma din 14 Iulie 1868, a desființat cu desăvârșire, în Basarabia, orice muncă obligatorie.

În același an și în același ziar s’a tipărit celălalt articol al lui Suruceanu: *Funcționarii Basarabiei și desiatinșicii Novorosiei*.

Un studiu și mai important a apărut la 1892, în „Calendarul Novorosiei”, despre *Țigani din Basarabia*. O lucrare cu atât mai însemnată, cu cât Suruceanu era unul din primii cercetători ai problemei, folosind arhiva particulară a familiei sale, din conacul Suruceni. În anul următor, el a scris: *Despre aprovizionarea populară*. Sunt acele articole care le cunoaștem; de sigur, a scris și alte.

Dimitrie Suruceanu a fost membru activ al Comisiei savante a arhivelor din Basarabia. În „Operele” acestei Comisii (volum. I, pagina 387), din procesul-verbal al ședinței din 13 Februarie 1899, aflăm despre o importantă comunicare a cărturarului nostru, despre răzeșii basarabeni. Iarăși, pe baza colecției sale de documente, Suru-

ceanu a semnalat vechimea așezărilor răzeșești, care se pierde în acele vremuri când strămoșii direcți ai răzeșilor băștinași se ascundeau de năvălirile barbare, în codri. Ferindu-se de a da lupte cu hoardele sălbatice, acești străvechi locuitori ai pământului nostru trăiau în păduri, în obște mici, ceea ce a încetinit progresul lor cultural.

Iată de ce, — afirmă Suruceanu — oprindu-se invaziile barbare, scrisul, chiar și limba bulgaro-slavonă, fără ciocniri de caracter revoluționar, a pătruns în cancelariile și bisericile românești. Cu timpul, răzeșii au înlăturat aceste infiltrațiuni, fiind principalii păstrători ai românismului.

Sub îndemnul acestei comunicări a lui Dimitrie Suruceanu, Comisia savantă a arhivelor a hotărât să strângă, măcar în copii, hrisoavele răzeșești, ca să studieze mai detaliat această problemă. Din păcate, Dimitrie Suruceanu n'a putut continua cercetările sale. El a murit la 16' August 1902.

Intr'o ședință a Comisiei, secretarul ei, Ion Halippa, a omagiat memoria celui dispărut. De atunci, despre Dimitrie Suruceanu nu s'a mai vorbit și nu s'a mai scris nimic. În timpul revoluției din anii 1917—1918, conacul din Suruceni a fost prădat, numeroasele manuscrise ale harnicului cărturar basarabean pierind mistuite de flăcări.

CAVALERUL PAVEL GORE

Pavel Gore este unul din reprezentanții cei mai însemnați ai Basarabiei, ca om, fruntaș al culturii și al vieții obștești locale, și, în sfârșit, ca scriitor-istoric, deși pe acest teren regretatul Român n'a utilizat nici în parte incomparabila sa erudiție.

Pavel Gore a fost primul, dar și ultimul Cavaler al Basarabiei. Prin studierea trecutului, a ajuns la o concepție medievală și impunătoare a ideii cavalerismului, de neam și de blazon. Astfel, el a devenit unicul heraldist al Basarabiei, dar și al țării întregi. Intr'o activitate de Cavaler autentic, Gore căuta să-și găsească un sprijin moral. El visa la o consolidare a cavalerismului în Basarabia, prin înființarea unei Asociații a Leului Negru.

Acest fruntaș basarabeian se trage dintr'o veche familie răzeșească din Moldova, ajunsă la diferite boierii puțin însemnate. Cel dintâi reprezentant al acestei familii, care merită atenția noastră, este tatăl lui Pavel Gore, Gheorghe Gore, care a trăit între anii 1839 — 1909. El a fost notar public la Chișinău, dar s'a manifestat mai cu seamă ca redactor al părții neoficiale a „Buletinului Regional al Basarabiei“, ziar prin care Gheorghe Gore a contribuit mult la popularizarea literaturii românești în Basarabia, vorbind despre D. Cantemir, Șincai, fabulistul Donici, Alecsandri, cântecele populare și altele.

Pavel Gore s'a născut la 27 Iulie 1875 la Chișinău. A absolvit liceul la Nicolaev, iar facultatea de drept la Petersburg. La 1905, a fost judecător de pace în județul Orhei, unde a fost ales deputat al nobilimii. Acest județ era

o cetate a românismului, fiind condus de naționaliști ca Mihăiță Teodosiu, Pavel Dicescu, Mihail Lazu, Vasile Anghel și alții. Gore s'a căsătorit cu fata lui Teodosiu. El a fost ales președinte al Comitetului de redacție al Societății Moldovenești, președinte al Comisiei Arhivelor din Basarabia și director de Muzeu. La 1912, Pavel Gore a cerut la autocărmuirea locală — la zemstvă, — introducerea limbii românești în școli. În timpul războiului mondial, el a condus Crucea Roșie. La 20 Martie 1917, a fost ales vicepreședinte al partidului Național-Moldovenesc, iar la 16 Mai — președinte al Societății Culturale Moldovenești. Deasupra casei sale din Chișinău, a falfăit, pentru prima oară, tricolorul românesc și tot el s'a adresat cel dintâi, la Congresul învățătorilor, mulțimii: „Frați Români!”

Academia Română s'a onorat, alegându-l la 7 Iunie 1919, membru de onoare al ei. El a fost președinte al Comisiei Monumentelor Istorice și al Ligii Culturale din Basarabia. A mai avut încă multe distincții, dar nu ele interesează posteritatea.

„Mi-aduc aminte — scrie Pavel Gore — de prima manifestare a naționalismului meu. Era în 1889, la Nicolaev, unde am fost mutat din Chișinău, la liceul clasic local. La o lecție de istorie, profesorul, amintind de Români, a spus că sunt urmașii ocnașilor romani și că Dacia era o Siberie pentru Roma. M'am înfierbântat și am intrat cu profesorul într'o discuție aprinsă, dovedindu-i că în Roma antică, puterea musculară omenească era corespunzătoare electivității din actualitate, adică motorul general, și că Romanii utilizau în felul acesta pe ocnașii lor, iar Românii se coboară din legionarii lor, care cucereau teritorii noi pentru Roma... Apoi, sub imperiu, exilul exista ca pedeapsă pentru cei politici, nu însă pentru criminalii penali. A fi urmaș al lui Ovidiu, nu-i rușine!”

Aceste manifestări specifice sufletului de Român al lui Pavel Gore, ne interesează în deosebi.

Fruntașul basarabean nu se împăca de loc cu epoca

politicianismului. Iată ce scria despre Gore, prietenul său, Sever de Zotta :

„Marile lui calități deveniseră în noua viață națională — al cărei ritm grăbit nu putea să-l urmeze cu enormul balast de principii, în parte învechite, deși fusese chiar unul dintre principalii ei creatori, — tot atât cu sururi, și neputând să-și mai găsească acomodarea cu oamarii noi, cu metodele neobișnuite, Pavel Gore se retrase, neînțeles, în marea lui bibliotecă. Dar societatea românească nu voia, în justa apreciere a marilor lui calități, să se lipsească de concursul lor în noua ei formare, nici de nimbul meritat care înconjura meritele aceluia care știa să stea drept și să vorbească deschis în fața Regelui și a miniștrilor. Zadarnice, însă, au fost diferitele încercări de a-l scoate din izolarea lui voită, spre a-l pune să continue activitatea politică, brusc întreruptă, fără vina lui, în vara anului 1917, când era în fruntea partidului național-moldovenesc. Uzanțele, sectarismul, compunerea, concesiunile partidelor nu conveneau acestei firi intransigente, în ce privește principiile, etica și morala, iar excepții făcea numai cu puține figuri reprezentative ale vieții noastre politice, ca Iorga, Matei Cantacuzino, Mărzescu, Mehedinți și alții, de al căror sincer patriotism, manifestat în forme occidentale, la care ținea mult, era convins“.

Deși retras din arena politică, totuși Pavel Gore aștepta să fie numit Comisar General al Basarabiei. Între ciornele din arhiva sa, am descoperit proiectul său de apel, către cetățenii Basarabiei, la o eventuală numire.

„Sarcina mea principală — scria Gore — constă în aceea, ca silințele tuturor cetățenilor, în grija de binele țării, și egal de ordinele administrațiilor civile și militare, în limitele legalității, să meargă mână'n mână cu aspirația binelui obștesc.

„Splendida Basarabie, reunită cu Patria-Mună, trebue cât de repede să devină un exemplu strălucit al legalității, ordinei și dreptății și, totodată, un focar de cultură.

„Indulgent față de cei care, în lupta pentru binele obștesc, vor comite mici abateri, deoarece numai acei care nu fac nimic, nu greșesc, voi fi necruțător cu oamenii necinstiți și speculanți și voi ști să aplic toată vigoarea legilor față de cei care consideră că în prezent a sosit timpul să pescuiască în apă turbure.

„Cetățeni ai Basarabiei, vă chem la muncă, la muncă cinstită și sinceră“.

La 1922, Pavel Gore scria lui Sever de Zotta, că Take Ionescu dorea să-i propună — după sugestia lui Nicolae Iorga — ministerul Basarabiei. Dar prietenul său, Vladimir Herța, i-a atras atenția lui Take Ionescu, că este convins că Gore nu va primi această propunere.

Pavel Gore, fără a fi autorizat oficial, a avut un rol important în prezentarea Basarabiei străinilor. Iată ce scria el, nouă ani după Unire:

„Au trecut nouă ani de când Basarabia a revenit iarăși sub stăpânirea națională românească. În acest răstimp mai mulți străini, dintre care unii oameni politici sau de știință însemnați, au vizitat Basarabia, ca să se convingă la fața locului despre starea adevărată a lucrurilor în această provincie nenorocită. Personal, am făcut tot ce era în putința mea, ca să arăt acestor străini, starea reală și adevărată a lucrurilor, în ce privește istoria și etnografia Basarabiei. Mulți ofițeri străini, profesorul Martonne și alți reprezentanți cu care am avut prilejul să mă pun în contact, au văzut la mine cărți, documente, hărți geografice și altele, privitoare la drepturile indiscutabile ale României asupra Basarabiei, ascultând cu cel mai mare interes și cu o atenție neobișnuită, pentru mine, toate deslușirile necesare“.

Această activitate, marele cărturar nu o considera decât o simplă datorie de Român. Pentru cercetarea trecutului Basarabiei, el propunea instituirea unui cerc special de studii, care să publice o amplă monografie a provinciei. Sugestiile sale nu s’au realizat până în prezent.

Am publicat protestele lui Pavel Gore, împotriva colonizării Basarabiei cu elementele străine. Era un adversar al metodelor politice și lupta fățiș împotriva politicianismului dezastruos.

Întârziind la gară, unde trebuia să-l întâmpine, la 1919, pe profesorul Nicolae Iorga, Gore se scuza :

„Imi pare rău că n'am reușit să vă văd la gară, dar cai nu am și, nefiind „democrat“ la putere, nu am nici automobil“.

Mai mult decât operele lui tipărite, ciornele diferitelor documente ce le-am publicat în Noembrie 1937, în revista „Din trecutul nostru“, din Chișinău, ilustrează sentimentele neuitatului patriot Pavel Gore. La 3 Februarie 1923, el scria:

„Pretutindeni soldatul român a ras cu baioneta tenacuiala străină și, curățind suprafața, a deschis și a arătat lumii întregi, frescuri vechi, adevărate românești...

„Așa a luptat, fără nicio deosebire de partid sau clasă, sub conducerea Marelui nostru Conducător, poporul întreg, în clipele grele pentru existența și independența lui. Vom fi numai loiali, drepti și sinceri, dacă ne vom aminti în momentul de față despre Augustul nostru Rege, care a dat Națiunii și chiar lumii întregi, dovezi strălucite de abnegație nemărginită și de tărie sufletească neclintită, și despre Augusta noastră Regină, care în zilele negre a știut să fie o adevărată consolatoare a suferințelor și cea mai zeloasă tămăduitoare a durerilor ostașului nostru“.

Pavel Gore a murit la 8 Decembrie 1927, la Chișinău. El a fost înmormântat lângă biserica Sf. Ilie, unde o modestă cruce de lemn străjuește uitarea. Ultimul salut a venit să-i aducă profesorul Ștefan Ciobanu, care arătase, într'un discurs, că atâta lipsă de atenție nu s'a observat nici măcar la înmormântarea unui comisar de poliție !

„Dar atâta știință fără nevoie de a se arăta și atâta valoare disprețuind a se dovedi înaintea judecătorilor pe care-i dă vremea, nu se va mai întâlni în ucea țară“ — a scris Nicolae Iorga, despre Cavalerul Pavel Gore.

I O R G U B A L Ş

În anul 1814, Scarlat-Vodă Kallimah a iscălit la Iaşi un hrisov, prin care i se confirma ilustrei familii boiereşti Balş originea din Domnitorii Montenegrului Balşici. De-a fost aşa, nu se ştie, dar legendarul boier Iorgu Balş se simţea într'adevăr urmaş al Domnitorului Balşa, al renumitei familii del Balzo de Neapole şi al vechilor conţi de Baux din Provensa. La moşia sa, Albineţ, se păstra portretul unui pictor francez, reprezentând pe venerabilul Baltazar, unul din craii dela Răsărit, veniţi să se închine lui Hristos, la Bethlehem, şi el un strămoş al... Balşeştilor.

Dar oare avea el nevoie de toate acestea, dacă mama-i era Sturdza, bunica Mavrocordat, străbunica Cantacuzino, iar el era urmaş al tuturor Domnitorilor Țărilor Româneşti şi al Împăraţilor Bizanţului.

Iorgu Balş s'a născut la 1805, în familia visternicului Alecu Balş. A studiat la Iaşi, apoi în străinătate, şi la vârsta de 22 ani, întors în patrie, a fost numit la 1827, de către Ioniţă-Vodă Sturdza, vel-agă de Iaşi — prefect de poliţie.

În Basarabia, pe atunci locuia unchiul său, şambelanul Iancu Balş, moşier mare din Gura-Galbenă, proprietar în vechea Moldovă dintre Carpaţi şi Nistru a peste două sute de mii de hectare de pământ şi un om cu multă influenţă la Chişinău. El l-a chemat acolo, la 1828, pe nepotul Iorgu, care, obţinând câteva moşteniri, a ajuns — probabil — cel mai bogat moşier al Basarabiei.

Iorgu Balş a încercat totuşi slujba împărătească. Aşa era obiceiul timpului. Chiar în anul stabilirii la Chişinău, s'a

înscriș funcționar la ministerul de externe, la departamentul Asiei, de care la început țineau mulți reprezentanți ai administrației din Basarabia. La 1830 a fost trimis în calitate de al doilea secretar la legația rusă din Grecia; doi ani mai târziu, însă, părăsi postul.

Iorgu Balș s'a întors la Chișinău. Boierul și-a clădit aici unul din cele mai frumoase palate, în colțul bulevardului Alexandru cel Bun și al străzii general Broșteanu, în cele din urmă localul conservatorului „Unirea“. Vara o petrecea la moșia Albineț, dar prefera viața dela Viena și Paris.

Odată s'a și dus la Petersburg, unde și-a închiriat o casuță modestă în apropierea palatului imperial. Doar nu putea un Balș să locuiască departe de Curtea Maiestății Sale !

Intr'o săptămână-două, casa a fost refăcută într'un hotel parisian, iar deoarece proprietarul protesta la început, când casa se distrugea, casuța i s'a redat tot așa de modestă, după expirarea contractului de închiriere. O impresie mai strălucită a produs-o însă Balș la Viena, unde cheltuielile acestui faimos nabab al Orientului au atras mirarea tuturor.

La 1833, boierul s'a căsătorit cu frumoasa Rallu Kallimah, tânără de 17 ani, fata Beizadelei Ioan Kallimah și a Domniței Roxandra Moruzi. Li s'au născut trei fii: Gheorghe, Vladimir și Alexandru, și două fiice: Ecaterina Ghica și Olga baroana Dortmann. Educația fetelor, iubitorul părinte a încredințat-o unui „guverneur“ străin, care le însoțea chiar la plimbare.

Balș nu era frumos. Burta-i era așa de mare, încât necesita un întreg aparat de curele, care se ținea legat de gât. Se vede că soția sa nu era nici ea încântată de calitățile fizice ale distinsului ei bărbat. La Odessa, ea l-a cunoscut pe renumitul tenor italian, contele Giuseppe Mario de Candia, pe care l-a și însoțit în străinătate.

Măhnit, boierul a plecat la Paris. Câteva zeci de mii hectare de pământ au fost vândute în județul Tighina, o

neînsemnată parte a averii sale fabuloase. De altfel, în același județ, într'un proces cu văduva dragomanului Dimitrie Moruzi, decapitat de Turci în urma cedării Basarabiei, Balșeștii au mai pierdut câteva mii de hectare. Oare ce-i păsa aceasta lui Iorgu?

El, care își aducea la Albineț artiști din Italia, servitori din Anglia, care își trimitea rufele de spălat la Paris, iar când, la Nice, s'a supărat pe cățelușul său credincios, l-a expediat acasă, în Basarabia, într'o caretă, escortată de slugi. Așa călătorea cățelul lui Balș!

Nobilimea ținea la acest boier inimos și ospitalier din fire. La Chișinău, în actuala stradă Viilor (unde se înalță palatul Fundațiilor Regale), se afla admirabila vilă „Razdolie“, unde coconul Iorgu înveselea pe prietenii săi. Iar celor care îl serveau, — și aceștia erau cam numeroși, — le dăruia câte... o mie-două de hectare de pământ. Moșierii Gonata și Semigradov, la el și-au făcut avere.

Balș a fost și un darnic binefăcător, fondator al celui dintâi orfelinat din localitate, organizat pentru 100 de copii; el a donat o casă, 10.000 ruble și a instituit o subvenție anuală. Boierul a și început să clădească casele orfelinatului, în cele din urmă ajunse proprietatea facultății de agronomie, din cartierul Muzeului. La 1844, Impărăteasa Alexandra a luat instituția sub patronajul său, iar epitroape au fost: soția lui Balș, soția vice-gubernatorului Ciricovici, născută contesa Carolina Rzewuski (sora Evelinei de Balzac), până la moartea soțului ei — la 1846, apoi Ecaterina Rosetti-Roznovanu, născută Ghica, ctitora bisericii din Lipcani (Hotin), iar la 1847 s'a înapoiat din străinătate d-na Balș.

La 1850, Iorgu Balș a fost ales mareșal provincial al nobilimii. El a fost reales până la moarte, întâmplată în Septembrie 1857. La Albineț, moșia sa din județul Bălți, pe atunci denumit ținutul Iași, găsim un mormânt cu următoarea inscripție:

„Aci se odihnește întru sfârșit Iordache Balșa. Și voi vedea pe Fiul omului șezând de-a dreapta puterii“.

O VIAȚĂ DE OM

*Secolele trăiesc în istorie numai
datorită anahronismelor lor.*

Oscar Wilde

Era în ziua de Anul Nou al unor vremuri demult scurse în Basarabia veacului trecut.

Dintr'o caretă adâncă, o voce răsună:

— Pavăl, a, Pavăl! Câte cărți ne-au rămas?

— Două, conașule. Valet de pică și dama de inimă.

Era spre seară. Cincizeci de vizite le-a făcut boierul și credinciosul său Pavăl, în cincizeci de case lăsase câte o carte, dar nu de vizită, ci de... joc.

Boierul Aristide Panait Sinescu deschise niște ochi mari, apoi scoase peruca de pe cap și strigă și mai tare:

— Săriți, oameni buni!.. Mă taie fără cuțit. Acasă, dobitocele!..

Era primul an când conu Aristide n'a făcut vizite. A doua zi a și chemat trei doftori și s'a îmbolnăvit rău de tot, așa că i s'a scuzat lipsa dela datorie. Dar duduia Mărioara Russo, cea care cunoștea totul, i-a stricat povestea și a doua zi întregul Chișinău vorbea numai de cărțile de joc, pe care le-a lăsat Sinescu la toți boierii. Se zicea chiar, pe urmă, că aceste cărți au și prezis unora soarta.

Aristide Sinescu — povestește contemporanul M. C. Zozulin, șeful cancelariei guvernatorilor Basarabiei, — era un om foarte original. Cu toate că a făcut liceul și a călătorit prin străinătate, era un agramat din cale afară, în special nu putea să se împace cu cuvintele radicale. Ii plăcea grozav societatea de generali, cărora le făcea toate gusturile, mai ales dacă erau guvernatori. De aceea, ocupând

mereu așa zise „posturi“ onorifice, era decorat cu ordine și diferite medalii mărunte. Pe uniforma lui se vedea până și steaua sârbă „Takova“ și nu din cauză că ar fi știut măcar un singur cuvânt sârbesc, ci pentrucă era în termeni buni cu mama mareșalului nobilimii, Ion Catargi, care, printr'o rudă a sa, generalul Catargi, unchiul Regelui Milan dinspre partea mamei, împărțea această decorație în dreapta și în stânga. Mareșalul a primit acest ordin clasa I, iar alte clase, mai mici, le-au primit prietenii săi. De cele mai multe ori, nici ei nu știau pentru ce au fost decorați. A fost noștim, când ministerul de externe a întrebat pe unul din ei, locotenentul în rezervă Lerche, pentru care merit i-a fost conferit ordinul „Takova“. El a umblat pe la toți prietenii săi, întrebându-i ce să răspundă. În cele din urmă, după sfatul general, a hotărît să răspundă că ordinul i-a fost acordat în semn de deosebită apreciere din partea Maiestății Sale Regelui. Ministerul s'a mulțumit cu acest răspuns, liniștind astfel pe toți, chiar pe Sinescu, care, spre bătrânețe, mai scoase dela un consul persan, pentru un peșkeș de câteva sute de ruble, o stea a Leului și a Soarelui. Dar n'a purtat-o, căci au răs mult prietenii.

Lui Sinescu îi plăceau trăsăturile: ba avea chibritelnițe cu hârâituri, ba port-țigaret cu țigări care săreau din el, ba chiar o păpușă neobișnuită. În salonul său era un morman întreg de asemenea rarități, încât unii dintre servitorii săi îi cereau socoteala și fugeau din cauză că trebuia să le șteargă cu băgare de seamă, ca să nu se umple de praf. Totuși, toți țineau la el, pentru marea lui bunătate și, poate, pentru faptul că furniza material pentru bârfeli.

Aristide Sinescu era nefericit. Elegant îmbrăcat, prototipul unui dandy englez îmbătrânit și ușuratec ca un parisian, boierul ținea numai la onoruri. Când au apărut fotografiile, el se îngrijea de grupuri mari, care să immortalizeze pe contemporanii săi — generali și guvernatori, stând alături de el. Era însă nenorocit din cauza unei dragoste.

El s'a despărțit de soția sa, Ecaterina, fata moșierului

Iordache Tomuleț, pentru că băiatul nou născut — pretindea Sinescu — nu-i aparținea. Soția sa a trecut în România, unde s'a măritat cu un colonel din armata română. Sinescu, care nu divorțase de ea formal, aflând despre căsătorie, a spus pe dată prietenilor săi că recentul bărbat al soției sale e un om excelent și că el nici nu spera că ea s'ar putea mărita cu un om atât de bun. Pe fiul său, viitorul general, nu l-a recunoscut totuși toată viața și, ca să-l lipsească de moștenire — nu îndrăznise să renunțe formal la băiat — și-a vândut moșiile, dând banii surorii, Elena, văduva fără copii a moșierului Gafencu.

La o vârstă nu prea tânără, boierul s'a îndrăgostit de o cocoană foarte frumoasă, Maria Ziloti. La un bal, la Roma, această basarabeancă a cucerit întreaga societate italiană, apărând într'un costum care-i dădea un farmec de creatură a unui Boticelli. Și cum Sinescu era și el un urmaș al Romanilor, s'a îndrăgostit pătimaș de Maria.

Zile întregi petrecea în casa ospitalieră a familiei Ziloti și privea cu multă evlavie la Maria... lui Boticelli. Nu era niciun bal, care să-i scape. Și ce frumos inaugura el balul, în sunetele polonezei lui Oginski. Înainta cu prima pereche, chiar în fața doamnei guvernatoare, deoarece într'un grup cu el mergeau fiicele stăpânei, fetițe mici și drăgălașe, în rochițe roz și purtând coronite verzi pe cap. De sigur, imediat fetițele se duceau la culcare, însă acest dans era așteptat cu nerăbdare de cei doi respectabili în peruci — Sinescu și Scarlat Pruncul.

Am spus, însă, că Sinescu era nefericit în dragoste.

Au trecut serbările și balurile la Catargi, Cantacuzino, Keșco, Krupenski, Moruzi, Donici, Katakazi, Râșcanu-Derojinski, Cristi, Suruceanu, Russo, Kișinski, și în ajunul Postului Mare, îl întâlnim iarăși la Ziloti.

Chișinăul dansa poloneza, valsul, polca, mazurca, ca-drilul, lăncierul... Însă Vlădica-Archiepiscopul veghia și el, ca în ajun de post. la miezul nopții, stafiile dansului răsfățat să nu mai apară.

O pereche înaintează în contre-danse. E Aristide al nostru și cocheta Maria... lui Boticelli.

Peste câteva minute balul se termină: ceasul din sufragerie arată miezul nopții. Boierul, în farmecul dansului, uită de post și peste câteva clipe declară cocoanei:

— Mai dansăm două ceasuri!.. Ceasul arată... ora zece...

— Sunteți Iisus Navin, — exclamă surâzând cocoana, aducându-și aminte de profetul care a oprit soarele.

Sinescu însă nu prea cunoaște Biblia. Intrigat de comparație, el fuge la Alexandru Ralli:

— Sandule, cine-i Iisus Navin? — întreabă el.

— Hm! Un jidan bătrân! — răspunde acesta ca să scape mai iute.

Ceasul arată... unu. Cine l-o fi mișcat?... Sinescu a plecat și nu mai vizita casa lui Ziloti.

„Jidan bătrân“! — iată răsplata pentru dragostea sa. Rău e când nu citești Biblia!

Așa s'a terminat romanul Cavalerului Leului și Soarelui cu Maria... lui Boticelli.

Dar viața înainta mereu. Aristide Sinescu îmbătrânea. Nici cilindrul său din Londra, nici paltonul din pene „de păsări“ nu mai interesau pe nimeni, nici pe Mărioara Russo chiar. Se măritase și ea.

Boierul își mai păstra un obicei din tinerețe: se ducea la operă. Pe când era tânăr, admira opera la Paris și Viena. În loc să facă studii, se ducea la teatru, încât bunicul său, șătrarul Andrei Sinescu, l-a chemat înapoi acasă, căci zicea că băiatul vrea și el să ajungă artist, și e amoretat de o „vedetă“. Parc'am trăi astăzi, în epoca cinematografului.

Fapt este, că în teatrul lui Grossmann, unde apărea pe scenă opera italiană și artiștii din Iași și Odessa, Aristide Sinescu avea un fotoliu permanent.

Intr'o seară, pe când se ducea la teatru, i s'a spart oglinda. Multe necazuri prevestea boierului superstițios această întâmplare. Bătrânul Pavăl conducea el însuși careta.

În fața teatrului, un polițist mai tânăr, observă două carete înaintând, una — mai depărtată — aparținând guvernatorului.

— Faceți loc ! — strigă polițaiul și careta lui Sinescu n'a putut să se oprească, deși era la rând.

Pavăl întoarse caii și voia să se apropie a doua oară.

— Acasă ! — ordonă boierul mândru. Nimeni nu-l auzise până acum vorbind așa de hotărît.

Bătrânul Sinescu stătu trei zile acasă, fără să știe ce să facă. Să-l provoace pe guvernator la duel, nu putea ; guvernatorul nici nu cunoștea întâmplarea. Dar nici să se înjosească în discuție cu un polițai. Răzbunarea trebuia să fie fină.

În casa surorii sale, Elena Gafencu, Sinescu aranjă un bal — bal de prohod pentru el, care pleca mahnit în patria strămoșească, — Moldova lui. Elita Chișinăului era invitată în întregime și toți vorbeau numai de ultimul bal al lui Sinescu. Trăncănelile de salon ajunseră la guvernator, consilierul de stat efectiv Modest de Coniár. El nu era invitat ! Nici surorile sale, tantes Mélanie și Eugenie.

În seara aceea guvernatorul nu mai cânta așa de frumos din violoncel, deși serata era bine reușită. Prietenul său, magistratul Gulac-Artîmovski — viorist — îi povestea ce auzise la Cercul Nobilimii, despre balul de Duminică.

Guvernatorul nu strălucea în deșteptăciune. El ar lăsa — poate — să treacă ofensa ce i se pregătea, dar surorile ?

Ele au clarificat cazul și pe un câmp neutru... armatele și diplomații s'au întrunit. Cocoana Elena Gafencu trata pentru frate, iar tantes Mélanie și Eugenie — pentru guvernator. Rezultatul a fost împăcarea taberilor, iar țapul ispășitor — polițaiul sânguitor. Avea familie mare, soție cu șapte copii, care veniră la Sinescu să-i ceară iertare.

Aristide cel drept a fost și boierul nostru, un om bun din fire. El a dat o țidulă către prietenul de Coniár și incidentul s'a rezolvat. Însă urmările au rămas :

„Balul de prohod” trebuia să aibă loc.

Deși în prima pereche înainta guvernatorul cu Elena

Gafencu, iar în a doua — Aristide cu tante Mélanie, totuși în fața opiniei publice, el s'a decis să plece la „strămoși“, în Moldova.

N'a vrut să meargă cu trenul, ci în caretă, cu nouă cai înhămați, cum călătorea de obicei pe vremuri. Ajuns la Iași, n'a putut să stea nici acolo în liniște, și s'a înapoiat, molcom.

În România, acum doi ani a murit fosta-i soție, iar băiatul, pe care tatăl vitreg îl adora, trebuia să termine anul acela școala militară.

Cu câteva luni înainte de a muri, bătrânul a obținut rangul pe care l-a dorit cel mai mult: gradul de general — de consilier de stat efectiv. În urma sfatului soției guvernatorului Șebeco, căreia îi servea de informator de bârfeli, fusese numit în comitetul unuia din azilurile din Petersburg, unde își plătea regulat cotizația timp de câțiva ani. În cele din urmă, datorită osteneții doamnei Șebeco, a fost trecut la pensie și înaintat la gradul de consilier de stat efectiv. A poruncit numaidecât servitorilor să-i spună „exelență“, și gardianul de poliție, care avea postul în apropiere de casa lui, făcea în fiecare zi „drepti“, înaintea lui. Sinescu a spus secretarului comisiei guvernamentale a băuturilor, unde mareșalul Catargi îl pusese în locul său, ca „de azi înainte“, fiecare cuvânt al lui să fie trecut în proces-verbal. Din fericire, secretarul n'avea ce să treacă, pentru că Sinescu nu deschidea gura în timpul discuțiilor.

Era prin Mai 1886, când bătrânul a și murit.

Numai într'un album în catifea de altădată, care aparținea Mărioarei „lui Boticelli“, o poezie poarta semnătura lui „Aristide Panait de Sinesco“. A transcris-o un scrib special, dar a scris-o... lordul Byron, și numai modesta iscălitură este tot ce-a rămas dela bunul și nobilul Cavalier de Sinescu.

...„C'est une grande avantage de n'avoir rien fait, mais il ne faut pas en abuser“...

ROMANCIERUL DIN DĂNUȚENI

Deși numele lui Constantin Moruzi a și intrat în istorie, iar feciorul său, Dimitrie, este un valoros scriitor al nostru, totuși încă nu demult acești Moruzești au fost lipsiți de biografii.

Prințul Constantin Moruzi a fost unul dintre principalii inițiatori ai revoluției din 1848. În Martie 1848, el a participat la ședințele conspiratorilor și la prezentarea unei petiții a boierilor către Mihail-Vodă Sturdza. La Pechea, Bălțătești și Hangu, frații Moruzi, Cantacuzino și Catargi pregăteau o rezistență armată. Se zvonise că județul Tutova a fost organizat de Constantin Moruzi și Vasile Ghica. Când fratele lui Constantin, Alecu, a fost prins, guvernul se temea de încercarea prințului de a-l elibera cu ajutorul bandelor formate. S'a dat ordin ca Moruzi să fie adus, viu sau mort. Rănit și arestat în pădurea dela Barboși, prințul revoluționar a fost expulsat peste Prut. El a plecat la Odessa, unde, în costum spaniol, își etala frumusețea, din balconul hotelului „Londra“. Doamnele încercau un pelegrinaj și, din gelozie sau din tristețe că a emigrat, soția sa, Domnița Catinca, nepoata lui Ioan-Vodă Sturdza, după un vechiu obicei, și-a tăiat părul.

Mihail-Vodă Sturdza părăsește țara și prințul Moruzi se întoarce în Iași, unde e ales Domn Grigore Ghica, prietenul său din copilărie, dar și rivalul în viața romantică a timpului. Câțiva ani mai târziu, Moruzi se ceartă cu Domnul. Cauzele sunt multiple: intrigi politice și amoroase. În orice caz, Ghica îl declară agent al străinilor și, pe vremea războiului Crimeii, în Noembrie 1854, îl expulsează în Ba-

sarabia. Impreună cu soția sa și micul Titli — viitorul romancier Dimitrie Moruzi, prințul Constantin trece Prutul și sosește la Chișinău. Feciorul său descrie aceste evenimente într'un excelent roman: *Pribegi în țară răpită*.

Între timp, Grigore Ghica părăsise și el Iași și Teodor Balș ajunge Caimacam. Era momentul ca prințul Moruzi să se întoarcă în Moldova, pentru a-și revedea rudele și a-și recâștiga averea pierdută. După o primire grandioasă, prințul s'a instalat în palatul soacrei sale, vestita cocoană Marghiolița Rosetti-Roznovanu. Il vedem din nou la „masa nebunilor“, — cum supunea ironic soția sa — înconjurat de Costache Negri, Lascăr Răducanu, Kostaki-Epureanu, Cuza, Mihail Kogălniceanu și alții. Se șoptea că Moruzi ar putea să ajungă Domn. Dar, tocmai el a fost acela care l-a propus pentru prima oară pe Alexandru Cuza, candidat la domnie.

Dincolo de Prut, în Basarabia, chiar pe malul râului și în fața castelului boierilor Roznovanu, din Stânca, Constantin Moruzi și-a cumpărat moșia Dănuțenii, unde s'a așezat definitiv. El venea adeseori la Iași, ca să se întâlnească cu Vodă, sau să viziteze pe Marghiolița Roznovanu, pe Toderaș Balș, pe Didița Mavrocordat și pe alții.

La detronarea lui Cuza-Vodă, prințului Moruzi nu i-a fost greu să convingă pe cocoana Marghiolița să încerce a dobândi Coroana Moldovei pentru unicul ei fiu, Nunuță Roznovanu, feciorul și nepotul unor pretendenți la domnie. Incercarea de răscoală, organizată de Moruzi la 3 Aprilie 1866, a dat greș, încât pentru a treia oară și ultima, rebelul prinț a trecut Prutul murind, 20 de ani mai târziu, în Basarabia.

Romancierul Dimitrie Moruzi, fiul neastâmpăratului Constantin, s'a născut la Iași, la 1850. Evenimentele copilăriei sale și ale educației primite la liceul „Louis le Grand“ din Paris, le putem afla din romanele autobiografice: *Instrăinații* și *Pribegi în țară răpită*.

În calitate de translator, atașat pe lângă comandantul oștirii ruse, Dimitrie a participat la războiul din 1877. Regele Carol I l-a decorat cu Crucea de ofițer al „Stelei

României“. Tânărul, crescut în Franța, nu se împăca de loc cu stăpânirea străină din Basarabia. Căsătorindu-se, împotriva voinței părinților, el se hotărî să se întoarcă în patrie. Astfel, la 1882, Moruzi a cerut să i se recunoască cetățenia română.

Dimitrie Moruzi a fost numit administrator al plasei Constanța, apoi subprefect la Sulina, unde a avut o activitate destul de frumoasă. Totuși, la 1895, intrigile politice ale fraților Stătescu ¹⁾, l-au silit să se retragă din serviciu. Câtva timp îl sprijinea vărul său, Regele Alexandru Obrenovici al Serbiei, care și-a sfârșit tragic domnia, în Iulie 1903, încât, în vârstă de 53 ani, Moruzi a trebuit să-și caute o posibilitate de câștig, scriind literatură.

„El reprezintă — scrie Mariana Conta-Kernbach — în literatura noastră, idealurile și felul de a gândi al clasei sociale boierești, așa de puțin cunoscută, mai ales în literatura ultimelor decenii, contribuind astfel la întregirea mentalității românești, pe care o fixează epoca de față. El e martorul ocular al unor vremuri de prefacere, prin care a trecut atât Statul, cât și neamul nostru, și este un adânc cunoscător al țărânimii, în mijlocul căreia a trăit cea mai mare parte din viață. Toate acestea fac din opera sa un prețios și îmbelșugat document, din care se desprind nenumărate probleme social-culturale, dar țărâmurite și obiectiv înfățișate.

„Dar meritul literar e încă mai mare. Un stil curgător și sobru, simplu și limpede, descrieri de natură pitorești și proaspete, care ne pun sub ochi poezia naturii însăși, pururi măreață și senină. Apoi imagini sugestive, caracterizări cu mult relief, situații prinse cu vioiciune și acel humor atât de simpatice, care rezultă dintr'o întorsătură a frazei, ori dintr'o schimbare neașteptată în orânduirea cuvintelor. Cât despre limbă, e curat românească, pe alocu-

¹⁾ Acești frați, Paul și Eugen Stătescu, purtau pe conștiința lor și distrugerea carierei de magistrat a unui alt scriitor basarabean, Grigore Crețu-Crețescu (1853—1933).

rea chiar moldovenească, mlădioasă și fermecătoare, ca în cele mai iubite bucăți ale lui Creangă...

„Ca scriitor, Dimitrie Moruzi face parte din generația 48-tistă. E ultima licărire a spiritului acelui pătrunzător și luminos, vioiu străveziu, pe care-l întâlnim la contemporanii lui Alecsandri. E aceeași privire largă, care îmbrățișează o întreagă epocă, aceeași obiectivitate în caracterizare și aceeași glumă lipsită de răutate și amărăciune. Dimitrie Moruzi e un clasic și un optimist, deși e contemporan cu Eminescu și cu cei mai intransigenți pesimiști...

Dimitrie Moruzi e necontestat o inteligență deosebită, care pătrunde adânc, un suflet care vibrează puternic, însușindu-și atât durerea, cât și bucuria celor din jurul său. Mai mult: face parte dintr'o clasă socială care dispare, care suferă din cauza timpurilor noi și stării de lucruri aduse de întocmirile dintre 1859—1866. Totuși, nu e un adevărat „inadaptabil“ îndurerat, ca eroii lui Brătescu-Voinești, deși trăiește în același mediu, în aceleași împrejurări ca și dânșii“.

Romanele lui Moruzi, care ar fi trebuit reeditate în prezent, sunt: *Instrăinații* și *Pribeghi în țară răpită*, publicate la 1910 și 1912. Dragostea lui Nicolae Iorga, față de tot ce venea sănătos din Basarabia, trezește în Dimitrie Moruzi amintirile care se revarsă în aceste scrieri. După moartea sa, apare al treilea roman: *Moartea lui Cain*. Prin scrisul său, Moruzi luptă pentru Basarabia românească. Așezându-se, bătrân și bolnav, la Tătărașii din Iași, el colaborează la revista locală: „Unirea femeilor române“ și la gazeta naționalistă: „Unirea“. În Mai 1912, la centenarul pierderii Basarabiei, această revistă dedică un număr: „răpirii Basarabiei“. Ca un protest, tocmai atunci se tipărește romanul: *Pribeghi în țară răpită*. În revista „Unirea femeilor române“, din 1913, s'au mai publicat admirabilele sale fragmente: „după auzite și amintiri personale“, despre Iașii de odinioară: *Curtea Domnească din Iași*, *Ulița Mare și Podul Verde*. Farmecul povestirii întrece pe

toți predecesorii săi, încât din inimă regretăm că aceste mărgăritare ale Iașilor de altădată nu s'au retipărit într'un volum special.

Dimitrie Moruzi moare la 9 Octombrie 1914, la Iași. Mormântul său, cu totul uitat, îl găsim la cimitirul „Eternitatea“. I se face însă o frumoasă înmormântare, la care marele său prieten, profesorul A. C. Cuza, pronunță o cuvântare vibrantă :

„Prozator de talent și poet, nimeni altul ca dânsul nu a știut să ne zugrăvească trecutul imediat, mai ales al vieții boierilor din această parte de țară, a Moldovei, pe care atât a iubit-o. de pe vremea luptelor pentru Unire și a întrecierii formelor noi, cu formele vechei culturi patriarhale, care astăzi pare un basm.

„Cugetător și sociolog, el era pătruns de adevărul învățăturilor creștine, pe care le-a apărut în toată viața sa, cu evlavie pentru tradiție și cultul sfintei noastre Biserici și scrisul său întreg e însuflețit de o sentimentalitate religioasă adâncă, izvorită din convingeri teoretice nestrămutate.

„Publicist politic, el a fost un bărbat cu vederi generoase, cu idei într'adevăr naționaliste, susținând cu înflăcărare drepturile românești ale basarabenilor săi, mai ales, și luptând cu pana lui ageră, liberă și independentă, pentru realizarea marelui ideal al unirii Românilor, care a fost crezul întregii lui vieți și gândul său cel din urmă“.

Aceste cuvinte ale profesorului A. C. Cuza ar fi trebuit să trezească în amintirea noastră o dragoste și mai mare față de patriotul și romancierul Moruzi.

Încă o observație: Dimitrie Moruzi a fost unicul scriitor al cărui nume se leagă strâns de suburbia Tătărași, din Iași. Dar casa lui a dispărut. Ar fi de dorit, față de memoria valorosului romancier și fruntaș moldovean, căruia nici în parcul Copou nu i s'a înălțat un bust, ca Ateneul Cultural din Tătărași să-i poarte numele, ca o pioasă aducere aminte a trecerii lui chinuite prin zidurile dinspre răsărit ale Cetății Moldovei.

Când, acum câțva timp, scriind despre Dimitrie Moruzi, am arătat necesitatea retipăririi romanelor acestui pe nedrept uitat scriitor, mai mulți prieteni mi-au și cerut să pregătesc pentru tipar o nouă ediție a principalelor două romane ale acestui scriitor: *Instrăinașii* și *Pribegi în țară răpită*.

Avem în fața noastră „ediția II, revăzută și îndreptată de însuș autorul“, a romanului *Instrăinașii*, apărută la București, la 1912, doi ani după prima ediție. Este un roman, care poartă un subtitlu: „studiu social în formă de roman (1854—1907)“, iar în ajunul morții sale, autorul însuși, vorbind despre *Instrăinașii*, a spus: „romanul acesta care nu este roman...“

Ce-a scris Dimitrie Moruzi: romane, studii sociale sau memorii istorice?

De sigur: romane, al căror izvor a fost, însă, o viață trăită, ceea ce mărește valoarea creației. Memorialistul e depășit de literatul Moruzi, dar—pentru memorii istorice—opera ar fi prea subiectivă. Cum am și arătat, Moruzi a cunoscut multe în viața lui, despre care nu ținea să vorbească; de aceea, rugat să-și scrie măcar o autobiografie, „bietul bătrân n'a putut să se ridice la o sinceritate de sine însuși“, și putem regreta acest fapt, deoarece el a fost un admirabil memorialist, pe când, în roman, unele discuții teoretice și polemici, pricinuesc greutatea de stil, mai corespunzătoare unui studiu social sau unui pamflet.

Romanul *Instrăinașii*, ar fi cel mai ușor de retipărit. Al treilea și ultim roman: *Moartea lui Cain* (1914), întru câțva îl repetă. Analizând romanul și eroul său, Agapie Varlaam, Mariana Conta-Kernbach afirmă că acesta este un adevărat personaj de roman, având toate trăsăturile care pot alcătui un suflet deplin caracterizat, un individ anumit, trăind într'un mediu anumit, lucru care se poate spune de toate personajele din *Instrăinașii*, care e fără îndoială unul din cele mai bune romane istorico-sociale românești...

Despre Dimitrie Moruzi — romancierul, să vină să vorbească și alții. De sigur, românul trebuie să fie retipărit, redactat de un bun cunoscător al vieții Iașilor de odinioară, cum ar fi, de pildă, romancierul Teodor Râșcanu. Spre deosebire de *Pribegi în țară răpită*, romanul *Instrăinații* nu necesită prescurtări și refaceri mari redacționale.

Să ne oprim însă la valoarea istorică-socială, sau memorialistică a romanului.

În *Precuvântare*, Moruzi subliniază că, cuvântul *Instrăinații*, nu cuprinde nicio dojană. E și de înțeles, deoarece romanul e luat, în bună parte, din viața familiei autorului însuși. Ca și *Pribegi în țară răpită*, romanul se începe în anii 1853—1854, când în Moldova domnește Grigore Ghica, care tocmai atunci expulsează pe tatăl scriitorului nostru, din țară. Viața acestuia începând însă sub domnia lui Mihail Sturdza, Moruzi și-aduce aminte și de aceea perioadă, când tatăl său a fost unul din conducătorii revoluției din 1848. Este una din cele mai frumoase caracterizări memorialiste.

În capitolul III, se vorbește de fața hatmanului Agapie Varlaam, Profirița. Ea a crescut într'un mare și foarte scump pension din Lvov, unde învăța Didița Rosetti (viitoarea soție a hatmanului Nicu Mavrocordat) și fetele Bezadelei Nicolae Sturdza, printre care, Catinca, mama lui Dimitrie Moruzi. Totuși, în Profirița, mai mult recunoaștem pe mătușa autorului, Profirița și ea, măritată cu moșierul basarabean Keșco, și pe fetele ei, crescute și ele în străinătate.

O pagină din cele mai frumoase de evocare, din întreaga literatură, este capitolul următor: *O lume dispărută*.

„Balurile de pe atunci! — scrie Moruzi — ce frumoase și bogate erau! Cu toate că eram prea copil, ca să pot lua parte la ele, le-am văzut, am trăit acele vremi și am cunoscut pe cei de atunci! *E o datorie sufletească pentru mine să încerc a reînvia, pentru cititorii mei, o lume care nu merită să fie dată uitării, și aș vrea să v'o arăt d-voa-*

stră așa precum a trăit, a simțit și a cugetat, cu metehnele și cusururile ei, dar și cu pornirile sale frumoase și mărețe, o lume pe care trebuie s'o judecați cu evlavie filiască și fără a vă lua, în neștire, după judecățile pătimase, la care a fost supusă pe când era în viață...”

Urmează descrierea Iașilor de odinioară, așa cum n'a făcut-o niciun memorialist al nostru, fiu al acestei cetăți vovodale. Sunt pagini de neuitat, care au ajuns la publicul cititor prin intermediul altor memorialiști mai recenți și care au redat cele povestite de Dimitrie Moruzi, fără să-l citeze. Sunt multe pagini dintr'acestea, smulse din scrierile romancierului nostru, sau din admirabilele lui descrieri din revista ieșană: „Unirea Femeilor Române”.

Peșitul, nunta, botezul lui Artur (Dimitrie Moruzi), redau multe din traiul părinților scriitorului, iar viața Iașilor de altădată și a Moldovei întregi (călătoria din Iași la Șoldani cu poșta, și înapoi) este cadrul fermecător, pe care îl alege el, fiind stăpân nu numai pe un scris de un autentic talent, dar și o neîntrecută cunoaștere a vieții unor vremi apuse. Marea majoritate a paginilor lui, prezintă o prețioasă antologie de știri, pitoresc povestite, despre Moldova aproape necunoscută contemporanilor noștri. Totuși o capodoperă ca aceasta, în literatură, noi nu o valorificăm în deajuns, imprimând-o în mii de exemplare pentru elevi și tineretul extra-școlar, pentru toți cititorii care țin să cunoască o viață demult dispărută și care au datoria s'o cunoască, nu dintr'o pagină-două de manual de istorie, ci dintr'un fragment viu de operă trăită, ale cărei mici lip-uri sunt ușor de înlăturat.

Oștirile crăiești în țară, Unirea Principatelor și altele, sunt pagini de roman, dar care ne învață să pătrundem în *viața istoriei*, după cum se studiază trecutul popoarelor, în alte țări. Lipsurile de stil sunt suplinite de o autentică prezentare a epocii, detaliat, foarte obiectiv și într'un spirit tradițional-naționalist. Un Sturdza, Cuza-Vodă, Kogălniceanu și alții, nu sunt eroii unor întâmplări teatrale, ci oa-

meni vii, pe care autorul i-a cunoscut sau despre care a auzit dela părinți, rude și prieteni.

Spre deosebire de *Pribeți în țară răpită*, romanul *Instrăinații* e lipsit de patimă și părți pamfletare, ceea ce prezintă o mare ușurare la o eventuală retipărire.

Studiile la Paris ale copiilor, corespund educației romancierului însuși la liceul „Louis le Grand“. Călătoriile prin Europa contemporană, evenimentele politice din țară (11 Februarie) și străinătate, cu ecoul acestor întâmplări în Principate, sunt pagini trăite de autor. Războiul din 1877, la care a participat și Moruzi, propriu zis încheie romanul, — cu glorioasa și liniștita moarte a lui Artur, — urmând desnodământul vieții *Instrăinaților*, într'un leat care răsare, iar altul care apune. Răscoala țărănească din 1907, e mai detaliat redată în *Moartea lui Cain*.

* * *

Volumul *Pribeți în țară răpită* — „roman social basarabean“, influențat într-o câțva de romanul *Milloane* a basarabeanului Pavel Crușevan, a apărut într-o singură ediție, la 1912, la Iași. Anul apariției scrierii corespundea aniversării dure-roase — centenarul înstrăinării Basarabiei dragi, în care, la Dănuțeni, spera să fie înmormântat autorul însuși. De aceea, afară de naționalismul cald, totdeauna caracteristic autorului, opera prezintă pagini de critică vehementă la adresa stăpânirii străine. Scriitorul este pătimaș, introducând adevărate pagini de pamflet, la adresa străinilor și a cumnatei sale, tot așa de nesuferită lui, prințesa Olga din roman, sau prințesa Amalia Moruzi, în realitate. Această ură reduce simțitor valoarea excelentului roman, a cărui retipărire devine foarte complicată. Scriitorul, care va redacta ediția a II-a, va trebui să înlăture discuțiile inutile și lipsite de cea mai mică valoare, care formează balastul romanului. Aceasta fiind însă o călcare a drepturilor de autor (deși decedat de aproape 30 ani), retipărirea operei se exclude. O ediție nouă a romanului, în forma lui primitivă, ar fi, cel puțin,

o greșală. Încât, rămâne singura soluție, de-a folosi tot ceea ce se poate din volum — partea pitorească memorialistă, precizând persoanele reale și dând cărții un titlu sugestiv de: *Tinerețea prințului Dimitrie Moruzi, Pagini de autobiografie*. O lucrare ca aceasta e foarte greu de redactat, și cere o perfectă cunoaștere a epocii și a împrejurărilor în care a trăit Moruzi. Dar e mai posibilă și admisibilă, decât o simplă retipărire a volumului.

Familia prințului Constantin Moruzi, tatăl autorului, sosește în toiu iernii anilor 1854—1855, la Chișinău. Moruzi (Mavrocosta din roman) e expulsat din Iași, de Ghica-Vodă.

Urmează o interesantă descriere a Chișinăului contemporan și povestirea evenimentelor din Moldova. După o pagină despre viața societății din Chișinău, se intercalează o serie de discuții inutile, despre „mentalitatea vremii“.

Călătoria la țară dă prilej autorului să-și manifeste dragostea sa românească pentru pământul basarabean. Vizita la generalul Starov, din Florești, e pusă în legătură cu o întâmplare puțin probabilă, deși generalul e redat în trăsături reale. Descrierea călătoriei la Petersburg, prezintă un interes mai mic, cedând în fața unor prețioase pagini, despre întoarcerea la Iași, în ajunul Unirii. Sunt fragmente de amintiri, din cele auzite dela oamenii care au trăit aceste evenimente istorice, pagini care pot completa cadrul memorialist al romanului *Înstrăinații*.

O iarnă la Chișinău este un excelent capitol al vieții de odinioară a Basarabiei. Atât cât își aducea aminte autorul, cu multe scăpări și neprecizii, dar neîntrecut prin redarea aspectului general al societății locale.

„Romanul“ propriu zis, începe abia dela capitolul al XI-lea, în care se vorbește despre Titi și Lenuța. Această fetiță este o închipuire a autorului, ca și Lenuța din romanul copilăriei lui Constantin Stere. Dimitrie Moruzi o pregătește, ca să-și explice prima căsătorie, care a provocat cearta sa cu părinții și plecarea din Basarabia. Până la acest capitol n'au fost decât memorii, pe alocuri roman-

țate, atunci când autorul nu-și aducea aminte sau nu vroia să spună adevărul.

Vizita prințului Constantin Moruzi la Paris și Petersburg dă prilej autorului să aducă în mijlocul acțiunii, pe fratele său, Alexandru (Andrei din roman). Povestirea, în legătură cu aceasta, devine și ea creată special, pentru a justifica atitudinea de mai târziu a fraților. Cu totul lipsite de realitate, sunt discuțiile dintre Constantin Moruzi, Katcov și Pobedonoshev, convorbire care, de sigur, niciodată n'a avut loc.

Printre paginile cele mai frumoase, alături de descrierea Chișinăului de altădată și a vieții la țară, apar amintirile despre familia Keșco, în care se naște verișoara autorului, Natalia, viitoarea Regină a Serbiei. Familia Moruzi se așează la Dănuțeni (Buzdugana din roman), pe malul Prutului, în fața conacului mamei-soacre a prințului Constantin, vestita cocoana Marghiolița Rosetti-Roznovanu, din Stânca. Iarăși, admirabile pagini despre Iași de pe vremea lui Cuza-Vodă și societatea contemporană.

În roman, apare și prințul Constantin Moruzi, ca să nu corespundă prea mult prototipului idealizat din roman, Mavrocosta, arătat în scriere drept cumnatul lui Moruzi. Găsim și o autentică descriere a conacului din Dănuțeni. Din ce în ce se conturează sentimentele autorului față de fratele său și, mai ales, față de soția acestuia. Vizita la Odessa, provoacă discuții inutile. Cu totul inexactă este descrierea eliberării din închisoare a studentului revoluționar Zamfir Ralli (viitorul Zamfir Arbure). Este adevărat că pentru aceasta a intervenit prințul Constantin Moruzi, dar întreaga povestire din roman nu corespunde realității. Apare aici chiar mama lui Ralli, care, într'adevăr, a murit cu vreo zece ani mai înainte.

Capitolul *Suferințele lui Titl*, prezentând reformele sociale ale vremii, este prea subiectiv, fiind în mare parte lipsit de elemente reale. Tot ce iese din cadrul familial și al vieții societății dimprejur, ar fi trebuit înlăturat, deoarece

partea „socială“ a romanului, prin aceste discuții pătimește, devine nu numai nălă, dar chiar în detrimentul scrierii. Ultimele capitole trec însă, chiar în partea familială, pe planul unei imaginații de romancier, încât ar fi trebuit înlocuite printr'o încheiere a redactorului unei ediții noi...

În tinerețe, Dimitrie Moruzi a fost invitat de mătușa sa, Profirița Keșco, la Odessa. Iată o pagină, ce-o publică Moruzi, despre Odessa de altădată :

„Orașul acela era departe de a fi pe atunci ceea ce este astăzi. Străzile erau tot largi și destul de bine pavate; trotuarele însă fiind lăsate pe seama proprietarilor, fiecare din ei își făcea părțica lui, după gustul și puterile sale. Destul să păzească alinierea bordurei, nivelul și materialul îl priveau...

„Străzile Richelieu, Ecaterina, de Ribas și bulevardul din fața mării, erau aproape ca și astăzi. Rar, însă, prăvăliile cele mai elegante erau în nivel cu strada. Pentru ca să ajungi la ele, urcai trei-patru și până la zece trepte și numai ajuns pe peron vedeai galantarul. Peroanele acelea mâncau și ele o bună parte a trotuarelor, iar noaptea, cu toată desimea felinarelor, pe stradă era întuneric. Pe bulevard, unde erau otelurile și palatele cele mai frumoase, vedeai prin ziduri găuri căptușite cu alamă, pe marginile cărora erau săpate următoarele inscripții : bombă franceză, bombă engleză. Erau amintirile bombardării orașului de către flotele aliate dela 1854.

„În celelalte străzi tot așa de largi și pavate, întâlneai mărețul palat al vreunui comerciant de grâne, de zece ori milionar; iar lângă el, cât ținea strada, alte clădiri uriașe de piatră, netencuite și cu ferestrele zidite; acestea erau magazinele de pâine. Sute și chiar mii de care cu produse, te orbeau și asurzeau cu praful și sbieretele ce le ridicau muncitorii. Apă n'avea orașul, dar fiecare casă avea cisterna ei și filtru, bându-se numai apă de ploaie. Cele mai de seamă străzi, aveau denumiri străine, ca: de Ribas, Richelieu, Langeron, Italiană, Franceză, Greacă etc. De pe

bulevard, privirea era mult mai frumoasă ca astăzi, pentru că marea, liberă de digurile actuale, venea să scalde în voie, micul paraclis așezat chiar la poalele uriașei scări de piatră, care se urca măreață până la bulevard, drept în fața statuei întemăietorului Odessei, ducele de Richelieu.

„Dar ce baluri se mai dădeau în palatele acelea! Ce lux!... Orașul fiind reședința generalisimului a patru corpuri de armată, numai lipsă de dănuitori nu duceai. Apoi, magistrați, funcționari, diplomați, un corp consular de carieră și onorar, foarte numeros, la care trebuiau adăugați comercianții cei mari ca de pildă: Grigore Marazli, primarul orașului, un biet nevoiaș, care abia de avea ceva mai mult de o mie de ruble venit... pe zi; Rodocanaki, ceva mai bogat decât cel dintâi; Rallis, care chiar în anul acela scoasese din cassa lui de comerț, treizeci de milioane de ruble, ca să cumpere proprietăți funciare, fără ca să-și micșoreze întru nimic afacerile“...

Bătrânul Alexandru de Ribas, încă nu demult, povestea și el despre faimoasele baluri la Manuc-Bei, Keșco, Sicard, Inglezi, Mavrocordat, Cantacuzino și alții, invitați, la rândul lor, la palatul prințului Voronțov, la contele Kotzebue, la primarii Novoselski și Marazli...

Reproducem de asemenea, poezia lui Dimitrie Moruzi :
Odessel, scrisă în Martie 1874 :

*Cu scara ta de piatră ce se coboară'n mare,
Frumoasă ești, Odesso, sub cerul tău senin,
Când niciun vânt n'adle apa-ți schimbătoare,
Și trista Mare Neagră adoarme 'ncet și lin !
Frumoasă-mi pari atuncea ! Mândră, strălucitoare,
Te uiți ca în oglindă pe valul adormit,
Bisericile tale voios lucesc la soare,
Mitreasă zâmbitoare, cu părul aurit.
Da ! mândră pari atuncea, privită d'inspre mare :
Cuprinzi ca'n două brațe corăbii și vapoare
Prin digurile tale mărețe, 'mpunătoare,
In albastreimea mării tăcută, visătoare !...*

REGINA NATALIA A SERBIEI

Primăvara anului 1941, de undeva din Sudul Franței sau din Paris s'a comunicat știrea morții foastei Regine a Serbiei, Natalia Obrenovici. Ziarele noastre au reprodus această știre, care a găsit un răsunet viu în țară, deoarece Regina Natalia era o Româncă și avea rude în România. Sfârșitul Reginei Natalia nu ne-a fost confirmat și, deoarece în decursul anilor s'a mai anunțat de mai multe ori decesul ei, rămâne de cercetat mai sigur dacă mai trăiește sau când a închis pe vecie ochii această Domniță fermecătoare a Basarabiei de altădată.

Domnița Natalia, sau cum i se zicea acasă: Dudu, se trăgea din vechea familie boierească din Nordul Moldovei, Keșco. Această familie s'a stins, dar din tulpina aceluiasi neam au mai rămas urmași, conții Wassilko din Bucovina.

Cel dintâi Keșco, Constantin, s'a căsătorit cu Irina, fata postelnicului Iani. Regina Natalia coboară direct din această Irină, a cărei soră, Teodora, s'a măritat cu Ioan Movilă, un pretendent la tronul Moldovei, socrul cronicarului Miron Costin, un străbun al lui Alexandru-Vodă Cuza. Dar ceea ce este și mai interesant, este faptul că din același Iani-postelnicul se trage familia moldovenească Buzne, din Basarabia. La Stănenii din județul Soroca, lângă biserică, găsind mormântul Principesei Maria Caragheorghevici, fata șatrului Nicolae Trohin și a soției sale, Victoria Buzne. Este o rudă dreaptă, așa dar, a Reginei Natalia. Moldoveanca Maria Trohin s'a măritat cu Principele Alexe, feciorul cel mare al Domnitorului Serbiei, Cara-Gheorghe, și unchiul Regelui Petru I al Serbiei, iar ruda ei, Natalia

Keșco, s'a căsătorit cu Milan Obrenovici, un alt Rege al Serbiei, dușmani de moarte și rivali în pretențiile lor la tronul din Belgrad.

La Zvorăștea, în județul Dorohoi, un străbun al Reginei Natalia, șătrarul Petre Keșco, a ctitorit, la 1782, o biserică. Și astăzi, țăranii își amintesc, în localitate, de „iazul Keșcului“.

Feciorul șătrarului s'a refugiat după pacea din Iași, la 1792, peste Nistru. Era stolnicul Ion Keșco. El s'a înapoiat în Basarabia împreună cu boierul Stavilă, un moș al marelui Mihail Kogălniceanu, și-a schimbat moșia Zvorăștea cu pământurile basarabene ale Moruzeștilor și s'a așezat acolo. Făcea negoț cu vite, pe care le trimitea la Viena. Odată, ajuns cu turmele de vite până la porțile capitalei imperiale, el și-a vândut marfa și s'a întors îndată acasă, fără să viziteze măcar „Viana“, orașul care trebuia să aibă un rol strălucit în destinele familiei sale. Stolnicul Ion Keșco odihnește sub o piatră de mormânt, în curtea mănăstirii Hâncu de pe valea Cogălnicului din Basarabia, unde a murit la 1817.

Văduva sa, Tarsița, fata spătarului Manolache Kostaki, s'a grăbit să se mărite a doua oară. Feciorul stolnicului, și el Ion, a slujit câțva timp în garda imperială, de unde a demisionat, având gradul de locotenent. Era un magnat al Basarabiei de odinioară, pe cât de mândru, despotic și bogat, pe atât de sgârcit. El a părăsit Sfatul Regional al Basarabiei, îndată ce Rușii l-au umplut cu funcționărișii lor neînsemnați. Umbla simplu, într'o trăsurică gospodărească, parcă sfidând pe parveniții care se plimbau în carete. Dar la piept ținea cusute într'un săculeț, sute de mii de ruble, încât, gras cum era, se zicea că în locul stomacului are un sac întreg cu bani. La Chișinău, de când s'au schimbat vremurile, venea rar. Prefera să-și petreacă viața la moșia Bujor, iar iarna se ducea la Iași, Viena sau la Odessa. Totuși, basarabenii l-au ales de câteva ori mareșal de județ al nobilimii, la Chișinău, Orhei și Soroca.

Ion Keșco avea doi copii, un fecior, Petre, și o fată, Victoria. Petre, a moștenit aproape toate latifundiile părințești. Era frumos, îndrăzneț, un adevărat erou al timpului său. Tânăr ofițer de husari, el a aflat că la Odessa a sosit Martînov, faimos prin împușcarea într'un duel a poetului Lermontov. Petre Keșco n'a găsit nimic mai bun de făcut decât să-l provoace și el pe Martînov la duel. A scăpat însă ușor, deoarece, nimerind în mâna dreaptă a adversarului, l-a făcut să tragă convulsiv în pământ. Keșco a mai avut un duel, în străinătate, cu un ofițer care s'a pronunțat ofensător despre femei.

Pe timpul războiului Crimeii, Petre Keșco a fost rănit în picior. Împreună cu Dimitrie Krupenski, Iorgu Sturdza și Dadu Filipescu, el era aghiotantul comandantului armatei, prințul Gorciacov. L-au internat la Iași, în palatul marelui boier Nicolae Rosetti-Roznovanu, din fața Mitropoliei. Vestitul doctor Russ l-a vindecat repede.

Dar în această ședere în palatul roznovănesc, Petre Keșco a cunoscut pe fata vitregă a stăpânului, Profirița Sturdza, fiica lui Beizadea Nicolae Sturdza, feciorul lui Ioan-Vodă Sturdza. Mama ei, cocoana Marghiolița, cea mai renumită castelană a Moldovei de altădată, în condiții romantice s'a măritat cu Rosetti-Roznovanu.

Poetul francez, Edouard Grenier, care s'a amoretat și el de Profirița, spune că tânăra întrunea farmecul mamei sale cu o adevărată frumusețe originală; se înfățișa mai cu seamă ca o fire aristocratică, fină și misterioasă: era poezia întrupată. Profirița suferea însă de oțică.

Dragostea tinerilor nu găsi piedecă. O nuntă ca'n poavești făcu boierul basarabean, risipind o avere întreagă. Deși era vară, se zice că mireasa a fost dusă la biserică cu o sanie-scoică trasă de reni. Iar în locul zăpezii, tot drumul a fost aranjat cu zahăr pisat, care a servit mult timp drept deliciu țăranilor dimprejur.

„Perechea aceasta — scrie romancierul Dimitrie Moruzi, nepotul de soră al Profiriței Keșco, — era atât de fru-

moasă în gingășia și strălucirea ei, încât chiar în mijlocul protipendadei moldovenești, atât de bogată pe atunci în frumuseți de tot felul, părea coborită din lumea basmelor“.

Soții Keșco au plecat la Florența. Din când în când se întorceau la Iași, în palatul cocoanei Marghiolița. Vara petreceau la moșie, în Basarabia, sau la Odessa, în palatul Marazli. Colonelul Petre Keșco avea o singură pasiune: dansul. Pregătindu-se pentru un bal de carnaval, la 1865, el a murit subit. Vreo nouă ani mai târziu, la Geneva, a încetat din viață și soția sa.

Profirița fiind suferindă, soții Keșco călătoreau adeseori prin Europa, oprindu-se pentru ședere mai îndelungată la Florența. Acolo, la 2 Mai 1859, s'a născut fiica lor, Natalia, viitoarea Regină a Serbiei.

Era din copilărie ambițioasă și mândră. Întrebată de prietene, pe când se juca cu ele, ce ar fi dorit să ajungă, fetița a răspuns scurt: „Regină!“ Totuși, mulți ani în urmă, la Biarritz, aceeași femeie zicea: „Coroana nu mi-a adus fericire“.

Natalia Keșco a rămas de mic copil orfană. Treburile familiale le conducea unchiul ei, prințul Constantin Moruzi, iar creșterea copiilor era lăsată pe seama soției sale, prințesa Catinca, și ea o fată a faimoasei cocoane Marghiolița, din Iași. La Bujor, apoi la conacul din Dănuțeni, de dincolo de Stânca Roznovăneștilor, pe malul Rautului, și-a petrecut copilăria viitoarea Regină. Venea deseori la Iași bunicii sale, la Chișinău, se ducea la Odessa, unde într'un minut cavou erau înmormântați părinții săi, și la Viena, orașul visurilor fermecătoare ale întregii lor familii.

La o reprezentație de gală, la Viena, Natalia s'a întâlnit cu Prințipele Milan al Serbiei. Era fiul unei Catargi, Maria, vestită și prin rolul pe care l-a jucat în viața lui Cuza-Vodă. Maria Obrenovici, prin familia Balș, era vară cu prințesa Catinca Moruzi. Femeile s'au înțeles repede și Natalia urma, în curând, să se mărite cu vărul ei, Prințipele Milan al Serbiei. Frumusețea tinerei basarabence, se

zice, a produs o impresie profundă asupra Principelui, dar și mai impresionantă a fost averea ei fabuloasă. Unii din miniștrii săi ar fi dorit căsătoria Domnitorului cu o reprezentantă a unei Case Regale, dar moartea fratelui Nataliei, Mimi Keșco, ce-a urmat în iarna anilor 1876-1877, a împăcat pe toți, deoarece dota ei s'a mărit și mai considerabil. Periodicele vremii cântau frumusețea tinerei Domnițe și opinia publică considera că Principele a făcut, prin această căsătorie, o partidă bună.

Prințul Moruzi era însă prevăzător: logodna a avut loc îndată la Viena, iar într'o Duminică — la 17 Octombrie 1875, — în catedrala din Belgrad, s'a oficiat cununia Domnitorului Serbiei. Mireasa s'a prezentat într'o rochie albă, închisă, purtând în păr o mică coroană de mărgăritare. O însoțeau familiile Moruzi și Catargi, de față fiind și o delegație specială, trimisă din România. Serviciul divin s'a lungit. Când soții urmau în timpul ceremoniei pe Mitropolit, trena Domniței s'a încurcat, din cauza unui servitor neindemânatec; sora mai mică a Nataliei a scos lumea din încurcătură, eliberând trena rochiei, și cu mândrie a dus-o mai departe. Totuși, s'a observat acest semn prevestitor de nenoroc pentru Domniță. În palat, prințesa Tamaș prezenta tinerei Suverane pe doamnele dela Curte. Bătrână de 85 ani, uitase numele tinerelor doamne, provocând ilaritate în asistență.

Așa s'a terminat acea zi fericită din viața moldovenei Natalia Keșco, ajunsă Suverana Serbiei. Domnița a cucerit prin farmecul ei tânăra Curte, înviorând viața cam primitivă a Belgradului, care mai purta unele reminiscențe ale ermitajului oriental. Un an mai târziu, la 14 August 1876, s'a născut moștenitorul tronului, Alexandru. Natalia a mai avut un fiu, Sergiu, care a murit copil.

Milan n'a rămas totuși prea credincios soției sale: el schimba tot așa de des miniștrii, ca și amantele. La 6 Martie 1882, Serbia a devenit regat, iar Natalia, Regină. Viața ei familială a ajuns însă insuportabilă, cu atât mai mult, cu

cât tânăra femeie, fiind foarte ambițioasă, căuta să joace un rol însemnat în destinele țării. Regina înclina spre partidul opoziționar soțului, devenind din ce în ce mai populară, deoarece Milan atrăgea asupra sa nemulțumirea generală. Intr'un memoriu de mai târziu, Natalia scria că nu mai putea ascunde lacrămile sub masca unui surâs.

Scandalurile dela Curtea Regală din Belgrad furnizau nenumărate subiecte revistelor umoristice ale Europei. La un bal, când Regele a vrut să apară în prima pereche a dansului cu o curtezană, s'a produs un scandal enorm. Milan era aproape odios, iar opoziția s'a grupat și mai strâns în jurul Reginei. El a preferat s'o îndepărteze cât de curând din Capitală. La 1887, între soți s'a iscălit o înțelegere, Natalia părăsind hotarele Serbiei și ducând în străinătate pe micul Principe Alexandru. La despărțire, Regele consimți ca Regina să poarte grija de creșterea copilului, în Franța și în Germania. Ea avea dreptul de ședere în țară numai în timpul verii.

Înțelegerea nu era privită de ei serios — scria mai târziu Natalia. — Milan, demult timp făcea o politică filo-austriacă, pe când Natalia, fată de colonel rus, era considerată adeptă a politicei filo-ruse. Văzând popularitatea ei crescândă, chiar în ostracizare, Regele a propus un acord nou. El ținea ca feciorul să-l însoțească într'o călătorie în Ungaria. Regina s'a mutat din Baden la Florența, intenționând să vină la Belgrad. Rugată să mai zăbovească la Wiesbaden, șase săptămâni au trecut în negocieri. Intre timp, Mitropolitul Mihail a fost înlăturat, trei ministere ne-supuse au fost disolvate și, la 12 Octombrie 1888, noul Mitropolit, Teodosie, confirmă divorțul cerut de Rege. Încă la 30 Iunie, la Wiesbaden, Regina refuză să primească pe trimișii lui Milan, Episcopul Dimitrie și generalul Protici. Totuși, cu ajutorul poliției locale, generalul a smuls cu forța din brațele mamei, pe micul Principe. Aceasta, Natalia n'a iertat niciodată Împăratului Wilhelm II.

Dar, în Februarie anului următor, Milan a trebuit să

abdice. El a numit o regență a lui, în persona lui Ristici, Protici și Belimarcovici. La sfârșit de an, Natalia s'a înapoiat la Belgrad.

Regența s'a opus întrevederii ei cu Regele Alexandru. Ea a înaintat un memoriu parlamentului, cerând dreptate, „dacă mai există dreptate în această țară“. Parlamentul și-a exprimat incompetința, dar Sinodul anulă divorțul. Guvernul lui Pașici votă în parlament o lege, prin care părinților Regelui li se interzicea venirea în Serbia. În noaptea de 6 Mai 1891, Regina, escortată de armată, a fost silită să părăsească pentru a doua oară copilul și țara.

La Paris, ea publică *Mémoires de Nathalie, Reine de Serbie*, iar la Petersburg scoate o nuvelă autobiografică: *Mama*, în care zugrăvește calitățile unei mame despărțite de fiul ei. Doi ani mai târziu, Regele Alexandru — Sașa al ei — preia conducerea țării și retrocedează drepturile mamei sale, a cărei influență ajunge la apogeu. Regina Natalia își petrece viața mai mult la Biarritz, în vila sa „Sachino“. Sașa vine adeseori s'o viziteze. O decepție profundă produce descoperirea unei legături a tânărului Rege cu doamna ei de onoare, Draga Mașin, o femeie de rând și în vârstă. O ceartă izbucnește. Draga Mașin e izgonită cu dispreț, dar pleacă și Regele.

O ruptură nouă se produce între mamă și fiu. Cunosând caracterul nestatornic al lui Milan, Natalia așteaptă aceeași reacție și la Sașa. Cu atât mai greu Regina primește o lovitură: căsătoria Regelui Alexandru cu favorita, căci ea proiecta să-l căsătorească cu o Mare Ducesă a Rusiei, fata Marelui Duce Vladimir.

Regele Alexandru, ca și tatăl său, devine din ce în ce mai nepopular. Atitudinea rudelor soției sale — a familiei Lunievitza — provoacă o indignare în mijlocul Sârbilor. Ofensa Curții rusești nu trece fără urmări. După ce i s'a promis o întrevvedere cu Împăratul, la Livadia, în Crimeia, în ultimul moment i s'a comunicat refuzul Împăratului de a-l primi. O conspirație se formează în mijlocul ofițerimii.

Intr'o noapte de Iulie a anului 1903, conspiratorii forțează porțile palatului, găsesc cu greu pe Rege și Regină într'o garderobă, și-i omoară în mod sălbatec.

La Biarritz, din balcon, — povestește Monseigneurul Vladimir Ghica — Regina Natalia aude strigătul vânzătorului de ziare. Iată, în fața ei, în salon, acest vânzător îi întinde gazeta. Încă doi pași, și Regina cade zdrobită de durere. De atunci, ea n'a mai venit la „Sachino“. A trecut la catolicism, retrăgându-se într'o căsuță: „Solitude“, din mănăstirea Notre-Dame de Sion, din strada Assas 84, din Paris. Crăhul băncii Rotschild i-a redus simfitor averea. Din ceea ce i-a rămas, ajuta pe săraci și pe refugiați. Trăia singuratecă, vizitând doar pe vechea sa prietenă, Maria Manuc-Bei.

Când în anul suirii pe tron, noul Rege Petru I al Serbiei a emis niște mărci jubiliare, reprezentându-l alături de ascendentul Dinastiei, Cara-Gheorghe, deodată s'a descoperit că între portretele lor, neobservată, s'a strecurat masca de gips a nefericitului Alexandru Obrenovici. Acest truc l-a făcut prietenul ex-Reginei, gravorul Mouchon. Era singura răzbunare, mică, dar semnificativă...

Bătrâna Regină a văzut sfârșitul tragic al lui Alexandru Caragheorghevici, ucis la Marsilia. Multe a văzut bătrâna Regină, dar probabil că trăia numai din amintiri. Se gândea poate la ogorul părintesc de pe moșia Bujor, la malul Prutului din Dănuțeni, unde cânta lăutarul Lemiș, la palatul bunicilor săi din Iași. Regina Natalia, Domnița visătoare, care vreme îndelungată a făcut să strălucească numele ei de boieroaică română, s'a afundat în trecut, ca o stea care s'a stins în depărtare, pe cer..

CONSTANTIN STAMATI-CIUREA

Viața lui Constantin Stamati-Ciurea este un roman interesant, pe care spațiul restrâns al unui articol nu ne îngăduie să-l dezvoltăm. Tânăr de elită, el cutreiera nu numai saloanele mondene ale întregii Europe, dar menținea și legăturile cu fruntașii iluștri ai culturii, fiind discipolul, prietenul sau apreciatul corespondent al unor oameni ca Alexandru Humboldt, D. F. Arago și alții. Scriitor în patru limbi și om de știință, a cărui erudiție îi deschidea larg porțile societăților savante și literare ale capitalelor europene, era totuși un bretteur vestit, isprăvile lui romantice răsunând pe vremuri și mai puternic decât faima scrișului. Pecetea unui duel i-a rămas întipărită în partea dreaptă a feței: se zice, un conte francez a promis să-i scoată ochiul drept. Contele n'a nimerit cu doi centimetri, rivalul său fiind un țințaș mai isteț.

La 1888, Constantin Stamati-Ciurea și-a tipărit *Opurile dramatice*, dăruind volumele Societății „Armonia” din Cernăuți, de sub președinția lui Eudoxiu Hurmuzaki. Din prefața Societății, la primul volum, aflăm că în vârstă de 12 ani, la 1840, viitorul scriitor a fost trimis la Paris, unde a absolvit liceul, studiind apoi dreptul, filosofia și științele naturale. Intrând în diplomatie, Constantin s'a întors iarăși la Paris, în calitate de atașat al ambasadei ruse, trecând mai târziu la Londra și Berlin. În diplomatie n'a rămas decât vreo doi-trei ani, primind apoi postul de funcționar cu însărcinări speciale pe lângă general-guvernatorul din Odessa. În această calitate, a participat la delimitarea hotărului sudic al Basarabiei, în 1856, când trei județe s'au

retrocedat Moldovei, Stamati-Ciurea servind cauza istorică prin actele din arhiva tatălui său. De altfel, în 1850, în volumul II al „Notițelor Societății de istorie și antichități din Odessa“, a apărut primul său articol: *Despre Basarabia și cetățile ei vechi*, iscălit „C. Stamati“, încât mult timp nu s'a știut, care dintre cei doi C. Stamati—tatăl sau fiul — era autorul.

Din scrierile lui C. Stamati-Ciurea putem stabili că el a vizitat și mai târziu străinătatea. La 1853, îl găsim la Odessa. Vorbește despre Paris și Berlin, pe la anii 1859—1860 vizitând cu logodnica sa Spa, în Belgia, apoi iarăși venind la Berlin, Nice, în Austria și alte țări.

Indrăgostit pătimaș de una din cele mai frumoase femei ale vremii, Maria Fischer von Albach (1839—1899), el se căsătorește cu ea la 1860 și se așează la conacul din Caracușeni, din județul Hotin. Aici, moșierul și-a clădit o frumoasă casă în stil „Louis XV“, înconjurată de un parc, înzestrat de grădinari francezi, cu serele pline de flori și plante rare. De altfel, crescut sub influența ideilor lui Rousseau, proprietarul însuși era un botanist distins, scrisului său aparținând: *Schîța puterii vegetale din Basarabia*.

La Caracușeni, primul în această provincie, Stamati-Ciurea s'a ocupat de fotografie. De asemenea, el a instalat acolo un mic observator astronomic și meteorologic, fiind apreciat în cercurile oamenilor de știință pentru comunicările din aceste domenii. El îngrijea, ca medic, țărănimea din împrejurimile moșiei. Era un pictor excelent; tablourile sale le-am admirat la nepoții săi. Dar mai cu seamă vânătoarea — era unul din cei mai renumiți vânători din Basarabia — pasiona pe acest bărbat cu preocupări multilaterale.

C. Stamati-Ciurea începe să scrie din tinerețe, dar nu publică. În schița sa : *Istoria unei muște*, el își aduce aminte de „caiete de încercări date uitării...“, găsind „amestecate felurite hârțoage, proiecte de piese de teatru, felurite începuturi de nuvele, încercări de poezii...“ Ca și Dumas, Zola,

Daudet, Maupassant și alți prozatori, el a început cariera sa literară scriind versuri.

Am văzut, apoi, articolul istoric din 1850, scris sub influența prea vădită a tatălui său, poate prelucrat numai, dar pe care îl retipărește mai târziu ca fiind articolul său. El nu-l pomeneste însă ca un început. De asemenea, nici cealaltă scriere: *Mémoires d'un de mes voyages en Russie* (1852), amintită în *Caleidoscop literar*. Inceputurile scrisului său, Stamati-Ciurea le leagă de o vânătoare, povestindu-le în *Introducerea* la volumul *Răsunete din Basarabia* (1898) :

„Renumiții autori Turghenev și Gogol au descris cu maestra lor peană vastele stepe ale patriei lor. Turghenev în *Memoriile unul vânător* și Gogol în *Taras Bulba*. Aceste admirabile opuri ce le-am citit încă în tinerețele mele, m'au îndemnat să scriu și eu impresiunile mele de vânătoare, săvârșite de mine în tovărășie cu mai mulți amici ai mei, prin Basarabia, patria mea mai restrânsă, începând dela Chișinău și cutreierând stepele bătrânului Bugeac până la gurile Dunării.

„Descrierea primei mele excursiuni vânătoarești, publicată în anul 1853, a întâmpinat la cititorii din centrul imperiului cea mai călduroasă primire. Rușii din Basarabia, din contra, mi-au arătat fățiș animozitatea lor, găsind, se vede, îndrăzneală încercarea unui mămăligar, — precum binevoiesc ei a ne numi — de a umbla pe căile eroilor literaturii lor. Aceeași întâmpinare ostilă a aflat-o mai târziu, chiar la boierii români din Basarabia, comedia mea *Cometa dela 1853*, prin care biciuiam deplorabila educațiune ce se dă copiilor noștri, lăsați pe mâinile unor servitori ignoranți.

„Eu însă, fără a da acestor ostilități locale cea mai mică atențiune, am urmat calea apucată, publicând în decurs de 30 ani, o serie de piese teatrale, nuvele, fabule etc. Unele din opurile mele dramatice au fost jucate cu succes pe scenele celor mai însemnate orașe, iar prin

drama mea *Moartea lui Lermontov*, publicată în 1884, pe care criticii o aranjează printre opurile clasice, eu, cu toate că reprezentarea ei a fost interzisă de censură, am obținut titlul de membru onorar al Academiei din Moscova (ședința dela 25 Mai 1885).

„Dedicându-mă literaturii, n’am vânat gloria sau profitul. Am scris, pentrucă-mi plăcea a scrie. Singurul impuls a fost inspirația ce-l cuprinde pe omul cult în zorile tinereței sale. Această flăcără cerească, ce revarsă dulcea ei lumină peste primăvara vieții omenești, cu toate că se stinge la bătrânețe, ne urmărește încă și atunci ca lumina unei stele ce se pierde în albastrele depărtări. Activitatea inspirației nu poate fi încătușată nici de vreo forță apăsătoare, nici de goala mizerie; acest adevăr l-au dovedit mulți poeți nenorociți de prin mansardele lor întunecate. Am scris, deci, neputând rezista.

„Opurile mele cele mai multe le-am publicat în limba rusă, pentrucă am fost crescut și deprins cu această limbă, a cărei bogăție și elasticitate permite exprimarea oricărei idei în modurile cele mai variate. Spre a nu depinde de aspra censură rusească, am publicat unele scrieri în limba franceză și germană, la Viena, în editura lui Reiss (1880). Ziarele vieneze „Le Danube“ și „Neue Freie Presse“ au analizat în modul cel mai amabil aceste lucrări. Mai ales sunt recunoscător d-lui dr. Marzini, pe atunci prim-redactor al gazetei „Le Danube“, pentru binevoitoarea-i critică.

„Ce s’atinge de scrierile mele în limba română, îmi era imposibil a le scoate la lumină. În toată Rusia nu exista o tipografie română, și eu, fiind lipsit de orice relațiuni cu Regatul Vechiu, nu le puteam așa lesne publica în România. Abia după încuscrirea mea cu decedatul Arhiepiscop și Mitropolit al Bucovinei și Dalmației, dr. Silvestru Morariu-Andrievici, îmi pusese ilustrul prelat tipografia sa la dispoziție, oferindu-mi astfel posibilitatea de a tipări o parte din manuscrisele mele în limba mea maternă. Înalta distincțiune ce-mi făcu M. S. Regele României,

conferindu-mi în anul 1895, pentru scrierile mele literare, medalia „Bene Merenti“, m'a încurajat să iau deciziunea, ca pe viitor, cât mă vor sluji încă puterile mele intelectuale, să mă consacru exclusiv literaturii române.

„Poate că limba din scrierile mele române va face asupra cercurilor noastre literare, mai ales însă asupra supremului nostru areopag literar de pe malurile Dâmboviței, o stranie impresie. N'am putut scrie altminterea. Limba română rustică, precum o vorbește poporul nostru din Basarabia, a fost singurul izvor din care m'am adăpat; nicio școală populară măcar; am fost și sunt o insulă solitară în imensul ocean al slavismului. Mai mult nu zic.

„Ofer iubiților cititori români în aceste pagini, scrise fără nicio pretenție, narațiunea unei vânătoare prin Basarabia. Doresc ca amintirile mele să dea vânătorilor români, care nu cunosc încă Basarabia, o idee despre bogățiile, ce le-a conținut acest binecuvântat petec de pământ, înainte cu 40 de ani, bogății ce azi sunt dispărute, lăsând în memoria încărunțiților băștinași impresia unui vis fermecător“.

Precum observăm din șirul lung numai al operelor ce am avut prilejul să le citim, C. Stamatii-Ciurea a scris drame, comedii, nuvele, fabule, impresii etc. Deși operele dramatice ale scriitorului basarabean au reușit să fie montate pe scenă, la Chișinău, Cernăuți ș. a., totuși le considerăm inferioare nuvelilor, care au apărut în două-trei ediții. În ce privește fabulele, ele sunt caracteristice prin oglindirea unor întâmplări sociale și politice contemporane.

Primele piese dramatice, despre care ne vorbește istoricul A. Zașciuc, că au fost reprezentate în decada VI-a a secolului trecut, la Chișinău, același autor afirmă că ele s'au scris în colaborare cu un alt valoros, dar foarte puțin cunoscut literat basarabean, Nicolae Gherbanovski.

Scriitorul Nicolae Gherbanovski a fost un folklorist român. Spre deosebire de Alexandru Hăjdeu, el a cules folklorul autentic românesc, înscriind în aceeași epocă poeziile poporane moldovenești. Așa dar, mai mult decât Hăj-

deu, el merită titlul de cel dintâi folklorist român. Absolvent al seminarului teologic din Chișinău, Gherbanovski a publicat la Chișinău, la 1833, nuvela istorică moldovenească: *Capul lui Balazld*. La 1838, a apărut: *Valea Albă* (titlu românesc), iar la 1840, legenda istorică moldovenească *Hagl-bel*. În decadele a V-VII-a, el publică articole și poezii în „Curierul Odessei” și „Buletinul Regional al Basarabiei”.

Constantin Stamati-Ciurea apare într-o perioadă când numai un geniu putea să intre în literatura clasică rusească. În același timp, dacă Stamati-Ciurea ar fi început să-și tipărească opera în românește, încă din anii 1850—1854, de sigur, că el ar fi fost considerat și astăzi unul din promotorii scrisului în istoria culturii românești, ce n’a ajuns încă pe atunci la completa ei înflorire. Era totuși apreciat, ca un scriitor regional.

Scrisul lui Stamati-Ciurea e limpede, bogat în cuvinte și imagini, arătând o vastă cultură a autorului. Scriitorul cizelează stările sufletești ale eroilor, rămânând mai totdeauna narativ. Umorul său este pronunțat, ironia fină, critica uneori vehementă. În piese dramatice caută efecte de scenă și, dacă din punctul de vedere al actualității, uneori nu reușește, atunci trebuie să ne amintim de epoca și posibilitățile de scris restrânse ale autorului.

Lucrările românești ale scriitorului nostru s’au publicat în cinci volume:

I. — *Opuri dramatice*, volumul I, 402 pagini, Cernăuți, 1888, tipografia Mitropolitului Silvestru.

II. — *Opuri dramatice*, volumul II, 251 pagini, apărute la 1893, la aceeași tipografie, conținând patru piese.

III. — *Insula Sagalin*, țara misterioasă a exilaților, roman contemporan, ca apendice la opul lui Kennan (244 pagini); a apărut la aceeași tipografie din Cernăuți, la 1894. Este cel dintâi roman polițist din literatura noastră, afirmă istoricul literar Petre Haneș.

IV. — *Caleidoscop literar*, fantasii, suveniri și episoade

(481 pagini), s'a tipărit și el la tipografia Mitropolitului Silvestru, la 1895.

V. — *Răsunete din Basarabia* (277 pagini), apare la Cernăuți, chiar în anul morții autorului, la 1898, în editura lui H. Pardini.

În *Convorbiri Literare* din 1 Septembrie 1897 a apărut o recenzie elogioasă, semnată: Pollux, prezentând volumul *Caleidoscop Literar*. Totuși, recensentul însuși a făcut constatarea că volumul acesta n'a provocat un interes prea mare în lumea cititoare. Aceasta a trezit un răspuns vehement al scriitorului bucovinean Mihail Teliman, care în două numere ale ziarului „Patria” din Cernăuți, publicând și un extras în broșură, învinuiește pe cititori de străinism, elogiind pe Stamatî-Ciurea, — „spirit vast și multilateral, poet, istoric, etnograf, mitolog, critic, ce urmărește cu atențiune orice manifestare de viață a poporului nostru, ba chiar politic și pedagog... El stă în strânsă legătură cu însuși fundamentul vieții poporului românesc din Basarabia, iar scrierile sale sunt în același timp de o originalitate nepătată și cristalizează în ele toate gândurile nobile ale unui suflet umanitar”.

În arhiva familiei Stamatî se păstrau scrisorile Mitropolitului Silvestru Morariu-Andrievici către cuscru său. Încă după apariția primului volum al *Opurilor dramatice*, Mitropolitul scria:

„Iată de câteva săptămâni de când adecă tomul I al operelor dv. dramatice a ieșit din tipar, citindu-l cu mult interes și deosebită plăcere, ni-am petrecut spiritualmente cu persoana dv. Vă felicit din toată inima, ilustrissime, cu această lucrare de valoare eminentă în literatura românească, o valoare care nu este efemeră, ci durabilă pentru tot viitorul. Acest op literar care are însemnătate cu atât mai mare, deoarece autorul lui genial este un Român ilustru basarabean, nu numai că convinge lumea de acum, ci el va sta întru mărturie pentru tot viitorul, că în Basarabia nu s'au stins luminile românismului, ci flacăra acestor

lumini literare strălucește și spre mângâierea Românilor de prin celelalte țări și ale lumii noastre române. Vă asigur prea onorate cuscre că, cu publicarea acestor opuri dramatice v'ați făcut un monument, carele va fi și succesorilor familiei dvs, spre mângâiere și mândrie, și este de dorit ca să le fie și spre imitare, ceea ce se va împlini, dacă fiii dvs. le vor citi neconținut, ca să se îndeletnicească, pentru că așa făcând, vor deveni fii vrednici ai preavrednicului părinte, și așa familia Stamati va fi și în viitor un reprezentant al românismului basarabean. Dumnezeu să vă susție întru viață îndelungată și să vă dăruiască sănătate și virtute ca, continuând cu lucrările dvs., să conferiți la întărirea și înflorirea literaturii române“.

De sigur, însă, mai competente, din punctul de vedere al criticei de astăzi, sunt cele scrise de Constantin Gane :

„Fiul lui (Costache) Stamati, Constantin și el, a scris drame și comedii, adunate, târziu, în două volume elegante. Opera literară a acestuia este departe de a merita uitarea cu care a fost învăluită. În comedii a fost, poate bine, poate rău, însă pentru vremea când a scris, înapoiat. Dar în drame întrece pe mulți începători, care se produc, în veacul al XX-lea, la Teatrul Național din București“.

Consacrat scrierilor și cercetărilor, sfârși zilele sale Constantin Stamati-Ciurea, înconjurat de familie, la Caracușeni. Cu toate că s'a dedicat scrierilor, cu o pregătire nu a unor Bouvard și Pécuchet, totuși avea și cunoștințe practice de moșier, care îi permiteau să conducă o gospodărie model. El se ferea, însă, de sgomotul unei activități publice, renunțând, de pildă, să candideze la maresșalatul nobilimii. Ii era prea scumpă liniștea sa de scriitor. Inceță din viață la 2 Februarie 1898, la orele 11 seara, în urma unei boale îndelungate. A fost înmormântat în mausoleul din Caracușeni.

...„Nimic mai interesant în viață, decât moartea“...

Mihail și Nicolae Stamati

Scriitorul Costache Stamati a fost căsătorit de două ori. Pentru a doua oară el s'a însurat, la 1837, cu Sultana Gafencu, fiica boierului bucovinean Andrei Gafencu, ctitorul bisericii din Banila. Era o femeie foarte bună, încât s'a arătat chiar risipitoare, achitând din zestrea ei datoriile fraților, iar restul împrumutând surorii sale, Safta Zotta. Continua și mai târziu să ctitorească biserica din Banila, fiind o darnică donatoare a Catedralei din Cernăuți, ceea ce a semnalat, într'o adresă specială de mulțumire, la 1869, Mitropolitul Eugen Hacman al Bucovinei.

Din căsătoria Cavalerului Stamati cu Sultana s'au născut următorii copii: Mihail, la 6 Septembrie 1838, Smaranda, Nicolae, la 11 Ianuarie 1851, la Ocnîța, și Elena. În curând, pe de o parte din cauza activității filantropice a Sultanei, iar pe de altă parte, din pricina caracterului prea despotice al Cavalerului, soții s'au înstrăinat cu totul.

Mihail Stamati a făcut liceul regional la Chișinău, absolvindu-l la 1856, premiat cu medalia de aur. Licența, a luat-o la universitatea din Kiev. După moartea tatălui său, tânărul a ajuns tutor al fratelui și al surorii sale mai mici, iar la 1872, tutor al fetei lui Alexandru Hâjdeu, din a doua căsătorie — cu Nadejda Tumanov, Alexandrina, decedată la 1938 la Hotin, în vârstă trecută de 80 de ani.

Pe Nicolae și Elena, Mihail Stamati i-a trimis să studieze la Viena, unde Nicolae a ajuns laureat al facultății de filologie, iar sora sa a absolvit conservatorul. Ea s'a măritat cu Nicolae Gafencu din Bucovina. În cele din urmă, așezată la Bălți, Elena a murit acolo pe la începutul revoluției ruse, locuind la hotelul Popov.

La conacul dela Ocnîța, Mihail Stamati a adunat o bibliotecă și mai mare decât a tatălui său, aducând aici ceea ce a rămas de pe urma lui Alexandru Hâjdeu. Dar, preocupat de știință și literatură, precum și de educația copiilor, el n'a știut să administreze prea bine moșia, încât

în urma unei ipoteci de export de cereale, acești Stamati au fost ruinați de colegul de clasă al lui Mihail, bancherul Chiriac Leonard. Averea părintească distrusă, i-a rămas numai un proces cu Leonard, proces care a indignat opinia publică a întregii Basarabii, și s'a terminat cu fiul lui Leonard, Alexandru; acesta s'a împăcat cu Nicolae și Elena, achitându-le drept despăgubire, pe la 1912, vreo 80.000 ruble.

Mihail Stamati n'a ajuns însă să vadă vremurile mai bune. Timpul din urmă al nefericitei sale vieți, acest fecior al Cavalerului Stamati, l-a petrecut în calitate de „marker“ la biliardul Clubului Nobilimii din Chișinău. Tristă paralelă: el a început viața visând la patriotism și luptând pentru libertatea Poloniei, când într-o fugă dela o ședință conspirativă — prin fereastră — și-a rupt un picior, terminându-și existența pe drumuri, irosind talentele și cultura, pentru a-și apăra până la nebunie ogorul părintesc din Ocnîța. Ultima haină și-a vândut-o, ca să continue procesul la Senat, la Petersburg. A murit în Aprilie 1907, la spitalul Central din Chișinău.

Ruina fraților Stamati și procesul lor continuau de o vreme așa de îndelungată, încât viața lor de moșieri de altădată nimeni nu o mai ținea minte. În „ghirlanda balurilor hotiniene“, care se țineau lanț în conacurile din Nordul Basarabiei, începând din luna Iunie a fiecărui an, frații apăreau totuși într-o „caretă“, dar trecând dintr'un conac boieresc într'altul, erau adeseori nevoiți să doarmă în colibe, fără să aibă o casă a lor. Raporturile dintre ei rămăneau însă aceleași, mai ceremonioase decât la Curtea lui Ludovic al XIV-lea, cel mic păstrând un respect deosebit față de cel mare. Ascultând convorbirile lor puteai repeta cuvintele lui Taine, care spunea că *l'art de converser* a lui Turghenev îi amintește saloanele parisiene din secolul al XVIII-lea.

Dela început, Nicolae Stamati n'a avut curajul să părăsească Ocnîța și vreme de 12 ani a locuit într-o casuță țărănească, unde covoarele neprețuite și biblioteca erau

singurele rămășițe vizibile ale boieriei „conășului Colea”. Dar în firea fraților mereu trăia spiritul aristocratic și limba lor „franțuzască”, cultura și politețea lor, nici în cocioabe nu lăsau de dorit un salon. Venind la bal, Mihail, care era un excelent dirijor de dansuri, oprea îndată orchestra, ordona să cânte o mazurcă și, invitând la dans pe stăpâna casei, își demonstra talentele de urmaș al Principelui Ghe-dimin al Lituaniei, cum pretindeau frații, coborînd pe mama lor din knejii Gassejko. La mese mari și la înmormântări, același Mihail venea cu discursuri lungi, povestind frumoase amintiri despre Basarabia de odinioară. Frații Stamatî erau vestiți prin excentricitate, dar și stimați pentru cunoștințele lor largi, mai cu seamă Nicolae, poreclit: *hronologia ambulantă*.

Nicolae Stamatî avea un mare dar de actor, apreciat în tinerețea lui pe scena Teatrului Național din Berlin. În Basarabia, el nu-și arăta însă talentul, cariera de actor nefiind compatibilă — după părerea sa — cu demnitatea de nobil. Era membru al Societății Filarmonice din Iași. În urma călătoriei sale, la 1885, în România, și a cunoștinței personale cu poetul Vasile Alecsandri, Stamatî a tradus unele poezii ale acestuia, publicându-le în periodicele din Chișinău: „Curierul Basarabiei” și altele. Despre aceste poezii scrie, la 1923, profesorul Ștefan Ciobanu :

„Suntem informați că fiul lui Costache Stamatî, octogenarul Nicolae Stamatî, care și astăzi locuiește în Bălți, are un număr însemnat de poezii, pe care nu le-a publicat și despre care noi știm încă de pe vremea țarismului”.

Poeziile sale le recita și în salonul Sofiei Catargi, din Chișinău.

După 12 ani de trai nevoiaș la Ocnița, Nicolae nu mai era în stare să zăbovească și ducând câteva volume de genealogie și un geamantan cu documente, el a plecat la Bălți. Între anii 1902—1910, nobilimea l-a aranjat ca membru al tutelei din ținutul Soroca-Iași (Bălți), încât cu aceste modeste mijloace, ultimul fecior al Cavalerului Sta-

matî își sfârșea zilele într'o cămăruță a hotelului Sîrbu din Bălți. Pedant, dar plin de bunătate și bunăvoință, naiv în viață ca Flaubert, nu putea să nu înduioșeze pe cei dimprejur. Român, mândru de meritele tatălui său, el nu s'a bucurat totuși de nicio favoare, după Unire. Bătrân, ca să-și dobândească existența, a trebuit să intre translator la Tribunal. Nu l-a ajutat nimeni, căci nici el n'a înțeles să apeleze la cei dimprejur. A murit în același modest hotel, pe la 1923—1924.

Rudele care au venit, n'au găsit nici măcar conținutul geamantanului său cu documentele părintești și nimeni n'a semnalat moartea acestui linguist, cunoscător a vreo zece limbi, printre care latina, ebraica și sanscrita, enciclopedist și unul din promotorii literaturii românești în Basarabia.

Leonida Stamati-Ciurea

Cel mai însemnat fecior al scriitorului Constantin Stamati-Ciurea a fost Leonida Stamati-Ciurea, un sincer patriot român, născut la 1867 și care a moștenit și el darul de scriitor al acestei dinastii literare din Basarabia. Omul acesta, înzestrat cu o cultură excepțională, era însă o fire ciudată și excentrică, închisă și departe de a fi populară.

Studiile liceale, Leonida și le-a făcut la Viena, iar Academia politehnică la Riga, unde a participat în corporația studențească „Fraternitas Arktika“. Examenele de absolvire, candidatul le-a trecut strălucit, obținând premiul — medalia de aur. Ca tânăr inginer, el a contribuit mult la construirea podului de peste Nistru, la Mohilău. A fost trimis, apoi, la construcția căii ferate din Caucaz, Borjom—Tiflis. Probabil, solitudinea în care trăia, îl făcu să sufere de mania persecuției, bănuind pe toți de a fi încercat să-l otrăvească. Nu era pe placul nici intendenței hrăpărețe. De aceea, deși i s'a prezis un viitor strălucit, Leonida Stamati-Ciurea a demisionat în curând din serviciu și s'a întors în Basarabia, unde, în urma morții tatălui său, el a moștenit o moșie de vreo 500 ha.

Bun teoretician, slab însă în gospodărie, noul moșier se ruină întemeind două fabrici de parchete și cherestea: ceea ce se lucra ziua, se fura noaptea. Starea sufletească a lui Leonida a devenit din ce în ce mai rea. El nu mai ieșea din casă, gătindu-și singur mâncarea. Se preocupa intens de hipnotism și spiritism, dând naștere la invenții și teorii extravagante, în care se oglindea totuși capacitatea sa uriașă de matematician. Cerceta posibilitatea instituirii unor relații cu locuitorii planetelor Marte, Venus și Luna. La 1913, la Zürich s'a și publicat lucrarea sa: *Das Problem mit den Vermeintlichen Mars-Bewohnern eine Verbindung herzustellen, erreicht*.

Sincer naționalist român, Leonida Stamati-Ciurea a hotărât să înființeze partidul național-liberal din Basarabia. În acest scop, el a alcătuit un *Program* al partidului, tipărit la Chișinău, cu litere latine și rusești. Ziaristul ieșan Vasile Brăescu, decedat la 1942, trebuia să-i redacteze un ziar: „Basarabia Reînoită“, care a și apărut la 6 Martie 1907, la Iași, urmând să fie trimis în Basarabia. Au mai apărut încă trei numere, ultimul fiind acel din 27 Martie 1907. Stamati-Ciurea a trebuit însă să renunțe la intențiile sale largi de-a aduce în Duma rusească deputați români.

În timpul când se plămădea Unirea din 1918, Leonida Stamati-Ciurea se afla la Chișinău. Apoi, el a plecat la București, Brăila și — în sfârșit — s'a așezat la Târgu-Ocna. Părea desamăgit de toate evenimentele și, deși trăia în mizerie, totuși refuză să primească bonurile de răscumpărare a pământului expropriat.

A murit tot așa de ciudat, cum a și trăit. Bolnav, nu lăsa în camera sa pe nimeni. Ar fi putut și el, ca Maupassant, să scrie *Horla*...

Numai după vreo două zile dela încetarea lui din viață, o femeie a observat prin fereastră că bolnavul stă nemișcat în pat. Doctorul stabili paralizia inimii. Astfel, pe la 1926, departe de Basarabia lui dragă, își sfârși zilele unul din cei mai instruiți oameni ai vremii și un sincer patriot.

DOI „JUNIMIȘTI“ DIN BASARABIA

Sunt 80 de ani de când, la Iași, a luat ființă societatea literară „Junimea“. Câțiva prieteni, strânși la Vasile Pogor, au hotărît să continue ședințele lor săptămânale. Aici erau : Titu Maiorescu, Petre Carp, Iacob Negruzzi, Teodor Rosetti și alții. Numele societății : „Junimea“, l-a găsit Teodor Rosetti, iar principiul intrării în societate a membrilor noi l-a stabilit Vasile Pogor :

„Entre qui veut, reste qui peut“.

Călăuza discuțiilor era spiritul critic maiorescean. Ion Creangă și Mihail Eminescu au trezit, aici în societate, prin lectura operelor lor, o admirație vie. Nicu Gane, Caragiale, Gheorghe Panu, A. D. Xenopol, Lambrior, Slavici, Alexandru Philippide, A. C. Cuza și mulți alții au trecut prin „Junimea“, care a lăsat o urmă neștersă în trecutul cultural și politic al țării noastre.

S'a scris și s'a vorbit despre „Junimea“ și rolul ei însemnat în propășirea vieții intelectuale, dar aproape nu se cunoaște de loc legătura acestei societăți cu Românii de dincolo de Prut, din Basarabia. Și totuși, aceste legături au fost și au lăsat urme în propășirea Basarabiei.

O viață patriarhală se desfășura la conacul de altădată al boierului basarabean, care asculta cu lacrimi în ochi, pe lăutarul Lemiș, venit din vechea Moldovă. Nunțile lui Petre Keșco cu Profirița Sturdza, sau a lui Nicolae Ghica cu Teresa Russo, strângeau întreaga Moldovă, de pe amândouă malurile Prutului. Frații Români se întrevedeau și la bine și la rău. Iașii aproape un secol întreg s'au menținut

ca centru al țării despărțite ¹⁾). Proprietățile de pământ, legăturile de sânge, corespondența, procesele, chiar și molimile, determinau emigrări și relații, precum, de pildă, holera din 1848, povestită de Iacob Negruzzi în amintirile dela „Junimea“, când el colinda moșiile basarabene ale rudeniei sale, Ion Străjescu și Manolache Negruzzi.

Moșierii basarabeni adeseori veneau la Iași, trăgând la hotelul Binder. Mulți din acești boieri, Donici, Bantăș, Casso, Ecsarhu, Hartingh, Crăciunescu, au vizitat casele lui Vasile Pogor, ginerele lui Scarlat Hartingh din Basarabia. Doi dintre ei au și lăsat urme, în privința participării lor la viața culturală a „Junimii“. E vorba de Nicolae Casso și Dimitrie Crăciunescu.

Tatăl lui Nicolae Casso, Ștefan, a venit în Basarabia la 1823. Era un căminar moldovean, dintr'o familie de Români macedonieni. Căsătorit cu fata sârdarului Panait Leonard, Ștefan Casso a ajuns proprietar al câtorva moșii, pe care le administra cu multă pricepere. El a avut trei feciori și o fiică, Elena, lipsită de frumusețe sau alt farmec, decât o zestre considerabilă pentru a găsi un soț bun, pe moșierul Gheorghe Donici.

Nicolae Casso s'a născut la 10 Mai 1839, la moșia Ciutulești, cuibul familiei Casso, din ținutul Soroca. Ca și fratele său, Aristide, el și-a făcut studiile la colegiul „Richelieu“ din Odessa, apoi a călătorit în străinătate. Obiectele de predilecție i-au fost cultura franceză și filosofia.

Fratele mai mare, Constantin Casso, era conducătorul spiritual al tineretului basarabean. „Doctor în legi“ — cum scrie pe mormântul lui din Ciutulești — de sigur și el cu studiile făcute în Occident, Constantin și-a părăsit prietenii, murind la 1862, în vârstă de 25 ani neîmpliniți.

1) A se cerceta știrile despre cei intrați și plecați din Eșii, ce le publică dela 1839 „Albina Românească“; de altfel, acest ziar ieșan arată un preț special al abonamentului anual: „deux roubles en argent pour la Bessarabie“. După mărturia călătorului Kohl, la 1838 Iorgu Balș, Iancu Sturdza, Catinca Ghica și alți boieri din Chișinău primesc ziarule din Iași.

Celălalt frate al „junimistului“ Nicolae, Aristide, tatăl ilustrului savant și ministru Leon Casso, și-a petrecut viața mai mult în călătorii și ospățuri, încât rolul de conducere al cenaclului tinerilor fruntași basarabeni a trecut lui Nicolae Casso și verilor săi, Pavel și Petre Leonard. Momentul vieții naționale a basarabenilor era destul de important, încât apariția acestor îndrumători ai noii mentalități regionale n'a putut să treacă neobservată în întreaga dezvoltare a Basarabiei. Constantin Cristi, un prieten al lui Casso, a cerut la 1862 aprobarea pentru deschiderea unei tipografii românești la Chișinău, publicistul Gheorghe Gore — pentru publicarea unui ziar moldovenesc, Casso și Cristi — pentru scoaterea unei reviste moldovenești, iar nobilimea basarabească propunea să se predea la liceu studiile naționale.

Când, în timpul revoltei Polonilor, oficialitatea basarabească ținea să exprime omagiile supuse Suveranului, la începutul anului 1863 general-gubernatorul Odesei a fost înștiințat de piedecile puse de un grup de opoziție a partidului boieresc, „care visează să restabilească naționalitatea Moldovenească în Basarabia, în vederea împrejurărilor, ce ar prezenta nației dreptul de-a cere unirea cu Moldova“. În fruntea acestui partid ar fi stat: frații Cotruță, Casso, Cristi, și Constantin Kazimir, împreună cu feciorul său, student (Petre Kazimir, din Milești).

În mijlocul acestor frământări, lui Casso îi revenea un rol important. El ținea legătura strânsă cu literații din Iași, mai cu seamă cu cenaclul literar „Junimea“, în care a intrat ca membru activ. Era prietenul lui Vasile Pogor, al moșierilor basarabeni Donici și Bantăș, care, stabilindu-se la conacurile lor îndepărtate, prin cătunele Basarabiei, rămăneau feriți de cultura străină, așa dar — adevărații păstrători ai moldovenismului.

Despre Nicolae Casso amintește și Iacob Negruzzi, în *Amintirile sale*.

Tot Negruzzi scrie la 17 Septembrie 1865, lui Ale-

xandru Gregoriady-Bonachi, că guvernul rus i-a interzis lui Casso să instaleze la Chișinău tipografia adusă din Paris, pe care el a donat-o Societății. Iar în ciornele lui Titu Maiorescu, la „venitu extraordinaru“ la „Junimea“ (Octombrie 1865—Aprilie 1866), aflăm și una din donațiile „D-lui Casso“ — 100 lei. Vasile Pogor, însurat cu Elena Hartingh, îi era chiar rudă lui Casso, care s'a căsătorit cu Smaranda Bantâș.

Lui Nicolae Casso i se zicea: „Filosoful din Chișcăreni“. La conacul lui se vorbea numai românește, iar guvernatorul Basarabiei însuși a plecat de acolo cu o impresie neplăcută. Într'o casă mare, în stil moldovenesc, locuia acest om original, îmbrăcat uneori chiar vara într'o șubă de lupi, privind de pe o movilă, special ridicată de țărani în timpul unei foamete, la Moldova, ce se zărea în depărtare, dincolo de Prut.

Lui Casso îi datorăm dezvoltarea culturii românești în masele largi ale poporului basarabean, prin funcționari neînsemnați și intelectuali mici, care au avut însă un rol important în crearea unui curent național. Pe moșia sa, în județul Bălți, pentru creșterea acestor Români, el a încercat să înființeze o școală profesională moldovenească, pornită întru câțva în ritmul principiilor lui J. J. Rousseau. Pe lângă biblioteca extrem de rară, — deși nu citea nimic, ca să nu-și dăuneze originalitatea gândirii, — a strâns colecții importante și prețioase, căutând mereu să fie de folos Moldovenilor. În viața obștească era stăpân pe județul Bălți. Fiind un admirator al medicinei, el a fondat spitalele din Bălți și Flămânzeni, înzestrându-le în felul sanatoriilor moderne din Apus. Era ajutat de Grigore Olșevski, președintele zemstvei, și de medicul Calistrat Hâncu. Se zice, când Casso își netezea barba cu batista în adunările zemstvei, orice proiect trecea, iar când își ștergea nasul — cădea. Așa erau vremurile acelea arhaice.

În județul Bălți, vechiul ținut Iași, încă dela socrul lui Casso, Dimitrie Bantâș, familia lor stăpânea cadrele nobi-

limii. După Mihăiță Hasnaș, până la moarte, ca mareșal al județului a fost ales cumnatul lui Casso, Gheorghe Bantăș, urmându-i în acest post Casso însuși. S'a întâmplat însă că guvernatorul, deși om foarte pașnic, amenința să nu-l mai confirme, iar nobilimea era revoltată împotriva unui „factotum“ al lui Casso, un oarecare Șciucă. Așa a mers până la 1896, când, după ce toți i-au strâns mâna și i-au promis sprijinul, l-au trântit la alegeri, dând votul adversarului său personal, Kișinski, de altfel, nepotul său de vară.

Măhnirea boierului a fost fără margini. Preocupat de cultură, el nu s'a îndeletnicit ca moșier-agricultor, deși stăpânea vreo 12.000 hectare de pământ, la Chișcăreni, Hâjdieni, Terebna și Pravila de Jos. Indignat profund de nerecunoștința celor din jurul său, Casso a plecat în străinătate și nu s'a mai întors. A murit la Paris, la 1904. Numai bătrânii își mai aduceau aminte de acest boier, Român fără pereche, cu barba mare și haine ciudate, care în adevăr merita porecla de „Filosof din Chișcăreni“.

* * *

În aceeași epocă, în Sudul Basarabiei, la Cahul, locuia un alt devotat al societății „Junimea“ și al revistei „Convorbiri Literare“, pe care o sprijinea printr'o corespondență cu Iacob Negruzzi. Era Dimitrie Grăciunescu. El s'a născut la 1 Martie 1840, în Chișinău, și a decedat la 13 Martie 1908, în Cahul. Era căsătorit cu Maria Caravasile, sora proprietarilor din Cahul, Alecu și Mitea Caravasile, cunoscuți parlamentari și fruntași români din județul Cahul.

Însuși Crăciunescu povestea tatălui meu, că bunicul său, Trifon Crăciunescu, a trecut dela Craiova în Moldova, unde a obținut gradul de medelnicer. Fiul său, Constantin, tatăl „junimistului“, a fost ridicat la 1843 la boierie de Mihail-Vodă Sturdza și s'a însurat cu Sultana, sora poetului basarabean Ion Sirbu.

Dimitrie Crăciunescu a studiat la liceul Regional din Chișinău, pe care l-a absolvit — distins cu medalia de argint — la 1857. Colegii săi de liceu au jucat un rol însemnat

în cenaclul moldovenesc al moșierilor Leonard. — Frații Leonard, cunoscuți ca mari iubitori de cultură, Pavel din Speia și Petre din Boghicieni, cumnatul lor — Ștefan Gonata, membru onorar al Academiei Române, frații Teodosiu, Pavel Dicescu, Cristî, Donici, Russo, Ecsarhu, Cotruță, Gore, Hasnaș, Chiriac, Lazu, Petre Șciucă, Botezatu, Glavce și alții, au activat pe vremuri în mod intens pentru binele Basarabiei, și cu ei toți, Crăciunescu era în relații de amicitie și corespondență, pe când Sudul Basarabiei aparținea României și mai târziu. El a intrat la liceu înainte de retrocedarea Sudului Basarabiei Moldovei, încât și-a continuat studiile, mai pe urmă, în Rusia, la facultatea juridică din Petersburg. După terminarea studiilor universitare, obținând licența în drept, Crăciunescu a mai absolvit aceeași facultate la Paris și, întors acasă, s'a înscris în baroul tribunalei românesc din Cahul. Era și proprietar al moșiei Chirgani, de 6000 hectare de pământ, în același județ. Sub Români, Crăciunescu a fost prefect de județ și deputat; a fost prieten cu mulți fruntași ai țării, dintre care Mihail Kogălniceanu îi scria deseori dela moșia sa, — Rîpi. La el venea și poetul Teodor Șerbănescu, unchiul profesorului Ion Petrovici.

Dimitrie Crăciunescu era deputat român, când la 1878 Basarabia de Sud a fost din nou înglobată în imperiul rusesc. El a fost trimis, din partea județului, să se prezinte Împăratului. Pe când ceilalți delegați găseau de cuviință și tact la întrebarea: cum trăiau înainte? — să răspundă Împăratului că era rău, Crăciunescu, plin de demnitate, a răspuns:

— „Bine, Maiestate!”

Și Împăratul, surâzând și înțelegând lingușirea celorlalți, a adăugat:

— „Veți trăi bine și de acum înainte!”

Crăciunescu a fost ales președinte al comitetului județean, în care calitate a funcționat 30 de ani; tocmai el a intervenit autoritar și a impus punctul său de vedere guvernului, ca în județele anexate la 1878, Ismail și Cahul,

întregul așezământ să rămână același ca și înainte: prefeți, primari, legislație românească etc., nomenclatura uneori schimbându-se întru câtva, dar fondul păstrându-se în totul. A fost în acest scop adesea în capitala nordică, prezentând nenumărate rapoarte.

Leon Casso

După cum am precizat-o încă la 1936, Casso erau Români din Macedonia. Bunicul lui Leon Casso a venit la Iași din Negades din Epir, obținând în Moldova rangul de căminar. El s'a îmbogățit în împrejurări obscure și s'a căsătorit cu Roxandra Leonard, fata sărdarului Panait Leonard și a Ecaterinei Cuca din Iași.

Căminarul Casso a avut trei fii, printre care, Aris-tide, tatăl lui Leon, un moșier bogat, gălăgios, dar fără profunzime, și-a petrecut viața în călătorii prin străinătate.

Era mai mult o creatură a distinsei sale soții, care căuta să înlăture și lipsurile materiale ale fiului lor, Leon, ajuns profesor universitar și totuși restrâns de părinte.

Această mamă iubitoare a avut asupra lui Leon o influență mare. Fata unui bogătaș din Odessa, Alexandrina Spiridon Biazzi-Mavro aducea din sânul familiei sale o fi-nețe și tradiții înalte de cultură. Datorită ei, copilăria lui Casso s'a scurs în conacul-muzeu, între picturile lui Velasquez, Macovski, gobelenurile, colecțiile neprețuite și o bibliotecă demnă de ele. Aceasta ne permite să-i atribuim lui Casso și ceva din spiritul levantin ¹⁾ al familiei Biazzi-Mavro. Sora Alexandrinei Biazzi-Mavro era măritată cu profesorul Pcihari, tatăl cunoscutului elenist de la Sorbona, Jean, ²⁾ ginerele lui Ernest Renan și tatăl a doi feciori pieriți în războiul mondial, Jean, ginerele lui Anatole France,

1) Termenul „levantin“, ajuns la un moment dat aproape ofen-sator, concretizează totuși într'un sens bun tot ceea ce nu pot exprima nume de „bizantin“, „grec“, „fanariot“ etc.

2) In cartea *Ernest Renan*, dedicată fiului său, Ernest, Jean Pci-chari vorbește despre originea familiei Biazzi-Mavro.

și Ernest Peichari, autorul scrierilor de înalt spirit creștinesc: *Le voyage de Centurion* și *L'appel des Armes*.

Legăturile cu Franța, l-au purtat pe Leon Casso să studieze acolo, încât mentalitatea sa a rămas pe viața întreagă a unui francez, pe când concepția culturală, desăvârșită la Colegiul juridic din Berlin, a fost germană. Străin ca sânge și spirit Rusiei, crescut la liceul Condorcet din Paris, în tradițiile lui Corneille și Racine, el s'a manifestat totuși ca unul din cei mai distinși miniștri ai țării în care trăia.

Născut la 8 Iunie 1865, în Basarabia, la 1892 a fost numit docent la catedra dreptului local baltic la universitatea din Iuriev (Dorpat). Operele lui de doctorat au fost: *Die Haftung des Beneficialerben nach römischem und heutigem Rechte* (1889) și *Ordinea succesoră a moștenitorului în obligațiile succedatului* (1895). În același an, a fost numit la catedra de drept civil la Harcov, apoi la Moscova, unde a ajuns și director al Colegiului „Nicolae”.

Om de o inteligență și cultură excepțională, „causeur” plin de spirit, el rămânea apolitic. Împăratul l-a cunoscut în Societatea de istorie, iar primului ministru Stolipin, Casso i-a fost recomandat în salonul Matildei Vesiolkin, la Moscova. Deși contele Witte îl numește „necunoscut”, totuși amintirile baronului Mihail Taube, ale lui N. A. Pavlov și ale altora, îi aduc lui Casso aprecierile bine meritate, ca și studiile sale de mare preț, tratând probleme de drept civil pământeau etc. din provinciile Baltice, trei opere privind și Basarabia: *Dreptul bizantin în Basarabia* (1907), *Rusia la Dunăre și formarea regiunii Basarabia* (1913) și *Petre Manega, un codificator uitat al dreptului basarabean* (1914). Considerat „antisemit”, Casso n'a cules însă reclama presei.

La sfârșitul lunii Septembrie 1910, el a fost numit ministru al instrucției publice. Deși sora sa era căsătorită cu șeful familiei atotputernice din Basarabia, Krupenski (un fel de Brătienii basarabeni), apropiată de Stolipin, totuși numirea n'a venit, după cum am văzut, de aici. De

altfel, un nepot de vară al său, Zolotariov, era subsecretar de Stat la interne, sub Stolipin.

Leon Casso s'a purtat ca un conservator moderat, administrator energic și cu inițiativă. El prefera pe asistenți universitari mai slabi, dar apolitici, decât pe profesori liberali pretențioși. De asemenea el a aplicat legea „numerus clausus” pentru Evrei, ca aceștia să fie admiși la universități, trași la sorți, nu însă după examene de concurs, care introduceau în cadrele universitare elementele conducătoare revoluționare. El a interzis publicarea însemnărilor zilnice ale lui Tolstoi, care puteau numai să profaneze memoria marelui dispărut. Faptul, că profesorul își ținea conferințele chiar în zilele grevelor revoluționare, nu putea să fie iertat de liberali. Această mentalitate a provocat împotriva lui atentate nereușite. I se prezicea un viitor de prim-ministru, iar în cercurile curtene se afirma, că lui Casso i se va încredința educația Moștenitorului Tronului. S'au încercat de aceea și alte mijloace de înlăturare a ministrului, până și provocarea unor scandaluri în jurul vieții sale particulare.

Războiul mondial — împotriva căruia Casso s'a manifestat în mod categoric — l-a surprins în Germania. Ministrul cu greu a scăpat, prin Stockholm, la Petersburg. El suferea demult de hemoroizi. Deodată s'a aflat însă, că acești hemoroizi nu erau altceva decât un cancer. Pe neașteptate, Casso a murit la 26 Noembrie 1914. A fost înmormântat, în Decembrie, la Ciutulești, în județul Soroca, satul familial ce-i datorează clădirea unei școli, a unui pod și a unui spital, la Cașunca.

Pe mormânt, în conformitate cu dorința sa exprimată în testament, găsim o scurtă inscripție :

„Leo-Victor-Constantinus Casso, juris utriusque doctor, 1865—1914“.

Nu reproducem decât un pasaj din prețioasa caracterizare a personalității lui Leon Casso, făcută de baronul Taube :

„D'une intelligence vive et profonde, grand savant, brillant orateur et causeur plein d'esprit, bon enfant dans le fond, mais caustique et même mordant, très strict dans l'accomplissement de ses devoirs et très exigeant aussi envers les autres, étudiants et collègues, il inspirait à son entourage, selon les caractères, estime respect, crainte, voire même haine“.

Opera lui Leon Casso prezintă un interes deosebit pentru noi. Studiile care ne privesc sunt traduse în românește de profesorul Ștefan Berechet: *Dreptul bizantin în Basarabia*, a apărut la Iași, la 1940, comentat de profesorul I. Popescu-Spineni; prima traducere s'a făcut la 1923, de magistrații A. Varzaru și P. Davidescu. *Rusia și baznul dunărean* a apărut la Iași, la 1940, iar *Petre Manega, un codificator uitat al dreptului basarabean* s'a publicat la 1923, la București. La I. Popescu-Spineni am mai văzut o lucrare, de sigur publicată din îndemnul lui Casso: *Projet du droit civile de la Bessarabie, 1824—1825* (Petersburg, 1914).

În scrierile sale, Leon Casso e foarte obiectiv; chiar atunci când nu suntem de acord cu o părere a autorului, nu putem să nu recunoaștem erudiția lui desăvârșită, ca jurist, dar și savant cercetător al trecutului Basarabiei. Astfel, operele multor istorici actuali se întemeiază pe citatele din studiile lui Leon Casso.

VASILE STROESCU

Sunt puține regiuni, care au atâția fruntași distinși, dar necunoscuți opiniei publice românești, ca Basarabia. Vitregia vremurilor și mai cu seamă modestia exagerată a oamenilor de bine din Moldova dintre Prut și Nistru, au făcut să nu se cunoască măcar o parte a meritelor lor.

De sigur, dacă există un nume care trebuie amintit cu sfințenie de toți Românii, — este acela a lui Vasile Stroescu. Acest nume leagă Basarabia de toate regiunile unde se aude graiul românesc, în special cu părțile îndepărtate ale Maramureșului și ale ținuturilor din Transilvania. Un nume care a intrat acolo în legendă, deși nu se știe exact decât o parte din marile realizări și donații făcute de acest darnic și nobil suflet basarabean.

Vasile Stroescu...

Numele lui se repetă și astăzi cu evlavie în Transilvania, de acei care l-au auzit odată. Deschideți vechea tribună a românismului, încă din vremurile când apărea sub dominația străină, revista „Familia” a lui Iosif Vulcan, și veți afla frumoase știri despre Vasile Stroescu, despre fratele său, Mihăiță Stroescu, și soția acestuia, Eliza.

Sunt mulți ani de atunci...

Intr’o sală era sărbătorit ctitorul aceluia așezământ — Vasile Stroescu.

Un domn înalt, cu o barbă mare, întârziind la începutul ceremoniei, se așeză modest pe o bancă din fundul sălii și întreabă curios: pe cine-l sărbătoresc ?

Era Vasile Stroescu, care întâmplător trecea prin locurile acestea. A plecat de acolo, păstrându-și anonimatul...

Tradiția, despre originea lui Vasile Stroescu din Transilvania, nu este justificată decât prin donațiile ce le-a făcut acolo neuitatul Mecena. Strămoșii săi sunt vechi Moldoveni : Stroe, Stroiici, Stroescu... nume ce apar în hrisoave voevodale, încă înainte de Ștefan cel Mare. Jitnicerul Ion Stroescu, se zice, a primit la 2 Iunie 1682, dela Duca-Vodă, târgușorul Dumitrașcov de dincolo de Nistru. Fecioru său, comisul Stroescu, era tatăl sătrarului Gavriil, al cărui fiu, Ienache Stroescu, avea turme mari de vite. El s'a așezat în valea Moșani din ținutul Iași (astăzi Bălți), unde i s'au născut feciorii, Vasile și Ion, cei doi ascendenți ai nobililor Stroescu din Basarabia.

Vasile Stroescu (1795—1875) era proprietar al multor moșii : Trinca, Brânzeni, Grițeni, Nesvoaia, Horobcăuți, Grumădeni, în ținutul Hotinului, și Zahaicani, Stolniceni, Bechir, Pocimbăuți și altele, în ținutul Iașilor. Mai puțin bogat era fratele său, moșier la Ruseni, Mereșauca și Damașcani, ai cărui feciori s'au răzeșit cu totul. Vasile s'a căsătorit cu Profira Manoil Guțu (1808—1856), care i-a născut cincisprezece copii, rămânând în viață patru băieți și patru fete : Ana Kazimir, Maria Druganov, Elena colonel Martos și Ecaterina, soția primarului din Chișinău, Clemente Șumanski.

Aureola unuia din feciorii lui Vasile Stroescu, și el Vasile, a eclipsat amintirea celorlalți Stroești, deși trebuie să se știe că au fost și ei oameni de valoare.

Când Principele Carol I a sosit la Severin, un basarabean, călare pe calul său alb-arab, l-a întâmpinat întâmplător și el. Era Gheorghe Stroescu (1840 — 1922), un fiu al bătrânului Vasile Stroescu.

Moșierul acesta a cutreierat Africa, apoi a întreprins o călătorie în jurul lumii. În oceanul Pacific, în urma unui naufragiu, ținându-se câteva zile pe fărâmurile vaporului, Stroescu a scăpat cu viața, ca prin minune. Bolnav, s'a întors în Basarabia, dar nu s'a așezat la Trinca, unde s'a și născut, ci la Bălceana, în județul Lăpușna. Timp de

vreo 50 ani, Stroescu scria un jurnal, pe care-l păstra într'un cufăr de fier. În zilele revoluției din 1917, răufăcătorii au spart „caznaua“ boierului și au ars totul, când în loc de bani au găsit... hârtii.

Primul darnic donator Stroescu, a fost fratele cel mare, Mihăiță (1836—1889). N'a trăit mult, încât n'a putut să facă atât cât a realizat fratele său, dar amintirea lui se păstrează și ea în obștea românească de dincolo de Prut și Carpați.

Acum câțiva ani, la 8 Septembrie 1934, la Congresul Federației Uniunii Femeilor Române, regretata prezidentă a Federației, Maria Baiulescu, venind la Chișinău, a rostit un emoționant discurs, în care s'a arătat înrudită și îndatorată față de Basarabia, grație lui Mihăiță Stroescu. Și-aducea aminte, încă din frageda copilărie, cum au vizitat Brașovul acest Stroescu și tânăra lui soție. Auzind despre o inițiativă în folosul copiilor de meseriași români din Brașov, ei au donat 50 mii coroane.

Când Bogdan Hasdeu candidează, la 1884, la alegerea de deputat în colegiul al doilea din Craiova, el publică o broșură: *Genealogia și biografia lui B. P. Hasdeu*. Vorbește despre donația de 50.000 ruble, amintită și de revista „Familia“ (nr. 42, 1884), făcută la 17 Octombrie 1882 de soții Mihăiță și Eliza Stroescu, pentru îmbunătățirea învățământului rural din Moldova. Executarea scopului donației revenea lui Hasdeu, care a propus ca o școală din județul Tutova să poarte numele „Eliza Stroescu Basarabeana“, iar o școală din județul Dolj, acel de „Mihail Stroescu Basarabeanu“.

Din numărul 4, din 1889, al revistei „Familia“, aflăm că la Odessa a încetat din viață marele proprietar român, Mihail Stroescu, care a donat meseriașilor brașoveni 50.000 coroane. Câțiva ani mai târziu, numele fratelui său trebuia să devină legendar, fiind deseori amintit în paginile aceleiași reviste orădiene.

La Stolnicenii din județul Bălți, un spital model, în-

zestrat cu o moșie și supravegiat pe vremuri de medicul francez Chovet, ne aduce aminte de soția acestui Stroescu, Eliza (1850—1930), fata lui Ștefan Nedelcovici, o femeie nobilă, care a continuat opera generoșului boier.

Al treilea frate, Vasile Stroescu, s'a născut la 11 Noembrie 1845, la Trinca, în județul Hotin. Și-a făcut studiile la Chișinău și la colegiul din Moscova. Apoi a călătorit și el, parcurgând Europa și Africa.

„Neastâmpărată familie“ — ziceau vechii basarabeni, care cu greu ajungeau în rândvanele lor până la... Chișinău. Iși aduceau aminte despre înrâurirea ce avusese asupra copiilor Stroescu, poetul Dimitrie Donea, desgropat pentru literatură de venerabilul scriitor Artur Gorovei, dar pierdut pentru viață în îndepărtările Orientului. Doi veri Stroescu (printre care Constantin, al patrulea din frați, decedat la 1895) s'au căsătorit cu fiicele lui Donea, părăsite de părințele lor, în sărăcie.

Pătruns de cultura și liberalismul occidental, de dorința de mai bine pentru provincia sa natală, Vasile Stroescu căuta printr'o gospodărie rațională și o participare la autocărmuirea locală, să influențeze soarta poporului. Era unul dintre sprijinitorii expozițiilor agricole din Edinița, organizate de nepotul său de soră, neuitatul meu prieten Constantin C. Kazimir. El n'a reușit însă, în totul, în intențiile sale nobile, precum n'a izbutit nici atunci când, la 1899, a oferit o parte a averii sale zemstvei, pentru a se înființa școli moldovenești.

Atunci, ilustrul basarabean s'a decis a sluji cauza românismului, dincolo de Carpați, în Transilvania, unde s'a arătat atâta recunoștință față de memoria fratelui său mai mare. El a dăruit sute de mii de coroane pentru scopuri culturale, pe care le socotea cea mai sigură cale spre renașterea vieții naționale din provincia înstrăinată.

Mii de tineri români, la universitățile din Viena și Budapesta, dar mai ales în școlile clădite din fondurile lui Stroescu, se pătrundeau de cultură, pentru a deveni folo-

sitori poporului lor. Transilvănenii îl priveau pe Vasile Stroescu ca pe un supraom. Era, poate, datorită modestiei deosebite a acestui apostol, care insista asupra unei condiții esențiale: de a nu-i mulțumi și de a nu se da publicității înfăptuirile sale. De aceea, nu se cunoaște tot ce a realizat Stroescu, deși milioane de ruble aur se găsesc depuse de darnicul moșier, sub diferite forme, în Transilvania, în școli și biserici, spitale, dar și în afară de țărâmul cultural-filantropic, pe cel economic: cooperația forestieră din Maramureș, ne poate fi ca o dovadă.

La 2 Aprilie 1910, ziarul „Unirea” din Blaj vorbește de 100.000 coroane donate Fondului cultural din Transilvania, iar la 24 Aprilie, ziarul „Lupta” scrie despre donația de 300.000, Consistoriului din Sibiu.

Încă din 1880, la Arad a luat ființă Reuniunea Femeilor Române, una dintre cele mai vechi societăți feminine din Ardeal. Doisprezece ani mai târziu, abia s'a realizat, într'un cadru modest, scopul Reuniunii: înființarea unei școli de fete. La 1910, generosul Stroescu, donând 100.000 coroane, dă posibilitatea întemeierii așa zisului „Internat Diecezan”, o impunătoare clădire care deservește o cauză și mai înălțătoare. Numai împrejurările vitrege, care cereau adăpostirea instituției sub pavăza bisericii, motivează faptul că „Internatul” nu poartă numele ctitorului pe frontispiciul său, încât numai denumirea străzii alăturată și un portret în sala de festivități, ne aduc aminte de Vasile Stroescu, a cărui memorie o păstrează însă cu sfințenie domnișoara Tullia Bogdan, inimoasa directoare care timp de peste 20 de ani stă la conducerea „Internatului”.

Între anii 1910—1914, numai prin banca „Albina” din Sibiu, Vasile Stroescu a donat Românilor din Transilvania aproape un milion de coroane, fonduri pentru ridicarea sau repararea a 216 biserici, 96 școli, ajutoare pentru școlile din centrele principale, pentru cooperație, subvenții societății „Astra”, burse etc. El a donat 50.000 coroane pentru bănci populare, iar din „fondul V. Stroescu” s'au tipărit

zeci de mii de volume, conținând operele lui Creangă, Alecsandri, Coșbuc, Slavici și ale altora.

Vasile Stroescu, amărât de a nu putea ajuta pe basarabeni, trecu Prutul și se așază în România. Moșile sale, de vreo 9.000 ha. de pământ, le dădea în arendă la prețuri mici, promițându-le, prin testament, țărănimii.

La Chișinău, ca și în alte orașe, până și la Bolgrad, basarabeni aveau catedrale impozante și spațioase. O catedrală lipsea la București. Stroescu a fost acela care semnală această necesitate și donă la 1906, cu ocazia împlinirii a 40 ani de domnie a Regelui Carol I, în scopul menționat, două sute mii ruble.

Din București, Vasile Stroescu încuraja gazeta „Cuvânt Moldovenesc” ce apărea la Chișinău, redactată de N. Alecsandri, Pan. Halippa și S. Murafa. La 1902, el a donat un fond de 200.000 lei Ministerului Instrucției Publice, din care s’au zidit șapte școli în Nordul Moldovei. La 1908, încă 100.000 lei, pentru școli.

Profesorul Nicolae Iorga îl numea în „Neamul Românesc”, din 13 Aprilie 1910: „Un mare binefăcător al culturii românești”. La 24 Mai a aceluiași an, Academia Română l-a proclamat membru de onoare, iar a doua zi, Liga Culturală i-a adresat, la Davos, următoarea telegramă:

„Celui mai generos dintre Români pe care Dumnezeu i-a binecuvântat cu avere, pentru ca din ea să se reverse binefaceri asupra neamului, — Liga Culturală, — adunată în Congres, îi mulțumește pentru jertfa fără exemplu și-i proclamă membru de onoare”.

Șapte ani trecură și, la începutul anului 1917, Vasile Stroescu se afla în călătorie prin America, unde, la Cleveland, încă la 1912, cu sprijinul său s’a înființat un „Club de ajutor și cultură” al Românilor. Aflând la San-Francisco de revoluția rusească, el s’a grăbit să ajungă la Odessa.

La 24 Martie, trimite Partidului Național din Chișinău o scrisoare în care spune:

„Eu îs cu totul la dispoziția Țării mele, cu mintea cât

mi-a dat Dumnezeu, cu toată inima mea și cu toată averea mea“.

La 18 Aprilie, aproape 10.000 Moldoveni manifestează la Odessa, cu placardele:

„Autonomia Basarabiei“.

Momentul culminant al manifestației a fost defilarea în fața hotelului „Londra“, dela fereastra căruia saluta pe Români bolnavul Stroescu.

Societatea culturală moldovenească l-a ales președinte, ca și partidul Moldovenesc. Se credea că va fi proclamat președinte al Republicii Moldovenești din Basarabia. Dar... peste câțva timp a fost uitat, în fumurile „svobodei“...

În primul Sfat al României Mari, Vasile Stroescu a fost ales senator al Transilvaniei. La 1919, a ajuns primul președinte al Parlamentului Românilor uniți, — președinte de vârstă. La 20 Decembrie 1919, Adunarea Constituantă a României a ratificat Unirea necondiționată a Basarabiei, raportul legii fiind făcut de Stroescu.

Din cauza politicianismului, Vasile Stroescu a rămas înstrăinat de Basarabia iubită, trăind la București, în resemnare...

A murit în uitare, tot la București, la sanatoriul Elisabeta, la 14 Aprilie 1926. I s'au făcut funerarii naționale. Mormântul său se află la cimitirul „Sf. Vineri“. Doctorul Nicolae Lupu i-a adus un ultim prinos de recunoștință al țării.

Dar amintirea luminoasă a generosului Mecena va trăi în veci. Astfel, în numele Ardealului, a venit să-i omagieze memoria, la Chișinău, la a 15-a aniversare dela Unire, regretatul Ștefan Cicio Pop.

LEON DONICI

„Dintr'un trecut, pe care astăzi îl zăresc ca prin neguri, reușesc să smulg icoana unui scriitor basarabean, care a lăsat posterității opere remarcabile. Este Leon Donici. Deși era influențat de limba și cultura rusă, totuși în ceasul desrobirii, după 1918, a venit acasă în Basarabia, punându-se în slujba neamului său“.

Acum câțva timp, prin aceste cuvinte a evocat amintirea lui Leon Donici, scriitorul Nae Dunăreanu.

Leon Donici-Dobronravov a fost unul dintre cei mai mari prozatori basarabeni.

L-am cunoscut, când a sosit la Chișinău, pe la 1920, după ce răsbătuse din greu prin Rusia prăbușită în anarhie. Atunci, orașul copilăriei mele, Chișinăul, trăia zile pline de forfoteală, când mii de refugiați, zilnic, treceau Nistrul, îndreptându-și pașii în exil, spre Apus. Așa a venit la Chișinău și Leon Donici, cu simpla deosebire că acesta era orașul său natal, că aici locuia iubitoarea-i mamă și că scriitorul însuși n'a plecat mai departe, așezându-se în casa părintească.

Leon Donici — după tată purta numele: Dobronravov — era nepotul protopopului din Chișinău, Petre Donici, cunoscut prin sentimentele lui naționale românești. Ținând la acest nume străvechi al familiei Donici, scriitorul nostru a înțeles cu el să intre în literatura română. S'a născut la 5 Iunie 1887, la Chișinău. Aici, în școala spirituală și-a început studiile, continuându-le la Petersburg, la seminarul teologic, și luându-și, la 1913, licența în drept, la universitatea din Iuriev.

Debutul de scriitor, Donici l-a făcut la 1909, în revista

„Svetoci“, cu frumoasa bucată narativă: *In căutarea veșnicului adevăr*. Era un titlul sugestiv pentru opera scriitorului, care o viață întreagă n'a făcut decât să se frământeze pentru adevăr.

În acea epocă de înflorire a scrisului, numai o valoare reală putea să se ridice în literatură. În anul următor, la 1910, în „Curierul Istoric“ a apărut excelenta-i nuvelă: *Monplaisir*. Se contura profilul acestui scris elegant, dar bi-cuiutor, din lumea clerului, în care se născuse și crescuse scriitorul. Donici aducea accente vehemente, împrumutând temperamentul său specific multor personaje din scrierile sale. Și totuși, clericii din Basarabia își adora scriitorul, înmormântarea-i fiind o dovadă semnificativă a dragostei de care se bucura. De altfel, el era foarte religios: citea adesea Sf. Evanghelie, găsind acolo un izvor fecund de inspirație curată și înaltă.

Repede au urmat alte scrieri noi, din ce în ce mai frumoase, aprofundând probleme de caracter și moravuri, tot mai largi. Romanul *Noul Seminar (Novala Bursa)*, a apărut la 1913, continuând *Bursa* lui Pomialovski și zugrăvind viața seminarului teologic din perioada când autorul își făcuse studiile. *Secretarul Prea Sfințitel Sale*, oglindea moravurile Consistoriului din Chișinău, pe vremea faimosului secretar Teodor Neaga. În revista „Niva“ s'a tipărit: *Copilăria*, material autobiografic literar în felul celui redat de Tolstoi, Dickens, Daudet... La 1915, a apărut volumul *Floarea amară*.

Numele scriitorului ajunge la cinstea cuvenită printre autorii contemporani și scrierile sale devin căutate. Mentorul său literar, într-o oarecare măsură, e Alexei Remizov, iar legături de trainică prietenie îl apropie de Leonid Andreev, Ivan Bunin, Șmelev, D. Merejcovski, Z. Ghippius, Sollogub și alți distinși scriitori. Leon Donici posedă o voce plăcută; el adoră teatrul, mai ales opera, al cărei profund cunoscător este, în stare fiind să reproducă pe de rost scene întregi. Aceasta îl apropie de Feodor Șaliapin.

În anii revoluției din 1917—1918, Leon Donici a scris satire politice: *Funingine*, și a redactat diferite reviste. După ce i s'a confiscat revista „Fără cuvinte de prisos“, cu greu el a reușit să răsbătă în Basarabia, istorisind impresiile sale în: *Călătoria dela Petrograd la Chișinău*.

În colaborare cu Nae Dunăreanu și Liviu Marian, Donici a tradus în rusește din autorii români, popularizând literatura română în mijlocul intelectualilor regimului trecut. Se ocupa de ziaristică, foiletoanele lui de un spirit mușcător creindu-i mulți adversari. La Chișinău ducea o viață sociabilă și ușoară, de boem. Totuși, această perioadă a fost una dintre cele mai productive din viața sa. Au apărut: *Marele Arhimede*, *Requiem*, *Antihrist*, *În drum spre Emanius* și altele. Era redactor al ziarului „Basarabia“, colaborând la „Țara Noastră“, „Flacăra“, „Gândirea“, „Viața Românească“, „Dreptatea“, „Hiena“, „Limba Română“, „Universul“, „Cuvântul“, „Societatea de mâine“, din Cluj, etc. Dădea dovadă de un mare simț de observație și pătrundere, înregistrând și satirizând totul din jurul său, în foiletoane care, chiar uneori scrise în grabă, scânteiau totuși de un haz deosebit, prezentând un interes literar.

Limba lui Donici e plină de eleganță. Deși uneori pesimist, Leon Donici rămâne totuși un scriitor care idealizează sufletul omenesc, a cărui puritate însă o căuta în zadar. Era un psiholog profund, care urmărea trăsăturile cele mai curate ale sufletului. Cu aceeași pasiune, fără s'o afle, el a căutat să descopere în viață femeia ideală. A găsit-o numai în literatură, și de aceea, lectura i-a fost cerul senin către care năzuia. Când citea, norii realității cumplite se risipeau, lăsând întrezărite aieve, chipurile mult visate ale idealului. Dar deasupra tuturor influențelor, strălucea specificul temperamentului și limbii sale, amândouă atât de originale. Operele lui Donici, odată răsfoite, se înțipăresc ca icoane neșterse în mintea cititorului. Pretutini pe simți pe autor ieșind din cadrul comun, sburând departe spre ideal.

Donici a plecat la 1924 la Paris. Omul capitalelor nu putea să se obișnuiască cu viața din ce în ce mai liniștită a Chișinăului. Voia să trăiască în plin, căutând probabil să uite, în iureșul trepidant, gândul despre sfârșitul ce se apropia. A redactat acolo ziarul „Pământul Natal”. În cercul emigranților a sprijinit mereu cauza românească. Scria familiei sale, la Chișinău, că a terminat opera de proporții întinse: *Kneazul veacului*, consacrată faimosului Pobedonostev, ober-procurorul Sfântului Sinod. Nu s’au găsit, însă, mai târziu, decât unele părți răzlețe ale acestui roman.

Scriitorul nostru a murit în floarea vârstei, la spitalul Șt. Louis din Paris, la 26 Mai 1926. Rămășițele lui pământești au fost aduse la Chișinău și înhumate la cimitirul Central din localitate, la 7 Iulie a aceluiași an. Clerul a făcut scriitorului „său” un prohod impresionant. Deasupra mormântului a vorbit Nichifor Crainic, iar Nicolae Iorga i-a dedicat un articol: *Un om din Basarabia*.

UMBRA LUI CINCINAT

În vitrina unei librării bucureștene, mi-a atras atenția un bust. Trăsături prea cunoscute și totuși ale unui om pe care nu l-am cunoscut personal. Mai jos, o revistă, volume de epigrame, scrisori și o inscripție :

Cincinat Pavelescu, 1872—1934.

Așa dar, au trecut șaptezeci de ani de când s'a născut neuitatul Cincinat al nostru, valorosul poet și epigramist. Poet de pe banca școlară, el a debutat în decada a doua a secolului trecut, în revista „Literatorul“ a lui Alexandru Macedonski. O influență mai mare asupra formării scriitorului a avut revista „Convorbiri Critice“, condusă de Mihail Dragomirescu, care a semnalat talentele lui Panait Cerna, Emil Gârleanu, I. Dragoslav, Liviu Rebreanu și ale altora.

De atunci, în numeroasele publicații contemporane, găsim poeziile romanțice ale lui Cincinat și neîntrecutele lui epigrame. Era un autentic boem literar, un trubadur care își cânta dragostea în poezie. Era un „causeur“ al saloanelor de altădată, dintr'acei despre care se putea zice, ca despre un Oscar Wilde, că întrecea chiar scrisul său prin darul vorbirii. O singură diferență : Wilde era „regele paradoxului“, iar Pavelescu : — „regele epigramei“, al acelei epigrame despre care Boileau a zis :

*L'épigramme, plus libre en son cours plus borné,
N'est souvent qu'un bon mot de deux rimes orné.*

„Nu cunoștea politica, finanțe și algebra ; — scria, despre Cincinat Pavelescu, Adrian Maniu — în schimb, își

risipea banii, inspirația și viața pentru zeița poeziei lirice: Polymnia. O floare veștedă rămasă într-o scrisoare de dragoste de acum o jumătate de veac — prețuia mai mult pentru el decât bogățiile legendarului Cressus“.

Laureat al marelui premiu național de poezie, în cariera sa de slujbaș Cincinat Pavelescu n'a fost atât de norocos. Magistrat, el a colindat țara întreagă, mutat dintr'un post într'altul. Așa a ajuns și la Chișinău, unde a lăsat aceeași amintire plăcută, ca și aiurea. A locuit în strada Alexandru cel Bun, nr. 129. Aici, alături de Cesar Stoika, Donar Munteanu, Corneliu Moldovanu, Ludovic Dauș, I. Țegrescu, D. Iov, Ecaterina Cerkes și alții, a colaborat la revista „Teatrul“, ce apărea la 1927—1928, pe vremea când avocatul Corneliu Sachelărescu era directorul scenei basarabene.

Mi-aduc aminte de această figură de boem literat al vechiului cartier latin. O enormă pălărie neagră, o cravată caracteristică unui literat și un monoclu bombat, căutând prin ziare noutăți senzaționale. Puteai să-i vezi zilnic figura, în fața chioșcului de ziare din colțul străzilor Alexandru cel Bun și Regele Carol I.

Pe Cincinat îl cunoștea toată lumea. Toți îl salutau și tuturor le arunca câte o frază, câte o glumă, acest cititor grăbit al periodicelor sosite din capitală.

A rămas doar o umbră în amintirea noastră.

Acum câțiva ani, când scoteam la Chișinău revista „Din trecutul nostru“, sub impresia unor convorbiri despre Cincinat, cu avocații Cesar Stoika și Haralambie Marchetti, m'am hotărât să-i dedic un număr comemorativ al revistei. Era unul din scriitorii mei preferați, a cărui viață prezenta și ea un deosebit interes. Se zvonea că era căsătorit cu nepoata celebrului Turghenev și a renumitei cântărețe Pauline Viardot. Deși divorțat, Cincinat ținea mult la această înrudire.

Cesar Stoika a pregătit o cuprinzătoare scriere despre Cincinat Pavelescu la Chișinău. Am publicat-o în revista

mea, într'un număr special, pe care nici eu nu-l am în colecție. Scrierea a trezit multe discuții și, îndată, numeroșii admiratori și prieteni ai poetului au ținut să mai completeze materialul adunat. Pregăteam a doua ediție a lucrării, când evenimentele din Iunie 1940 au pus capăt activității noastre literare. Cesar Stoika a fost deportat. Nu știu ce s'a făcut cu manuscrisele poetului, scrisorile lui și un volumaș de versuri, revăzut și completat de autorul însuși, aparținând avocatului Demir Apostolescu.

În revista „Din trecutul nostru“, Cesar Stoika a reproduș câteva poezii ale lui Cincinat Pavelescu, din volumul inedit : *Maison Sinadino* (1927—1928). Xenia Sinadino era una din cele din urmă „grande dame“ ale Basarabiei de odinioară. În saloanele ei se adunau reprezentanții societății care putea să inspire lui Cincinat, poezii din cele scrise la Paris. Aici găsea poetul atmosfera unei fine causerii, ce aprindea în el flacăra sacră a tinereții. Le-a consacrat câteva poezii, stăpânei casei, iar altele — fetiței sale :

Și când târziu, în plină toamnă,

Vei plânge lunile d'April...

Citește oda asta'n care

Ți-am prins surâsul de copil...

Nu demult, un alt scriitor, Paul Lahovari, a dedicat și el un roman regretatei doamne Sinadino, a cărei admirabilă casă de nenumărate ori a văzut umbra lui Cincinat.

Această umbră am întâlnit-o, pentru ultima oară, la cimitirul Bellu, din București. Sunt câțiva ani de când poetul ne-a părăsit. Un bust a lui Cincinat privește surâzând asupra trecătorului, care citește versurile săpate în piatră :

Iți mai aduci aminte, doamnă,

Era târziu și era toamnă

Și frunzele se'nfiorau

Și tremurau în vântul serii

Ca niște fluturi chlnuți,

Ca niște fluturi rătăcți

Din serile durerii...

STÂLPII ȚĂRII

În vremurile de odinioară, Moldova noastră era reprezentată prin câțiva boieri inimoși, cărora acum o sută de ani li se zicea: *stâlpii țării*.

Vremurile acelea s'au scurs, dar a rămas ceva din succesiunea oamenilor de altădată, o spiritualitate persistând în fundul Moldovei, prin câțiva cărturari, prin câțiva „stâlpi“, pe care se reazemă și astăzi cultura românească. Acestor modești — prin firea lor — cărturari, din fundul Moldovei, uneori dați uitării de forfoteala capitalei, dar care — mai ales ei — păstrează legătura cu tot întinsul țării, acestora, le dedic rândurile ce urmează.

* * *

În majoritatea lor, oamenii sunt deprinși cu reclama sgomotoasă, iar modestia prea puțini se pot ridica a o pricepe. Aceasta-i soarta lui Artur Gorovei, venerabilul nostru scriitor, fiu al unei basarabence, care poartă o dragoste nețărnută față de pământul strămoșilor săi. În orice volum al său de folklor, găsim pagini sau chiar capitole întregi, consacrate Basarabiei. Pentru a le scrie, Artur Gorovei a menținut o corespondență cu cărturarii basarabeni, printre care poetul Alecu Mateevici. Dar mai ales, prin filele îngălbenite ale trecutului a descoperit trainica legătură sufletească dintre Moldova de dincoace și de dincolo de Prut.

Artur Gorovei s'a născut la 19 Februarie 1864, la Folțiceni. Tatăl său, Petre Gorovei, se trăgea dintr'un neam boieresc, iar mama sa, Maria, fata banului Iancu Borș, s'a născut în satul Văscăuți din județul Hotin.

Petre Gorovei era avocat, numit mai apoi subprefect

la Rădăuți, pe Prut. Acolo, micul său fiu începu studiile primare, vizitând din când în când și târgușorul Lipcani, de pe malul basarabean, unde locuia familia Cervenvodali.

În Septembrie 1879, ca și în anul acesta, veni la Ianăuți, în județul Hotin, moșia vărului mamei sale, Alecu Kazimir (1814—1882).

„Aveam cincisprezece ani, și m'am amorezat de fata sa, Nadia,—povestește Artur Gorovei.—Eram însă tare timid, și nu am îndrăznit să-i vorbesc, tot timpul, niciun cuvânt“.

Școala și gimnaziul le-a absolvit la Folticeni, liceul Național și Institutele Unite la Iași, luând bacalaureatul la 1886. Voia să ajungă diplomat, însă mijloacele familiei sale devenind mai modeste, a luat licența în drept la Iași, la 1890.

În magistratură, Artur Gorovei a trecut prin Pașcani, Broșteni, Folticeni. Dela 1904 este avocat. A fost prefect și primar de Folticeni. Lipsit însă de „simțul practic“, atât de caracteristic vremurilor noastre, el n'a știut să facă carieră politică. Deși i se deschidea un drum mai larg în capitală, Artur Gorovei a preferat să rămână în liniștea Folticeniilor, în căsuța albă a nuvelistului Nicu Gane, înconjurat doar de prietenii credincioși — cărțile.

Literatura, Artur Gorovei a cunoscut-o la vârsta de 13 ani, când a scris primele poezii, de dragoste. S'a întâmplat aceasta la Broștenii, cunoscuți din amintirile lui Creangă, la moșul său, Teodorini. Greu era să se pornească, dar în decursul anilor, scriind într'una, el a publicat zeci de volume, care i-au adus faima bine meritată și distincțiile academice, cam întârziate. Artur Gorovei este vicepreședinte și membru onorar al multor societăți de folklor, doctor *honoris causa* al universității din Cernăuți, membru onorar al Academiei Române și al Cercului genealogiștilor români. Este rezultatul unei munci îndelungate, ca să nu amintim decât cele 25 volume de revistă de folklor „Șezătoarea“, apărută prin anii 1892—1929, și nenumăratele opere premiate: *Cimiliturile Românilor*, *Credinți și superstiții*, *Descântecelor Românilor*, *Ouăle de Paști*, și multe altele.

„Dacă ne-am hotărî să cercetăm destinele lui Artur Gorovei, — scria Aurel George Stino — le-am găsi avare, dar biruite. Le-a biruit scriitorul însuși. În mijlocul indiferențelor, al invidioșilor de tot felul și al semenilor spițerului Hamais din romanul lui Flaubert, Artur Gorovei a învins printr'o luminoasă creație, înfăptuită dealungul activității nobile și generoase de peste o jumătate de veac. Suflet bogat, prodigios de simțitor, a vibrat melodic în fața Frumosului, iar Frumosul său pare complex un cristal cu mii de fețe“.

Imi vin în gând multe citate din Winckelmann și John Ruskin, din *Laokoon* al lui Lessing, sau următoarele cuvinte ale lui John Keats, de care mă călăuzesc în viață:

„Nici cel mai mic respect n'am față de mulțime, ca și față de altcineva nimic în lume, afară de Ființa Veșnică, de amintirea oamenilor mari și de principiul Frumosului“.

Lumea îl cunoaște pe venerabilul scriitor și eruditul folklorist Artur Gorovei, dar mai puțin este cunoscut genealogistul Gorovei, deși, ca istoric și mai cu seamă genealogist, el a contribuit mult la cunoașterea trecutului Moldovei. Accentuez, ca genealogist, deoarece pornind cu cercetările sale mai mult genealogice, ale boierilor moldoveni, Artur Gorovei ne-a dat excelente monografii ale Botoșanilor și Folticenilor, ne-a descoperit pe scriitorii basarabeni Teodor Vârnăv, Dimitrie Donea și Ion Kazimir, ne-a oferit admirabilele schițe din alte vremi, publicate prin diferite periodice, în cele din urmă și în revista mea „Din trecutul nostru“, din Chișinău.

Artur Gorovei este un prozator cu tradiții nobile și sănătoase, tradiții care în unele țări au fost părăsite pentru moment, cedând actualității decadente. Chiar în Rusia de odinioară, un Lescov n'a fost apreciat la înalta lui valoare, fiind privit ca reacționar. În Franța, lui Jacques Bainville nu s'a dat, dela început, atenția meritată acestui aristocrat al scrisului. Spre fericire, la noi curentul acesta

nu s'a înrădăcinat, deși reclama sgomotoasa revenea reprezentanților lui.

Urmaș al logofătului Gorovei din 1560, al logofătului Vasile Gorovei, bunicul strărarului Miron, străbun'cul lui Petre Gorovei, tatăl scriitorului, Artur Gorovei se trage prin femei din neamurile străvechi — Bucium, Brăescu, Izmană, Beldiman și Borș, iar întreaga boierime dela Carpați până la Nistru îi este înrudită. De aici pornește interesul scriitorului nostru pentru genealogie. La monografia Botoșanilor este alăturat studiul familiilor aceluia ținut. În monografia Folticenilor, autorul publică date importante privind proprietarii târgului, Ciurea și Bașotă, iar datele asupra celorlalte familii locale, așteaptă publicarea, ca să nu supere, deocamdată, pe urmașii „iluștri“ ai unor strămoși mai obscuri.

Artur Gorovei a dedicat, în „Analele Academiei Române“, un studiu istoric-genealogic Episcopului Ieroteiu al Hușilor, urmașul familiei Borș de Budafalva, din caverii secolului al XI-lea. Nepotul lui Ieroteiu, pitarul Chiriac Borș (1755—1813), a fost tatăl Ecaterinei Kazimir, din Văscăuți din județul Hotin, și al banului Iancu Borș, bunicul lui Artur Gorovei. Mama pitarului era fata lui Toader Bădiliță, vornic de Suceava, despre care scriitorul a publicat o schiță în revista „Făt Frumos“, din Cernăuți. Printr'o soră a lui Chiriac Borș, Artur Gorovei este înrudit cu nobilii din Hotin, Kuruș și Vârnăv, *Istoria vieții mele* de Teodor Vârnăv, povestind despre toți aceștia, fiind publicată la 1893 la Râmnicul-Sărat, pe același Artur Gorovei. Iar în revista „Din trecutul nostru“, au apărut interesantele pagini privind familia Kazimir din Ianauți (Hotin), rudele lor, și o vizită, la 1879, în Basarabia. Familiile Stamati și Millo au obținut contribuții prețioase în „Analele Academiei“ și în revista mea din Chișinău. Cu toate nemulțumirile unor urmași, s'a ridicat vâlul originilor unor Vărnăvești din Basarabia, care nu sunt decât Perju, și ale unor Stamati din Folticeni, care nu sunt decât Rață.

Artur Gorovei nu este un Volney, un cântăreț al r^{ui-}nelor. În scrisul său nu se simte versul elegiac, ci nostalgia suavă acolo unde ea trebuie să ne poarte gândul la o viață frumoasă de altădată. Nu pot uita cuvintele sale:

„A devenit un fel de axiomă pentru noi, cei de astăzi, că lumea s'a înrăit, s'a demoralizat; că stricăciunea ar fi atins un maximum peste care nu se mai poate trece; în fine, că am fi trăind într'o Sodomă, al cărei trist sfârșit îl așteptăm din clipă în clipă. Nu-i adevărat!“

Tocmai astăzi îmi vine în minte acest pasaj, în care optimismul sănătos al cântărețului vremurilor trecute nu vrea să cedeze dezastrului din jur.

Dar într'o înțelegere perfectă a actualității, autorul păstrează un sentiment pios pentru trecut. El știe un adevăr concretizat de C. Bestujev-Riumin: „Unde există istoricul neamurilor, al orașelor și al instituțiilor, — acolo sunt posibile istorii generale“. El nu uită nici cuvintele lui Fustel de Coulanges: „Adevăratul patriotism nu este numai dragostea față de pământ; este dragostea față de trecut, este respectul față de generațiile care ne-au precedat“.

* * *

La Piatra-Neamț locuiește un cărturar iubit și stimat de întreaga Moldovă, cunoscut și mai departe: Gheorghe T.-Kirileanu. Ați auzit, de sigur, de el! A scris multe și frumoase pagini, dar mai cu seamă, este un distins cunoscător al vieții și operei nemuritorului Creangă, rivalizând, în această privință, doar, cu părintele Dumitru Furtună, din Dorohoi.

Conu Ghiță Kirileanu, cu înfățișarea lui simpatică și simplă, a fost bibliotecar sub doi Regi. Și în multe rânduri a știut să spună un cuvânt priceput, în probleme ce întrecuau preocupările sale de bibliotecar, sau secretar. Numeroși cărturari distinși îi datorează multe.

Fiu de țăran, urmaș al vechilor stăpâni ai codrilor din vecinătate, Gheorghe Kirileanu a stat pe vremuri la Dome-

niile Coroanei din Broșteni, al căror trecut l-a cercetat cu mult interes. Regele Carol I l-a apreciat și, pentru un timp îndelungat, conu Ghiță a fost răpit de pe meleagurile natale. Dar vremurile s'au schimbat, odată ce s'au ridicat și oamenii mai tineri; s'a întors acasă bătrânul Kirileanu, într'o căsuță anume zidită, unde orice colțișor are un rost al său, pentru a păstra o carte, o fotografie, sau o amintire, iar de pe cerdac — prveliștea splendidă se deschide asupra Bistriței și Ceahlăului.

Nu există un fecior al acestui ținut, care să cunoască atât de minunat Valea Bistriței, acest colț de rai, unde orice cotitură, stâncă sau vârf, își are legenda. Pe toate le cunoaște conu Ghiță: unde a trecut Maica Domnului, sau unde a căzut dracul, pedepsit de Dumnezeu. Și mândru privește bătrânul dascăl râul care vine năvalnic de pe munții apropiați, și-l compară cu bietul Șomuz din Folticeni, pe care numai Lică Stino îl „umflă“, — surăde Kirileanu.

În casa lui conu Ghiță găsești mii de volume, dar cel mai prețios — rămâne stăpânul însuși. El poate să-ți povestească atâtea lucruri trăite, despre Maiorescu și Iorga, său despre toți acei care îl înconjoară cu dulci amintiri. Este un povestitor admirabil, așa cum sunt bătrânii noștri, pe care pot să-l compar doar cu A. C. Cuza și Artur Gorovei, sau cu regretații Tigran Pruncu din Câmpulung, Gheorghe Vârnăv din Spătărești și Nicolae Verona din Herța.

Îți citește ceasuri întregi conu Ghiță, și nici nu observi cum trece timpul, căci și acest dar dumnezeesc îl are. Îți recomandă autori ai unor vremi apuse, despre care, apoi, se găsesc mulți ca să vorbească. Căci pe toți îi înzestrează cu documente și volume, cărturarul din Piatra-Neamț, ca să trezească atâtea pagini noi, scrise de numeroșii săi prieteni. Apar deodată, de pe rafturile prăfuite, teancuri de documente și opere inedite, pe care darnic le împarte tuturor iubitorilor de slovă veche, bunul nostru conu Ghiță.

În casa lui găsești pe cei care se ocupă de trecutul

Moldovei, începând cu profesorul M. Costăchescu, care a publicat cu multă pricepere *Documentele Moldovei*, și terminând cu Constantin Turcu, harnicul cercetător al vieții ținutului Piatra-Neamț. Pentru toți are o vorbă bună, un cuvânt de îndrumare, conu Ghiță Kirileanu, iar în clipe mai dureroase—și ocrotirea unui suflet nobil și înțeleghător găsește orice scriitor moldovean, în căsuța plină de comori dela Piatra-Neamț.

* * *

Am vorbit despre marele nostru Artur Gorovei, la care vin — ca și la Gheorghe Kirileanu — tinerii ca să asculte din fost-au-fost al țării. Acolo l-am întâlnit pe scriitorul Aurel George Stino...

Bunicul său, Ion Stino, al treilea director al „Școlii Domnești” din Folticeni, era un harnic cărturar. Tatăl scriitorului, profesorul George Stino, trăiește și astăzi, în căsuța părintească, în mijlocul cărților și al portretelor, care încadrează perfect pe acest înalt și frumos bătrân, cu o privire pătrunzătoare, cu vorba judicioasă și limpede, plină de regrete pentru un trecut dispărut în fața evenimentelor trecătoare ale vremurilor ncastr.

Era pe vremuri la Iași, la liceul Național, un vestit profesor de limba franceză, Alexandru Suțu, despre care fiul său, Rudolf Suțu, autorul atâtor scrieri despre Iași de odinioară, bine a zis: „a fost un om de carte și totuși a fost nepotul lui Alexandru-Vodă Suțu”. Bătrânul George Stino a fost cel mai bun elev al acestui profesor. El a ținut însă prea mult la târgușorul său, unde a ajuns profesor de limba franceză, apoi — distins director de liceu. Și-a îndrumat multe generații, sprijinit de harnica-i soție, printre care este și fiul lor, Aurel George Stino.

Rareori cineva produce o impresie mai puternică și plăcută, decât acest erudit al Moldovei. Este o apariție ciudată pentru Folticeni, chiar în imediata apropiere a venerabilului Artur Gorovei.

Moldovean primitor alături de simpatica și cultivata

lui soție, „causeur“ spiritual, fire nervoasă și sensibilă, dedicat numai scrisului, mistic cugetător și vehement critic, — în sfârșit, greu ca să-l zugrăvești pe multilateralul Stino. Se ferește de oamenii sgomotoși, de reclama gălăgioasă care înconjoară opera șubredă a multor favoriți ai capitalei. Modestie care poate să te supere, deoarece omul acesta va rămâne o viață întreagă cunoscut numai unui cerc restrâns de intimi. Și abia după ce veșnicia (să sperăm cât mai târziu), va deschide porțile în fața lui, atunci se vor găsi doritori să-i desgroape biografia, așezându-i portretele în muzee și un bronz într-o grădină înflorită.

Poetul Gheorghe Ursu a scris odată, că de-a însoți pe Stino la Buciumeni — un sat apropiat, cu vechea lui biserică, — este o feerie. Și mi-a părut rău, că și alții au făcut acest drum. Câte vedenii dispărute ale Moldovei năvăleau în mijlocul nostru, câte idei originale arunca cu ușurință de nespus și vorba lui glumeață, acest Mefisto, adus pe decorul fermecător al drumului bătut de Nicu Gane, Gorovei, Sadoveanu...

Stino scrie multe: eseuri, nuvele, schițe, versuri. Are peste cinci mii de articole, care ar forma repertoriul din cele mai importante. Nuvelele sale, din ce în ce mai cizelate, apar acum în paginile excelentelor reviste „Cetatea Moldovei“ și „Cuget Moldovenesc“. Stino a făcut mult pentru cunoașterea României în străinătate, căci el are zeci de prieteni în tot largul pământului, din Finlanda — care l-a decorat recent cu ordinul „Trandafirului Alb“ — până în Japonia și Argentina. Cred că la jubileul său vor veni să-l sărbătorească Laponii și Maorii, iar Stino le va rosti un discurs în limba lor, recitând traduceri din poeme taitiene. Căci nu există țară despre care să nu fi scris Aurel Stino, găsind acolo cărturari, care să vorbească, la rândul lor, despre România.

Dacă vezi rânduri iscălite de el, poți să le citești cu interes, poți să le recomanzi și altora, căci bunul simț nu-l părăsește niciodată. Opera sa e plină de vioiciune și

duioșie ; cunoaște viața și caută printr'un realism elegant să zugrăvească această înțelegere fină a oamenilor.

Demn de reținut este faptul că Stino, în proza cărnia vedem desfășurându-se o viață atât de românească, înzestrată cu un trecut pe care și-l revendică bătrânii, este dotat cu o vastă cultură europeană, fiind un excelent cunoscător al literaturii universale, iar în vasta-i bibliotecă, el se servește de cărți scrise în limbi puțin cunoscute la noi.

Dar o tristețe se simte în adâncul acestui om, o durere vibrantă a unui suflet de elită, pe care soarta, sau mai bine zis piticia dimprejur, caută să-l reducă la o existență prea modestă.

* * *

Părintele Dumitru Furtună, pătimaș răscolitor al trecutului, trăiește retras în Dorohoiul său, ducând o viață mănăstirească, între hrisoavele îngălbenite, care se prefac ușor în viață năvalnică, sub condeii lui. Sertarele sale adăpostesc lucrări de seamă, așteptând odată lumina tiparului. Ajunge să prenumerăm cercetările cu privire la Creangă și Ispirescu, sau scrierile mai vechi, de istorie bisericească. Nădăjduim că se va găsi cineva să tipărească totalitatea prețioaselor contribuții ale părintelui Furtună, aducându-se prin aceasta un real serviciu culturii românești.

Părintele D. Furtună este apreciat departe de Dorohoiul său, unde unii nu-l cunosc decât ca simplu preot. Așa-s scriitorii noștri provinciali, văzuți de concetățenii lor. La Folticeni, marele folklorist Artur Gorovei este doar un avocat, iar Aurel Stino trece par'că furișându-se prin feeria peisajului, multipla-i activitate nefiind cunoscută de mulți ; el este în târgul său... profesor de liceu.

* * *

La Stino, l-am cunoscut pe Gheorghe Ursu, poetul care a văzut lumina zilei la Bârlad și s'a format în preajma lui Gheorghe Tutoveanu și a delicatei Mama Zoe, regretata doamnă Tutoveanu.

Gheorghe Ursu excelează într'o evocativă istoriografie literară, bogată în coloare și relief, prezentând trecutul literar străbătut de fiorii poeziei ; în afară de reconstituirea fidelă a faptelor, în afară de istorie literară, G. Ursu picură din suflet o poezie cristalină, vibrantă și adesea amintitoare inexorabilelor noastre destine. Poezia sa este o frântură de viață, după cum poate fi o delicată fantazie, iar norii ușori de melancolie, ce o acopăr în falduri largi, arată în același timp înclinarea spre meditație răscolitoare. Deși poezia lui G. Ursu apare uneori ca o potolită aquarelă, totuși adâncimea vine să i se adauge în chip fericit.

Fostul student al lui Garabet Ibrăileanu, în Iași, discipol al maestrului Tutoveanu, Ursu oferă o frumoasă pildă de conștiință artistică, sensibilitate și armonioasă concepție.

Format în tradiția „Academiei Bârlădene“, a venit apoi să-și completeze integrarea întru Moldova prin cei câțiva ani petrecuți la Folticeni, în școala lui Artur Gorovei, ca dascăl la liceul „N. Gane“, coleg cu Sîno.

Marile amintiri ale locului au prefăcut acei puțini ani într'un popas de pelerinaj, prilej de muncă rodnică. Și Ursu nu poate uita astăzi, când chemările firești l-au dus în Moldova de jos, atmosfera de vrajă a Folticeniilor, cu peisajul său încununat de brăul munților din zare, cu vedeniile trecutului furișându-se prin tăcutele uliți și căsuța albă a lui Nicu Gane și Artur Gorovei, amintind pe Beldiceanu, Dragoslav, Anton Holban, E. Lovinescu, pictorul Băieșu, Vasile Savel, apoi prezența uriașă a amintirilor sadovenești. La Tecuciul literar al lui Teodor Șerbănescu, Ion Petrovici și Lascarov-Moldovanu, recent prezentat într'un excelent studiu, în sânul redacției „Analelor Moldovei“ a lui C. A. Stoide, Solomon, Alexinschi și altor, opera lui G. Ursu aduce contribuția ei magică pentru renașterea trecutului scrisului Moldovei.

* * *

Sunt oameni, care, prin felul lor de a fi și de a vorbi, prin temperamentul și spiritul lor, supără pe cei dimprejur.

Ei spun, uneori, prea mult adevăr, încât se acresc cu timpul și văd toate printr'un monoclu cenușiu. Ei caricaturizează ca acele oglinzi caraghioase, aspecte și înfățișările ambianței actuale, — oameni, stări și lucruri, încât nu știi ce să faci: să râzi sau să plângi, citind pamfletele lor. Astfel de oameni sunt interesanți ca personalitate, deși adesea stigmatizați chiar de posteritate, ca „răi de gură“.

Așa este romancierul Teodor Râșcanu, publicist și gazetar, ale cărui foiletoane cu parfum de „altădată“ sunt cunoscute cititorilor de elită. Ca și Petre Carp, poartă monoclu pe ochiul drept și locuște pe meleagurile vasluiene.

Fiu al Moldovei, îndrăgostit de trecutul ei și al Iașilor, în care s'a născut, Teodor Râșcanu a descris cu nostalgică până multe din aceste comori ale trecutului, adevărate monumente istorice ale neamului.

Istoria țării el o vede și cercetează prin prisma înfăptuirilor strămoșilor săi, Râșcănești, Ghiculești, Miclești, Cuzești, prin ale căror genealogii este legat de aproape cu toată boierimea de altădată a Moldovei de dincolo și de dincoace de Prut. Așa dar, întreaga istorie a Moldovei el o studiază trăită „în familie“, ceea ce dă un farmec deosebit și o notă originală scrisului său, atunci când evocă boieri de odinioară, curți sau biserici vechi. Nu este un istoric, dar știe în mod maestru să completeze trecutul cu o fantazie realistă, ceea ce poate face numai un scriitor autentic și un urmaș al strămoșilor săi, a căror viață o trăiește în subconștient. Ca romancier al vremurilor trecute, Râșcanu e admirabil. Cu nerăbdare așteptăm orice pagină scrisă de el, fie o evocare din alte vremi, fie o amintire din copilărie, fie un rând numai despre Iașii vremilor apuse.

Impresionante contraste, ciudate antiteze și divergente impulsii se împletesc în personalitatea acestui sui generis, singuratic și inaderent. În boierul dela Buhăești, trăiește și un alt Râșcanu, acela pe care în toiul unei polemici gazetărești — ce i-a prilejuit și un duel cu pistolul

pe platoul dela Copou — pe la 1915, presa din Sărindar îl numise: *Bronzul*. Este ziaristul pamfletar de odinioară și omul cafenelii bucureștene, ce se îmbină cu moșierul dela Buhăești. Este un produs al Parisului, care, altădată, la „Capșa” a retrăit clipele vieții de pe malurile Senei. „Capșa” s’a închis și cel de pe urmă a plecat „coconu Toader”, sau, cum îi mai zic unii, după diminutivul familiar, „coconu Toto”. Atunci, s’a mutat la „Corso”... Dar a dispărut și „Corso”. La miezul nopții, în ultima noapte a lui „Corso”, terminând un ultim foileton, a ieșit și „conu Toto”, cel de pe urmă. Azi peregrinează — când e în București — între „Nestor” și „Café de la Paix”. Acolo este văzut mai ales seara, totdeauna singur, în fundul sălii, în fumul eternei sale pipe, savurând, împreună cu șvarțul obișnuit, spirituala săgeată pe care o aruncă printr’un articol tăios, vreunui adversar. Căci Teodor Râșcanu are darul de a-și face numai adversari.

Departa de forurile care consacră, de cenacluri și sa-loane cu dudu literare, neglijând prietenia marilor maeștri, Teodor Râșcanu migălește în tăcere, în turnul său de fildeș dela Buhăești, o operă a cărei valoare o vor prețui mai târziu generațiile ce vor veni. Singurătatea și legătura ancestrală cu glia Moldovei sale îi împospătează mereu puterile de creație.

* * *

Ne oprim la Bârlad, a cărui viață literară au des-cris-o Gheorghe Ursu și un alt poet din localitate, Gheorghe Constandache, inimosul deșteptător al multor inițiative culturale.

Aici apare revista „Păstorul Tutovei”, condusă de preotul Grigore Dimitriu, iar la 20 Noembrie 1872, la Bârlad s’a născut poetul Tutoveanu, urmașul unei vechi familii de răzeși moldoveni.

Gheorghe Tutoveanu a fost profesor și revizor școlar, dar faima lui provine și ea de pe tărâmul literar, pe care poetul nostru a pășit de timpuriu. Încă pe când era

elev de gimnaziu, el a publicat versuri, epigrame și articole literare în ziarul „Palada“, care a apărut un pătrar de veac sub conducerea tipografului Cațațani. Mai târziu, aproape în toate periodicele țării, au apărut rândurile semnate de Tutoveanu, un stâlp al poeziei noastre

El a întemeiat publicațiile literare „Revista modernă“, „Pagini alese“, „Ion Creangă“ și „Miron Costin“. La 1904, împreună cu Nanu și Emil Gârleanu, a scos, la Bârlad, epocala revistă „Făt Frumos“, din care a făcut — cum admirabil s'a exprimat Tutoveanu însuși — locul de întrunire al tuturor acelor care cred cu temeinicie în puterea de viață a neamului nostru. „Făt Frumos“, ca și „Luceafărul“ și „Semănătorul“, a creat o întreagă perioadă în mișcarea noastră literară.

Gheorghe Tutoveanu, soțul delicatei Mama Zoe, regretata doamnă Tutoveanu, poeta tuberozelor, este membru fondator al Societății Scriitorilor Români. Pornind cu primul volum de poezii: *Albastru*, la 1902, „poetul plopilor“ din Bârlad, decorat încă de pe vremea lui Spiru Haret cu medalia „Bene Merenti“, a continuat mereu să scrie, publicând numeroase volume, printre care: *Balade*, *Tinerețe*, *Poezii alese*, *Sonete* și altele. Multe din operele poetului nostru au fost traduse de Adolf Flax, în limba germană.

Anul trecut, noi l-am sărbătorit cu recunoștință pe septuagenarul poet, care e sufletul neadormit al vieții culturale de pe plaiurile Moldovei. Până și o „Academie Bârlădeană“ a înființat acest sacerdote al condeului, pe care-l întâlnești, astăzi, în palatul bucureștean al ziarului „Curentul“, ducând spre publicare fragmente prețioase despre viața literară din fundul Moldovei, din vremurile eroice ale tinereței tuturor acestor mari cărturari ai neamului.

SCRISUL BASARABEAN

Intr'o cătună moldovenească, pe un inormânt de lângă biserică, o inscripție mi-a atras atenția :

„Aici a răposat în vecie marele patriot, reformator și cărturar, Vasile Ion Baciuc“.

Ați auzit de acest „mare patriot, reformator și cărturar“?

— De sigur că nu! În acel sat, însă, era cunoscut, încât nu s'a specificat chiar, că era un primar al satului, iar inscripția a alcătuit-o învățătorul, un prieten al său.

La noi, în literatură, acest cuvânt „mare“, alături de „genial“, „ilustru“, „celebru“ etc., se întrebuințează foarte des, așa dar, ne la locul lui. Un poet mare este Alecsandri, un geniu — Eminescu. Poeți celebri sunt Byron, Schiller, Lamartine, genii — Dante, Shakespeare, Goethe. Și chiar acest titlu de „poet“ nu se poate conferi oricărui versificator.

Doar un fel de „patriotism“ al fiecărui fecior al unui sat uitat, permite să atribue titluri de „romancieri“ și „nuveliști“ la toți „prietenii“ care scriu proză. Citiți însă pe Dickens, Oscar Wilde, Alphonse Daudet, Sadoveanu, Jack London, Rebreanu, Blasco Ibanez, Knut Hamsun, și veți vedea diferența între un mare prozator și un — cel mult — foiletonist sau cronicar de gazetă. Geniul unui Turghenev l-au proclamat Flaubert, George Sand, Carlyle, Taine, Guizot și alții...

Sunt nume universale, alte mărimi — naționale, în sfârșit — cele regionale. Este însă o tendință naturală de evoluție dela o categorie la alta și fără această tendință de a evoluționa, de a se înălța, nicio literatură nu are rost, decât ca un divertisment spiritual al unor oameni care suferă de boala scrisului.

Există încă un punct de vedere, care justifică atenția noastră pentru *orice* scris, — acel istoric. În perspectiva istorică, un cărturar mediocru, dar care a contribuit la evoluția culturală de mai târziu, merită să fie amintit. Merită în măsura importanței sale istorice, nu literare, și în raport direct cu lărgimea volumului consacrat problemei studiate.

Privit prin aceste prisme, ne întrebăm, care este viitorul literaturii basarabene ? Și ca să înțelegem prezentul și să lămurim viitorul, noi cercetăm trecutul acestui scris.

Basarabia a creat un geniu național, în știință, pe Bogdan Hasdeu. Aici s'a născut un mare scriitor, ca Alecu Russo, care a contribuit la reînnoirea națională a Românilor. Un fabulist de valoare rămâne Alexandru Donici. Este incontestabilă marea importanță culturală a scrișului lui Costache Stamati. În perspectiva istorică, trebuie să amintim pe Teodor Vârnav, Ion Sirbu, Dimitrie Donea. Un poet este Alexe Mateevici. Scriitori de mare valoare sunt Leon Donici-Dobronravov și Pavel Crușevan. Admirabile memorii ne-a lăsat contesa Roxandra Edling, iar fratele ei, Alexandru Sturdza, a fost un apologet distins al vremii. Un savant ilustru este Leon Casso, iar un talent de poetă găsim la Iulia Hasdeu. Dar pe bunicul ei, Alexandru Hâjdeu, nu-l putem aminti decât în perspectiva istorică.

Într-o lucrare a noastră, *Cărturari basarabeni*, am găsit peste o sută-două de *cărturari* ai provinciei dintre Prut și Nistru. Dar n'am îndrăznit să scrim despre *scriitori*. Un Constantin C. Stamati-Ciurea, cu zeci de scrieri în patru limbi, sau un Pavel Șt. Leonard, cu mai multe volume publicate în mai toate capitalele Europei, nu sunt — decât pentru vremea lor — scriitori în sensul de diplomă de noblețe care acordă acest titlu. Totuși, și astăzi ei rămân superiori chiar multor din contemporanii noștri.

Dacă toți ar fi privit, fără exagerări inadmisibile pentru aceste timpuri, asupra literaturii basarabene actuale,

s'ar fi observat că sunt trei categorii de așa numiți scriitori: cărturari care vor rămâne în perspectiva istorică, scriitori care tind să ajungă la un nivel național, și, restul, oameni care ar face mai bine să scrie *pentru el*.

Basarabia de astăzi, care trebuia să aducă în literatura românească ceva și dela Gogol, Turghenev, Gonciarov, Dostoevski și Tolstoi, n'a creat încă nici măcar un romancier de talia lui Dimitrie Moruzi, de acum patruzeci de ani. Constantin Stere, imitatorul lui Salticov-Șcedrin, al lui Dostoevski și al altor scriitori ruși, prezintă un capitol aparte, încât nu-l amintim aici. Nu vorbim nici de generația mai în vârstă a scriitorilor actuali, care ne-a dat un prozator valoros în persoana lui Gheorghe Madan. Iar tineretul s'a manifestat în domeniul poeziei și al eseului, ajungând uneori la încercări de nuvelă. În aceste domenii hotarele regionale abia sunt călcate de scriitorii noștri, pentru zilele acestea, fără să lase, deocamdată, urme de scris de nivel național, pentru posteritate. Aceasta însă este o etapă nouă, la care trebuie să tindă scriitorul nostru. Și dacă el este un scriitor adevărat, pătruns de talent,— în sensul persistenței și culturii cerute de Buffon și Serghei Soloviov, — tendința lui trebuie să fie să ajungă un autor de proporții universale, pentru posteritate.

Iar dacă nu, atunci e bine să încurajăm scrisul nostru, dar fără exagerări, și fără să rămânem bucuroși de carul cu boi ce deservea de minune pe strămoșii noștri...

SOARTA SRIITORULUI.

Din fundul Moldovei, un prieten îmi scrie : „citește, sau recitește *René* de Chateaubriand ; ai să găsești multe aspecte din viața mea“.

Scumpe prietene, aveam 17 ani când am citit *Génie du christianisme*. Primitivitatea lui *Atala* a produs asupra mea o impresie mai slabă, decât *René*, în care se simțea o tristețe prea romantică, dar sinceră, a unuia din cei mai fericiți scriitori ai omenirii. Mare diplomat, celebru autor, Chateaubriand a scris totuși *René*, după cum olimpiantul Goethe ne-a lăsat în al său *Werther*, sdrobirea iluziilor sale idealiste, în fața fățarniciei burgheze a societății.

Soarta scriitorului e din cele mai încercate și calvarul acesta se mângâie cu o veșnică vorbărie, despre alți predecesori visători, care creau operele lor la mansarde. Treceau anii, decade și secole, ca acești iluștri necunoscuți ai vremii lor, să devină celebri, scriind apoi ca Zola : *La confession de Claude*. Tristă consolare !

Erau alte timpuri, când, înconjurat de o bibliotecă, îmi permiteam citirea romanelor preferate. Nu pot uita impresia profundă ce mi-a provocat opera lui Alfred de Vigny : *Stello*, în care poetul deplângea soarta confrăților săi. Sub diferite regimuri, poetul visător era la fel de disprețuit și necruțător osândit la pieire, deoarece societatea adeseori achită pe criminal, dar niciodată nu-l iartă pe visător — afirmă Oscar Wilde, — mulțimea, care, în lașitatea ei, se bucură înjosirii omului puternic, — adaugă Pușkin. În *Stello*, am găsit numai trei exemple, deși de atunci aș fi putut aduce alte sute de vieți și mai pilduitoare. De Vigny vorbește despre satiricul Gilbert, deși exemplul nu e tocmai potrivit, apoi des-

pre Chatterton și André Chenier,¹⁾ pierit sub ghilotină, cu două zile înainte de prăbușirea lui Robespierre. De sigur, soarta lui Thomas Chatterton era cea mai impresionantă. În vârstă de 18 ani, talentatul poet s'a sinucis, după ce primarul Londrei, citindu-i versurile, i-a propus un post de... servitor!

În vremea noastră, mulți scriitori muncesc în slujbe incompatibile, ca să-și asigure existența, dar nu-l imită pe Chatterton. De altfel, celebrul Leonardo da Vinci făcea pe muzicianul la Curtea ducelui Lodovic Sforza, iar marele Leibniz își câștiga viața scriind istoricul casei de Hanovra...

Nicio muncă nu e umilitoare, și să nu uităm că Apollo, în clipele grele ale vieții, a trebuit să pască porcii, deși rămânea fiu al regelui zeilor, zeu al soarelui și — așa dar — al luminii, al poeziei, muzicii, literaturii...

Când citești amintiri despre predecesorii noștri, simți că se desprinde aceeași melancolie și tristă existență, în marea lor majoritate, în povestire. Conștiința umană se trezește greu, acea conștiință care — după Schopenhauer — și-a manifestat trăsăturile caracteristice în otrăvirea lui Socrate și răstignirea lui Hristos. Ascunzându-se de revoluție, Condorcet scria într'un azil, despre progresul spiritului uman; întemnițat, a înțeles absurditatea acestei idei, și s'a sinucis.

Vremurile lui August și ale lui Mecena au trecut de mult, deși nu prea suntem siguri nici de calitățile acelei epoci prea laudate. Virgiliu, poate ca să nu-l immortalizeze pe August, ținea pe patul de moarte, să-și ardă *Eneida*, iar Dion Cassius adresa lui Mecena cuvintele istorice: „Surge tandem, carnifex“, și totuși, numele lui Mecena a devenit proverbial și gloria lui Virgiliu, Horațiu și a multor alora, îl înconjoară.

Vremuri grele, alți oameni... Vitregă soartă pentru un Eminescu, pentru un Creangă... Au fost altfel judecați ei, de contemporanii lor. Astăzi, însă, se scriu romane, care nici ele nu redau decât aspectele triviale și de prea slabă imaginație, din viața marilor înaintași. Chiar un Zola n'a

1) „Furtuna revoluției stinge făclia poeziei“ — și-a prezis soarta Chenier.

știut să imprime, în *l'Oeuvre*, decât o umbră falsă a tinereței prietenului său de copilărie, Paul Cézanne. Am vrea să cunoaștem realitatea, oricât de dură, a biografiei lui Eminescu, Edgar Poe, Dostoevski, Oscar Wilde, Leopardi, Byron, Heine, Schiller, Verlaine, Hoffmann, Maupassant și a altora, dar nu pentru o banalizare de prost gust a acestor vieți și, cu atât mai puțin, pentru o judecată tot așa de pălîmașă, în fățărnicia ei burgheză, ca și aceea a epocii lor.

Geniul nu poate fi judecat decât de un titan de aceleași proporții. Pe Napoleon — spune D. Merejcovski — putea să-l judece Goethe. Chiar Tolstoi se arată pălîmaș analizând de Shakespeare, sau vorbind despre artă, când acest genial romancier își reneagă opera și se postează pe platforma unui succesor al lui Bazarov, Pisarev și al altor „nihilisti“...

Adevăratul scriitor, ca orice artist, poate să-și găsească o apreciere justă numai în concepția unui autentic intelectual. Deprecierea valorilor scrisului și ale științei, e mult mai dăunătoare decât ne închipuim, ducând la deprecierea oricărei valori, când faptul că ești autorul unor capodopere n'o să provoace mai multă impresie decât... perla desgropată de cocoșul din fabulă. Lumea devine barbară și în zadar vom căuta să apărăm de brutalitatea ei, viața sau scriptele lui Archimede...¹⁾).

Dacă aceasta-i soarta unui geniu, ce să mai zicem de existența umilă de scriitor. Mic în fața unor „excelențe“, furișându-se în umbra străzii ca un suplinitor sau conțopist, numit cine știe de ce „mecena“ contemporan, care i-a propus o soartă... refuzată de un Chatterton. La festivități, când se vorbește despre reprezentanții culturii țărului, nefericitul autor e amintit după... „și alții“.

Mecenații improvizați ai birocrăției, îi acordă, în cel

¹⁾ „Republica nu are nevoie de savanți!“ — a declarat medicul Coffinhal, osândind la moarte pe Lavoisier. Călăulul era deajuns o clipă, pentru a tăia acest cap, — a adăugat martorul ocular, matematicianul Lagrange, — dar nu va ajunge un secol pentru a da lunii un alt cap ca acesta...

mai bun caz, din fondurile instituțiilor, mici subvenții, pentru glorificarea darniciei lor. Și numai „post mortem“, recunoștința cetățenilor, deși cam întârziată, e bine dacă consacră o pagină tragică despre destinul unui literat, asupra mormântului căruia, părăsit, privește și la cimitir bronzul unui îmbogățit.

Am avut și noi, basarabeni, câțiva darnici mecena: destul să amintim pe Vasile Stroescu și pe Constantin T. Kazimir. Dar ei reprezentau „alte vremi“. Veți spune, că erau „mai bogați“; veți greși însă în aprecierea bogățiilor actuale. Au fost și atunci mulți scriitori, care scriau și-și publicau operele prin diferite centre europene, deoarece aveau destule mijloace. Erau și alți oameni, ca să judece pe scriitori, ca un Manolache Negruzzi din Târnava-Sorocăi, care zicea despre neuitatul său nepot:

„O fi bună literatura nepotului Costache, dar moșia părintească era mai bună“.

Și în orice epocă, am fi putut auzi vorbind pe mătușa unuia din primii noștri folkloriști, Nicolae Gherbanovski, care se plângea că nepotul ei și-a ales un drum prost în viață, ajungând... scriitor!

„Ce folos—se întreba bătrâna—din tot acest scris al său?“

Păstrând proporțiile cuvenite, dela universal, la regional-basarabeian, dela geniile omenirii, la modestele talente ale confracților noștri, aceeași jalnică caracterizare a vieții lor s'ar impune. De aceea, printr'o unire a oamenilor scrisului, printr'o idealistă înțelegere a actualității și fără să cedăm declinului oportunist, să nu ne înspăimântăm de soarta ce ne așteaptă. Nu suntem primii și, după noi, vor veni alți vișători, mai sinceri și naivi. Să le întindem mâna, căci ei sunt viitorul nostru. În muncă să ne răzbunăm, față de orice încercare sau răutate omenească. Capacitatea nu poate să nu triumfe. Va veni o zi, care va fi a noastră, chiar dacă ea va întârzia.

Vom fi acea bătrână veveriță, care pentru o trudă de viață, a primit din partea regelui faunei, un car de nuci. Dar, săraca, ea nu mai avea dinți!

FAUST ȘI DON-JUAN

Nicio glorie istorică nu poate concura cu renumele eroilor literaturii universale, ca Don-Juan, sau Faust. Aleg pe acești doi eroi, deoarece legenda lor, ca și soarta în literatură, este asemănătoare.

Apropierea tipului lui Don-Juan de cel al lui Faust nu este nouă. Rosenckrantz, scriind despre *El Magico Prodigioso* al lui Calderon, a menționat — mi se pare cel din tîi — această asemănare. Ambii eroi sunt firi neastâmpărate, egoiste și ateiste. Viața romantică, redată prin legende medievale, pune în relief caracteristicul erotic al lui Don-Juan, eroul latin, în opoziție cu spiritul filosofic al lui Faust, eroul german.

Basmul despre Faust se formează în secolul al XVI-lea. În literatura poporană, istoriei sale îi precedează legenda germană *Bruder Rausch*, publicată la 1515, la Strassburg, care tratează — dintr'un punct de vedere umoristic — legătura cu diavolul. Și în legendele contemporane ale Nordului, găsim reminiscențele aceleeași tradiții, de pildă în *Thedel Unverferd von Walmoden*, redată în versuri de Georg Thym și care are părți comune cu legenda despre Henric Leul.

Încă la 1507, găsim o amintire despre un vrăjitor care pare a fi un escroc, un Faust-junior. La 1587, la Frankfurt, Spiess publică prima *Istorie a lui Ioan Faust*. Acest erou legendar a studiat la Krakovia, și-a vândut sufletul diavolului, care l-a și răpit, după ce i-a servit timp de 24 ani. La 1599, Widmann a publicat un studiu și mai voluminos și pseudo-savant asupra lui Faust. Este, așa

dar, interesant să reținem că Faust purta și el numele popular de Ioan.

Patria lui Don-Juan este Spania. Legenda leagă existența acestui erou din literatură cu viața lui Don-Juan Tenorio din Sevilla (secolul al XIV-lea). El și-a găsit sfârșitul, răpus de mâna stafiei comandorului Don-Gonsago, ucis de Don-Juan însuși. Este însă greu să afirmăm că acest cavaler din Sevilla, mort în împrejurări destul de misterioase, inspiră chiar el creația viitorului Don-Juan. De asemenea și Don-Juan de Marana, care și-a vândut sufletul diavolului, este un candidat la acest titlu. De altfel, de exemplu Goldoni vorbește de Don-Giovani Tenorio, pe când Alexandre Dumas scrie, la 1836, drama: *Don Juan de Marana ou la chute d'un ange*. Mitul unui păcătos, care și-a vândut sufletul diavolului, este foarte răspândit din vechime, încât îl folosește și scriitorul spaniol Calderon, deși nu găsim în al său *El Magico Prodigioso* nicio asemănare, de fond, cu Faust. Calderon a folosit legenda despre Sf. Ciprian, de origine orientală, povestind o înțelegere dintre om și diavol. Însă eroul lui Calderon este mai curând un Don-Juan, în fondul dorințelor; este religios și nu caută să deslege probleme de existență umană.

Faust, până a ajunge la cristalizarea tipului universal, creat de Goethe, prezentând și elemente caracteristice lui Don-Juan, a trecut printr'o evoluție lungă. Partea epică comică-vulgară, adeseori oprea dezvoltarea unor opere de mare valoare, de pildă a lui Marlowe, care pe lângă un Faust dornic de putere în lume, dar mai desnădăjduit decât cel al lui Goethe, înalță pe Mefisto, un p edecesor al pesimistului Lucifer al lui Byron. Lessing, Klinger, iar după Goethe, Lenau, continuă și ei tradiția marilor creații. Marlowe schițează tipul cugetătorului, Lessing înlătură elementul medieval-diabolic, iar Klinger apropie pe al său Faust de tipul lui Don-Juan.

Faust al lui Goethe este tot ce-a putut produce geniul artei și al cugetării omenești, un îndrăzneț luptător

pentru libertate, pentru căutarea veșnicului adevăr, pentru glorie și fericire. Partea a doua a operei lui Goethe corespunde cu perioada nouă a vieții poetului, care nu mai este un tânăr visător. Nemuritoarea sa operă ia, în sfârșit, forma ei definitivă. Mefisto ocupă locul celui care exprimă îndoielile și frământările lui Goethe însuși. E interesant de observat că celebrul scriitor, atrage atenția opiniei publice germane asupra tipăriturilor populare din evul mediu, din care și-alege subiectul pentru *Faust* și *Jidovul rătăcitor*.

Evoluția lui Don-Juan este și mai variată. În prima jumătate a secolului al XVII-lea, Tirso de Molina scrie opera care crează pe Don-Juan, în literatură: *El burlador de Sevilla y convidado de piedra*. Piesa trece imediat pe scena italiană, unde elementul vulgar și anecdotic o simplifică și înlătură asemănarea tipului inițial cu Faust, o fază observată și în evoluția scrierilor despre Faust. Molière, în *Don-Juan ou le festin de Pierre* (1665), împrumută acțiunea din comedii italiene de Cicognini și G. liberto (care a servit adaptărilor franceze ale lui Dorimon — 1658, și Villiers — 1659), omițând totuși comicul italian, dar și spiritul clerical al operei lui Tirso de Molina, încă o latură comună cu Faust inițial, clerical, dar anticatolic. Molière a întrunit în această operă o piesă de moravuri și caractere, care ajunge la comedie, chiar farsă, și se termină cu miracole. Opt ani mai târziu, Thomas Corneille a transcris comedia în versuri. Zeci de scriitori și compozitori foloseau subiectul pentru operele lor. Mozart a creat, însă, opera (libretto de Lorenzo de Ponte) care l-a immortalizat și mai mult pe Don-Juan; cu câțiva ani mai înainte a apărut baletul lui Gluck; există și o operetă-buff, de Hector Crémieux și Adolphe Jaime. Faust, în muzică — grațioasă și proaspătă, — aparține mai mult lui Gounod (libretto de Michel Carré și Jules Barbier), deși trebuie să amintim și legenda dramatizată a lui Berlioz: *La damnation de Faust*. În pictură, unii îl văd pe Faust în *Astrologul* lui Rembrandt; îl pictează Ary Scheffer și I.-P. Laurens.

Ar fi greu să înșirăm toate încercările de-a scrie despre Faust și Don-Juan. Recent a apărut un roman al lui Eric Linklater, care se intitulează: *Don Juan în America*. La prefață este alăturată și o spiță genealogică, care îl coboară pe eroul romanului din *Don-Juan* al lui Byron, eroul poemului început la 1818, scris fără reguli și lăsat neterminat, dar prezentând puternice sentimente și imagini. Să nu uităm, că lordul Byron vorbește de asaltul Ismailului tocmai în acest poem, care nu are însă nimic comun cu tipul inițial al spaniolului Don-Juan. Capodopera pictorului Delacroix: *La barque de Don-Juan*, care se păstrează la Louvre, este inspirată de poemul lui Byron.

Un Don-Juan, care are o apropiere maximă de Faust, este creat de poetul rus, contele Alexe Tolstoi. Eroul său caută și el deslegarea unor probleme înalte, iar dragostea — pentru el — este un scop mistic. Hoffmann, Musset, Pușkin, Gautier, Baudelaire și alți poeți îi dedică și ei scrierile lor, pe când romancierii Richardson crează pe Lovelace, iar Choderlos de Laclos — pe Valmont.

În sfârșit, cunoscutul dramaturg german, Grabbe, a căutat, în tragedia sa: *Don-Juan und Faust* (1829), să zugrăvească pe ambii eroi în aceeași dramă. Dragostea către una și aceeași femeie leagă pe eroii noștri, care — fiecare pe cărarea lui — ajung să fie stăpâniți de diavol. Don-Juan și Faust se întâlnesc și în drama neterminată a lui Nicolaus Vogt: *Der Färberhof*.

Lenau a dedicat scrisul său nu numai lui Faust, dar și lui Don-Juan. Faust al lui Lessing, ca și Don-Juan al lui Alexe Tolstoi, termină printr'un desnodământ împăciuitoare. Nu numai Don Juan, dar și Faust al lui Heine — o parodie — ajung să fie eroi de operetă.

Vor trece încă secole, se vor scrie încă sute de volume, opere valoroase și mai puțin apreciate, dar tot va renaște din negura vremurilor tipul lui Don-Juan-Faust, fie în varianta sa latină, fie în cel german, eroul romantic care frământă gândul creator al atâtor genii.

LECTURĂ PENTRU COPII ȘI TINERET

Cred că este de prisos să vorbim despre importanța lecturii. De asemenea este o axiomă că deprinderea lecturii, câștigată în copilărie, rămâne o bază solidă pentru toată viața, și invers: datorită unei lipse de îndemn și îndrumare în lectură, la copil și la tânăr, majoritatea oamenilor nu simt necesitatea de a citi. Așa dar, este o vină a cercurilor de educație prin care trece copilul, o latură negativă a activității îndrumătorilor culturali ai tineretului, care, în marea lor majoritate, nu se interesează, *dacă* tânărul citește și *ce* citește. Se lasă profesorului de literatură să pretindă dela elev ca să cunoască întru câțva pe autorii pe care îi studiază, iar o altă *formă* — este înființarea bibliotecilor școlare. Astfel, se rezolvă cea mai importantă problemă a educației: problema lecturii.

Orice copil manifestă un interes pentru povești. Dacă copilul este cultivat câtuși de puțin, el însuși simte nevoia de a pătrunde în atâtea lucruri noi, prin citire. Și dacă această cultură se înrădăcinează, copilul, apoi tânărul, începe să citească, să caute cărți.

În majoritatea cazurilor, problema procurării cărților este din cele mai grele. Oricât de doritor este copilul de a-și sistematiza lectura, de a-și desvolta cunoștințele într'un domeniu oarecare sau — mai simplu — are preferință în lectură, — el se lovește îndată de lipsa de cărți, încât, ori se resemnează, renunțând la lectura care devine plictisitoare, ori tinde să citească tot ceea ce-i cade în mână. Se zice, că dintre acești tineri, care citeșc *totul*, apar geniile omenirii, iar inteligența și cultura lor devin, cu tim-

pul, multilaterale. Nu este însă mai puțin adevărat, că *numai o lectură sistematică* poate să desvolte un interes continuu, un bun simț și o predispoziție, care va determina domeniul cultural ales pentru activitatea omului de mâine.

Așa dar, se cere o lectură îndrumată, sistematizată.

Lipsa de cărți se prezintă și sub alt aspect: cuvântul scris costă astăzi enorm. O carte puțin mai bună costă câteva sute de lei. Trebuie să renunți la hrana trupească, ca să dai copilului hrana sufletească. La aceasta încă nu au ajuns mulți, și apoi: numai într'un corp sănătos am fi dorit să avem minte sănătoasă. Modesta „Bibliotecă pentru toți” de pe vremuri, a avut un rol mult mai important pentru creșterea generațiilor anterioare, decât toate colecțiile de astăzi, deoarece volumașul ei costa numai 30 de bani, sau chiar 20 de bani la anticar, ceea ce putea să sacrifice orice copil sau tânăr.

Cartea nu trebuie să fie comercializată, după cum o fac la noi acele trei-patru mari edituri care există, ci să servească pentru cetățeni. Cartea trebuie să fie făcută pentru om, iar nu pentru vânzare. Ar fi trebuit să începem cu hârtia și mijloacele de răspândire a cărților, care nu ne permit să facem publicații eftine și cum se cade, cu atât mai mult în edituri particulare. Sunt monopoluri, care dăunează culturii. Din cauza comercializării tiparului, am ajuns la invadarea pieței cu literatura de trotuar, pe când — propriu zis — *noi nu posedăm încă normele pentru realizarea educației sistematice a copilului și a tânărului*. Cât privește traducerile, ele fiind făcute de străini sau de oameni care nu cunosc îndeajuns limbile originalelor, traducând după alte traduceri, franțuzești — destul de libere, — aceste opere au puțin comun cu originalul, pierzând orice farmec. Asemenea traduceri, la iușeală întocmite, le-au aruncat pe piață editurile vechi, fidel imitate de cele de astăzi.

Repet: normele educative ale lecturii ne lipsesc. În traduceri, nu se urmărește un sistem. N'avem traduse în

românește multe dintre operele clasice, pe când autorii „la modă“ abundă. Se cere și aici literatură dirijată.

Sunt unii care, prin cuvântul „dirijat“, ar înțelege o acaparare a literaturii într'un sens sau altul. Domeniul spiritual nu admite însă nicio acaparare. Prin „dirijare“ înțelegem o îndrumare, o înlesnire, nu însă o infiltrare dăunătoare culturii copilului. Unii pretind, de pildă, că în actuala situație, educația trebuie să fie mai dinamică, militantă. Ea ar trebui să fie mai lipsită de romantismul și sentimentalismul părinților noștri. Speța aceasta de oameni romantici — după părerea lor — ar fi trebuit să dispară, ca niște anahronisme. Robotul — oare — s'o înlocuiască?

Nu credem că este un declin binevenit în creșterea copilului. Preferăm să fim considerați, în această privință, ca având idei înapoiate, dar să rămânem pe bazele romantice și sentimentale ale vremurilor trecute, care au dat omenirii și țării noastre tot ce a fost mai înălțător. Copiii noștri sunt romantici și sentimentali prin firea lor, căci așa este plămădit duhul Românului.

Trebuie să dezvoltăm din copilărie un patriotism sănătos în cititorul nostru. Credem însă că nu există un copil român dornic de lectură, care să nu citească pe Creangă. Și nu credem că trebuie să fie poftit ca să-l citească pe un Ispirescu, Negruzzi, Slavici, Alecsandri, Nicu Gane, Odobescu, Coșbuc, Brătescu-Voinești, Sadoveanu, Gala-Galaction, Vlăhuță și alții. Nu facem nicio clasificare sau gradație. Luăm la întâmplare pe câțiva autori preferați din copilăria noastră. Am mai adăuga pe câțiva clasici citiți mai târziu. Ne vom feri însă de imitatorii actuali ai lui Edgar Wallace sau Maurice Decobra. De sigur, orice profesor de literatură va putea da o îndrumare necesară, încât trecem la literatura universală.

Subliniind nota necesară de patriotism în lectură, n'am înțeles de loc să ajungem la exagerare, să ne înconjurăm cu zidul chinezesc al unei pretinse auto-cunoașteri. Acest quasi-patriotism caută să ascundă superficial-

litatea unora. Imediat după neîntrecutul Creangă, copilul nostru trebuie să guste și literatura lumii întregi, deprinzându-se cu o dorință naturală de a cunoaște universul în totalitatea lui, ajungând succesorul patrimoniului cultural al omenirii.

În Apus, literatura specială pentru copii se dezvoltă abia în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, când, în Germania, apare revista lui Weisse: „Prietenul copiilor“, iar la 1776, cea dintâi carte pentru școlari, scrisă de Rochow. Kampe continuă opera lor prin publicarea volumelor: *Robinson*, *Descoperirea Americii*, *Noua bibliotecă pentru copil*, *Istoria universală* și altele.

Dar cum fantazia copilului aleargă mai ales după irealul basmelor, ele pot fi alese dintr-o foarte bogată literatură universală. Frații Grimm ne dau colecția de povești germane, Selma Lagerlöf, Topelius și Cristian Asbjørnsen — povești din țările nordice, Andersen — daneze, Hauff, Hoffmann, Chamisso, Bechstein — germane, Charles Perrault — cu renumitele lui *Contes de ma mère l'Oye*, printre care: *Scufița roșie*, *Motanul încălțat*, *Cenușăreasa*, *Avenarius* — povești rusești din lumea insectelor și acea necuvântătoare, Tomson-Seton — cu eroii săi din lumea animală. Mai adăugați la aceste, traducерile poveștilor persane: *Lampa lui Aladin*, *Ali Baba* și altele din *O mie și una de nopți*, *Casa cu rodii* de Oskar Wilde, sau minunata carte: *Lettre de mon moulin* de Alphonse Daudet.

Importanța poveștilor o putem observa din simplul fapt, că cei mai mari autori ai lumii au scris și povești: Dickens — povești de Crăciun, Balzac — *Contes drôlatiques*, George Sand — *Contes d'une grand'mère*, Creangă și Carmen-Sylva, Pușkin și Jucovski — povești în versuri, Wilde, Poe — povești fantastice, Goethe, Tolstoi, Daudet, la Fontaine, Voltaire și alții.

Cât de departe stau aceste admirabile cărți de acele reviste ale noastre, zise „pentru copii“, ale căror simple coperte sunt în stare să îngrozească pe oricine. Și aceasta

aici, în România, unde avem atâtea priveshti pitoreşti şi, din nefericire, multe necunoscute. Ce rost au atunci caricaturile hidoase de pe copertele unor romane, zise şi ele „pentru copii“.

Dar copilul se plictiseşte destul de repede de poveşti, şi-i place mai mult romanul. Câte romane, însă, îi putem recomanda, dintr'acelea ce se scriau în Europa de altădată. *Gulliver* de Swift, sau *Robinson* de Daniel de Föe, *Don Quijote*. Incep cu aceste romane, deoarece ele au o latură comună. Trebuie tocmai aici, să vezi pe traducător, dacă ştie să distingă necesarul. De exemplu: *1001 de nopţi* -- poveştile Şeherezadei — nu sunt decât un *Decameron* al Orientului. Totuşi, câte minunate pagini găsim acolo pentru copii. *Gulliver* este o sa. iră, *Robinson* — o descriere de călătorie, iar *Don Quijote* — tragica operă a lui Miguel Cervantes — Turghenev a comparat-o cu Hamlet. Conţinutul distractiv al fragmentelor alese din aceste opere a făcut ca ele să ajungă celebre, deşi nu mai sunt actuale, devenind astăzi poveşti pentru copii. E cazul şi al *Colibet lui moş Toma* de Bicer Stow, care a avut o importanţă aşa de mare la eliberarea negrilor din America. Sunt opere clasice, pe care trebuie să le cunoască orice copil cult, căci ele zugrăvesc mediul depărtat şi epoci întregi, servind ca bază solidă pentru viitor. Fiind scrise în vremuri când nici nu exista literatura pentru copii, traducătorilor le revine sarcina de a alege ceea ce merită să fie reprodus, sau — şi mai uşor — traducерile ar fi trebuit să se facă după ediţiile străine pentru tineret. De asemenea, aventurile lui Eulenspiegel, de Charles de Coster, supranumite „Biblia Flamanzilor“, dar şi unele romane de Walter Scott, Dumas, Dickens, Sienkiewicz, Jack London, Thackeray, Rudyard Kipling, schiţele vânătoareşti ale lui Turghenev, Victor Hugo şi alţii.

Pentru copii şi tineret, în Franţa, există colecţia „Bibliothèque rose“, în care au apărut, între altele, romanele contesei de Ségur. Este *Micul Lord Fauntleroy* de Francès

Burnett, *Tom Sawyer*, *Huckleberry Finn* și *Print și cerșetor* de Mark Twain, *Sans familie* de Hector Mallot, *Micil bărbați* și *Micile femei* de Alcott.

În această privință, în Germania există o amplă literatură pentru tineret. Cunoaștem romanele: *Lupta pentru Roma* de Felix Dahn, cartea contelui von Luckner despre călătoria sa pe vasul „Seeteufel“, romanul istoric *Lichtenstein* de Wilhelm Hauff, *Din viața unul pierde-vară* de Eichendorff, sau *Luptătorul* de Emil Witting. De asemenea, în Italia, găsim o literatură bogată pentru copii și tineret. Este suficient să amintim despre *Pinocchio* — capodopera lui Collodi, *Cuore* a lui Edmondo de Amicis, *Tinerii eroi ai mării* a lui La Bolina, etc.

Deoarece, însă, tânărul simte nevoia de a continua citirea aventurilor baronului Münchhausen, celor ale lui Robinson sau Gulliver, recomandăm unele din romanele lui Jules Verne, dintre acelea care nu sunt prea învechite. Apoi, din interesantele aventuri ale lui Fenimore Cooper, Gustav Aimard, Gabriel Ferry, Mayne Ried, Louis Jacolliot, Boussenard, Herbert Wells, Stevenson, Bret Hart — scrieri de altfel instructive și care pot înlocui cu totul literatura polițistă a lui Edgar Wallace. Fără să fim împotriva lui Sherlock Holmes, al lui Conan Doyle, ne îngrozește cascada colecțiilor de 5, 15, 25 și nu mai știm câți lei, care au întrecut demult pe Arsène Lupin și pe Rocambole, și care constituie întreaga lectură a unora. Ea trebuie interzisă de sus — interzisă *tipărirea*, iar nu citirea, căci interzicerea unei cărți sporește numai numărul lectorilor. Așa s'a întâmplat în Franța cu romanele lui Ponson du Terrail, sau în Rusia cu romanele scriitoarei Verbișka, pentru care statul a trebuit să intervină ca să combată pornografia. La noi se întâmplă la fel, și colecțiile de senzational și pornografic colaborează cu cinematograful, pe care nu-i locul să-l discutăm acum.

Așa dar: citiți! Dar numai ce-i folositor și bun.

Iată strigătul care trebuie să ne călăuzească pașii.

Cărțile sunt adevărații prieteni ai copilăriei noastre și mângâierea vieții întregi. Fără ele nu putem avea clipe de înălțare sufletească, suind culmile gândirii, nu ne putem potoli setea cunoștințelor tot mai adânci.

Nedând la vreme hrana sufletească necesară celor mici, atât de dornici de a ști multe, fantazia lor iscoditoare nesatisfăcută se va revărsa aiurea spre alte lămuriri — extrem de periculoase tuturor, dar mai ales lor, viitorului țării și al omenirii.

... incheiem, astfel, încă o pagină, închinată,
ca și întreaga operă, amintirii scumpe, a
neuitatei mele Mame,

SOFIA BEZVICONI...

OBSERVAȚII

la studiul nostru *Bolerimea Moldovei dintre Prut și Nistru* :

Volumul I, pag. 33, nota 1 : A. Botez.

pag. 91, rândul 10 : Alexăndru Leonard, după inscripția de pe mormânt, s'a născut la 1873, iar mama sa (vol. II, p. 128, rândul 28) — la 1837. Com. de M. Șelaru.

Volumul II, p. 7, nota 4 : 1939.

pag. 14 : a se șterge rândurile 1—5. Comp. „Cetatea Moldovei“, 1943, V, p. 558, VI, p. 130, și VIII—IX, p. 359. În privința originii familiei Alecsandri, înclinăm a crede că cele scrise în volumul I, p. 34, rând. 11—15, corespund mai mult realității, decât descendența — pe linie bărbătească — a poetului Alecsandri, din Alexandru Alecsandri bas-ceauș, ce-o stabilește G. Ungureanu.

pag. 17, rândul 21 : *Constantin Cantacuzino*, în loc de : Ilie Catargi. Com. de V. Panopol.

pag. 36, rândul 15 : Firich, sau *Führich*.

pag. 36, rândul 20 : Dimitrie Flondor, figurează — după com. avocatului Al. Dragomir-Kulikowski — ca feciorul lui Vasile ?

pag. 43, nota 4, rândul 2 : generalul V. A. Ianov e înmormântat la cimitirul *Central* din Chișinău.

pag. 62, nota 7, ultimul rând (p. 63) : Iacovache Carp *Rusu*.

pag. 70, nota 2, rândul 6 : Copiii săi : Nicolae, n. 1822 (fiul Varvarei Teliakovski), Alexandru, 1828—1883, locotenent (fiul Elenei Ghica), Pavel, Eugen, Ecaterina ș.a.

pag. 82, nota 6, rândul 2 : Iordache Andrianov e înmormântat la cimitirul Râșcani din Chișinău.

pag. 84, rândul 17 : comp. și : Marcel Romanescu : *Neamu-*

- rile Doamnei lui Neagoe-Vodă (Craiova, 1940, p. 8),
și Zeta și prinele tipărituri românești („Arhivele Ol-
teniei“, 1941).*
- pag. 99, nota 5 : poate, visternicul Gheorghe Costandache?
- pag. 102, rândul 9: Sofia ar fi murit la 1875 ? Com. de
M. A. Zabotkin.
- pag. 114, rândul 3: *vice*-președinte al partidului Național-
Moldovenesc. Com. de Pan. Halippa.
- pag. 114, rândul 20: *Pitts*.
- pag. 118, rândul 1 de jos : baronetul Browne.
- pag. 123, rândul 6: *Gonidec*.
- pag. 127, rândul 3: Langada, aceeași familie cu Langadi,
p. 194, rândul 10.
- pag. 129, rândul 4: S. L. Luzghin.
- pag. 132, rândul 14: Madro sau Mandro.
- pag. 137, nota 6: S. Vasilievici.
- pag. 138, nota 6, rândul 3: Safta Ioan *Constantinovici*
(comp. „Arhiv. Genealog“, nr. 9—10, 1912, p. 158 ;
Vas. Iordache Murguleț, tatăl Ileanei Doxaki Hurmuzaki).
- pag. 160, rândul 17: *Hagi*-Stamatov.
- pag. 168, nota 3: Dim. C. Tușinschi.
- pag. 173, rândul 3: Zdanowski.
- pag. 178, rândul 4 (și p. 202, rând. 3): Moscaliov sau Motiliov?
- pag. 188, rândul 13: Dauszka, scrie A. Krupenski, totuși
e cunoscut cărturarul lituanian din sec. XVI, Nicolae
Dauksza.
- pag. 189. nota 6: *Elena* Cristi.
- pag. 203, nota 10, r. 2: *vară*, în loc de: soră.
-

E R A T Ă :

Pagina 11, rândul 1 de jos: Al. Boldur.

Pag. 68, rândul 2 de jos: *Sărdarul* M. Hâncul.

Pag. 91, rândul 23: Siținski.

Pag. 138, rândul 7 și 1 de jos: Mărzencu.

Pag. 147, rândul 2 de jos: *Din* corurile.

Pag. 165, rândul 4: *Mariam*.

Pag. 165, rândul 16: Abramianț.

Pag. 247, rândul 13 de jos: Belzadelei.

**Rugăm pe cititori să ne semnaleze
eventualele lipsuri și neprecizii.**

CUPRINSUL :

	<u>Pagina</u>
La Răsărit de Carpați	5
Vechea elită	12
Mitropolitul Petru Movilă	16
Spătarul Nicolae Miclescu	19
Hatmanul Danilă Apostol	22
Scriitorul Antioh Cantemir	25
Românii deschizători de drumuri în cultură	27
Intemeietorii Odessei	39
Stăpâna din Manzâri	42
Alexandru Sturdza	48
Wilhelm de Kotzebue și România	54
Un călător străin	59
Peregrinul transilvan	63
Chișinăul de altădată	68
Cetățile Moldovei	93
Bugeacul	99
„Belz“ și „Cozial“	104
Târgul Bălți	108
Curți boierești	112
Cobâlnea Olgăi Catargi	117
Trecutul satului Iablona	122
Pe moșia lui Carastati	127
Tătăreștii	132

	<u>Pagina</u>
Femeia basarabeană	139
Muzica în Basarabia	144
Expozițiile agricole	150
Maxim Colibaba	155
Mănăstirile basarabene	157
Morminte armenesti	161
Episcopul Melchisedek	166
Vechi cărțurari basarabeni	170
Cavalerul Costache Stamati	183
Cavalerul Iancu Russo	188
Fabulistul Alexandru Donici	192
Costache Negruzzi și Basarabia	196
Teodor Vârnav	200
Alexe și Olga Nacu	203
Ion Sîrbu	205
Hâjdeii	208
Mormântul lui Hasdeu	213
Academicianul Ștefan Gonata	218
Academicianul Ion Suruceanu	221
Dimitrie Suruceanu	224
Cavalerul Pavel Gore	227
Iorgu Balș	232
O viață de om	235
Romancierul din Dănuțeni	241
Regina Natalia a Serbiei	254
Constantin Stamati-Ciurea	262
Mihail și Nicolae Stamati	270
Leonida Stamati-Ciurea	273
Doi „junimiști” din Basarabia	275
Leon Casso	281
Vasile Stroescu	285

	<u>Pagina</u>
Leon Donici	292
Umbra lui Cincinat	296
Stâlpii țării	299
Scrisul basarabean	312
Soarta scriitorului	315
Faust și Don-Juan	319
Lectură pentru copii și tineret	323
Observații	331
Erată	333

DE ACELAȘI AUTOR:

Cercetășie și Educație, *Chișinău*, 1932.
Revista „Din trecutul nostru“, *Chișinău*, 1933 1940, două
mii de pagini și șapte sute de clișee:
Armenii în Basarabia, 1934.
Navigația basarabeană și creatorul ei.
Femeia basarabeană.
Figuri și umbre din Nordul Moldovei, 1935.
Eteria.
Masonii în Basarabia, 1936.
Moștenirea Vartic.
Semi-mileniul Chișinăului.
C. Stere, romanul său și Unirea.
Din vremea lui Alexandru Sturdza.
Boierii Catargi.
Pușkin și Basarabia, 1937.
Pavel Gore.
Manuc-Bei, 1938.
Sârbii în Basarabia la începutul sec. XIX, 1939.
Associations secrètes en Bessarabie au début du XIX
siècle (*în colaborare cu preot. Simion Neaga*).
Insemnări pe marginea amintirilor tatălui meu.
Familia Krupenski din Basarabia.

* * *

Cărturarii basarabeni, *Chișinău*, 1940. Ed. II, în revista
„*Viața Basarabiei*“ (II-III 1940).
Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru, *București*, 1940,
vol. I, 345 p., în 8°, ed. Fundației Regele Carol I.

450000 lei
cuc i. S.

Din jurnalul lui M. C. Zozulin, 1883- 1891, „Convorbiri Literare“ (VI 1940).

Correspondență românească din „Petreburh“ în anii 1833 și 1834, „Arhiva Românească“ (tom. V).

Din alte vremi, articole, București, 1940.

Cimitirul Bellu din București, București, 1941.

Românismul frunțașilor Moldovei dintre Prut și Nistru sub stăpânirea străină, „Revista Fundațiilor Regale“ (VIII-IX 1941).

Roirea familiilor românești peste Nistru, „Cetatea Moldovei“ (XI 1941).

Doi „junimiști“ din Basarabia, „Convorbiri Literare“ (XI-XII 1941).

Un capitol din viața instituțiilor Basarabiei de altădată : Zemstve, „Viața Basarabiei“ (XI-XII 1941).

Costache Negruzzi scriitor basarabean, „Cetatea Moldovei“ (II-III 1942).

Istoricul Basarabiei Ion Halippa, „Viața Basarabiei“ (II-III 1942).

Mănăstirea Japca din jud. Soroca, București, 1942, 280 p. Colecția de documente „Mitropolitul Visarion Puiu“.

Legăturile familiale ale lui A. C. Cuza cu Basarabia, „Cetatea Moldovei“ (V 1942).

Costache Stamati, familia și contemporanii săi, cu prefața de Artur Gorovei, Iași, 1942, 100 p.

Din viața oficialităților basarabene din secolul trecut, 1823-1833, „Viața Basarabiei“ (V-VI 1942).

Scriitorul Leon Donici, „Cetatea Moldovei“ (VI 1942).

Prințul Const. Moruzi, „Cetatea Moldovei“ (VII 1942).

Romancierul Dimitrie Moruzi, „Cetatea Moldovei“ (VIII IX 1942).

Zamfir Ralli-Arbure, „Analele Moldovei“ (1942).

Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru, București, 1943, vol. II, 320 p., în 8°, ed. Institutului de Istorie Națională din București.